

**XUJAMBERDIYEVA SHAXNOZA KUPAYSINOVNA
ABDUSAMATOVA NARGIZA JAMOLIDINOVNA
ISABAYEVA ASIDA YUSUFJONOVNA**

BOLALARNI NUTQINI O'STIRISH

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

XUJAMBERDIYEVA SHAXNOZA KUPAYSINOVNA
ABDUSAMATOVA NARGIZA JAMOLIDINOVNA
ISABAYEVA ASIDA YUSUFJONOVNA

BOLALARNI NUTQINI O'STIRISH

DARSLIK

60110200- Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun

Toshkent

UDK: 102.902.12

BBK: 74.1(Ў3б)

X-15

Sh. K. Xujamberdiyeva, N. J. Abdusamatova, A. Yu. Isabayeva. Bolalarni nutqini oʻstirish. Darslik. 60110200- Maktabgacha taʼlim yoʻnalishi talabalari uchun

ANNOTATSIYA

Ushbu darslik maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarni nutqini oʻstirish nazariyasi va metodikasiga bagʻishlangan. Mazkur darslik pedagogika oliy oʻquv yurtlarining maktabgacha taʼlim bakalavriat yoʻnalishi talabalari, magistr lari, pedagogika kollejlari oʻquvchilari, maktabgacha taʼlim tashkilotlarining pedagog-tarbiyachilari uchun moʻljallangan. Darslikda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini oʻstirishning mazmuni, maqsad va vazifalari, yoʻnalishlari, shakllari, vositalari va metodlari yoritilgan. Darslik oliy oʻquv yurtlarining 60110200 – maktabgacha taʼlim bakalavriat yoʻnalishi talabalari uchun tavsiya etiladi.

АННОТАЦИЯ

Учебник посвящен теории и методике развития речи дошкольников. Учебник предназначен для студентов бакалавриата, магистров педагогических вузов, студентов педагогических колледжей, педагогов и воспитателей дошкольных образовательных учреждений. В учебнике описаны содержание, цели и задачи, направления, формы, средства и методы развития речи дошкольников. Учебник рекомендован для студентов бакалавриата высших учебных заведений 60110200 - дошкольное образование.

ANNOTATION

This textbook is devoted to the theory and methods of speech development in preschool children. This textbook is intended for undergraduate students, masters of pedagogical universities, students of pedagogical colleges, teachers and educators of preschool education. The textbook describes the content, goals and objectives, directions, forms, tools and methods of speech development in preschool children. The textbook is recommended for undergraduate students of higher educational institutions 60110200 - preschool education.

Taqrizchilar:

Asqarova Oʻ. M. - NamDU Pedagogika kafedrası professori, pedagogika fanlari doktori,

Abdurahimova D. A. - Oʻzbekiston Qurolli Kuchlari Akademiyasi professori, p.f.d. (DSc)

Ushbu darslik Oʻzbekiston Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligining 2022 yil 19 iyuldagi 233-sonli buyrugʻiga asosan 233-0262 raqami bilan roʻyhatga olindi va nashr etishga ruxsat etildi.

ISBN: 978-9943-9608-3-1

© Sh.K.Xujamberdiyeva.,
N.J.Abdusamatova., A. Yu.Isabayeva.
©“Fan ziyosi” nashriyoti,
©Toshkent-2023

KIRISH

Mamlakatimiz yoshlariga erta ta'lim-tarbiya berish mas'uliyatini hozirda yurtimizda faoliyat yuritayotgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'z zimmasiga olgan. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bilimlarni berish shakli mashg'ulotdir. Mashg'ulotlar jarayonida bolaning nutqi rivojlanib, undagi grammatik va fonetik qirralari sayqallanib, til boyligi oshib borish bilan bir qatorda undagi psixologik va intellektual jihatlarini rivojlanib boradi.

Har bir mamlakatning taraqqiyoti, istiqboli, farovonligi, ma'naviy yuksalishi, jahonning eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olishi - bilimli, yuqori intellektual salohiyatli, qalbiga va ongiga ezgu fazilatlarini mujassamlagan yoshlarga bog'liq hisoblanib, har jihatdan yetuk va barkamol, Vatan taqdiri uchun sidqi dildan xizmat qiladigan, fidoyi, iymonli avlodni voyaga yetkazish, o'qitishni sifatli va mazmun jihatdan yuqori pog'onalarga olib chiqish avvalo o'qituvchi va tarbiyachi murabbiylar zimmasiga sharafligi va ayni paytda mas'uliyatli vazifani yuklaydi.

O'tgan asrning o'rtalaridanoq rivojlangan xorijiy mamlakatlar, jumladan Janubiy Koreya, Buyuk Britaniya, Germaniya va Yaponiya kabi davlatlardagi maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish siyosati bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar butun dunyoda ta'lim va tarbiyani insonning bolalik chog'laridan boshlab berish muhim ekanligini ko'rsatdi. Dunyoda maktabgacha ta'lim tizimida maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni tinglash, fikrlash va muloqotga o'rgatishni yanada rivojlantirishning zamonaviy metodlarini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirishga doir qator izlanishlar amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda yosh avlodni har tamonlama yetuk qilib tarbiyalash masalasiga katta e'tibor qaratilib, maktabgacha yoshdagi bolalar va ularning tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi darajasiga ko'tarilgan. Prezident Sh.Mirziyoev "Biz maktabgacha ta'lim sohasida har jihatdan zamonaviy tizim yaratishimiz kerak. Kelgusi 3-4 yilda 5-6 yoshdagi barcha bolalarni maktabgacha ta'limga to'liq qamrab olishga erishmog'imiz shart. Bu ertangi kunimizni hal qiladigan masala va biz buni albatta amalga oshiramiz" - degan edi. Shu sababli ham maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni tinglash, fikrlash va muloqotga o'rgatish har qachongidan ham e'tibor kuchayib, uning ahamiyati ortib bormoqda. Tinglash madaniyati har bir inson uchun kundalik zaruriy, birlamchi ehtiyojlardan sanaladi. U diqqat va idrok bilan hamohang ravishda namoyon bo'ladi. Avvalo, tinglash madaniyati, umuman faol tinglash texnikasi oila davrasida, yaqin kishilar bilan aloqada bo'lish uchun zarur hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tinglash qobiliyatining yuqoriligi o'z-o'zidan keyingi jarayon faolligini talab qiladi, ya'ni fikrlash. Fikrlash esa o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Zanjir kabi bog'liqlikni tashkil qilgan bu davomiylikning keyingi bosqichi esa fikrlashni nutqqa ko'chirishni taqazo etadi. Endi fikrlagan odam uni nutqqa ko'chirish uchun muloqotga kirishishi kerak bo'ladi. Taassufki,

muloqotga kirishish ham osonlik bilan sodir bo'lmaydi. Ko'rib chiqqanimizdek, avvalo tinglashni, tinglagan ma'lumotni ongda muhokama qilib fikrlashni, paydo bo'lgan fikrni yetkazib berish uchun esa muloqotga kirishishni maktabgacha bo'lgan vaqtdan boshlashimiz kerak. Mutaxassis va pedagoglarning ilmiy xulosalariga ko'ra, inson o'z umri davomida oladigan barcha axborot va ma'lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda oladi.

Agar tinglash samarali bo'lsa, fikrlash asosli bo'lsa, muloqot erkin bo'lsa bolada o'sha 70 foizni qamrab olish darajasi oshadi. Shu sababli maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni tinglash, fikrlash va muloqotga o'rgatish texnologiyalarini yanada rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

"Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 1-bob 4-moddasida maktabgacha ta'lim va tarbiya mazmuni, darajasi hamda hajmining maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolalarning rivojlanish xususiyatlariga hamda sog'lig'i holatiga muvofiqligi to'g'risida gap boradi. O'zbekiston Respublikasi huquqiy demokratik jamiyat qurish yo'lidan borar ekan, o'z fuqarolarining, ayniqsa, yangi jamiyat barpo etishga bel bog'lagan, o'sib kelayotgan yosh avlodning barkamol bo'lib voyaga yetishiga alohida e'tibor qaratmoqda.

Barkamol shaxs tarbiyasini tashkil etish barcha davrlarda ham ijtimoiy jamiyatning muhim talabi va asosiy maqsadi bo'lib kelgan. Tabiiyki hozirgi ta'lim islohotlari sharoitida ham barkamol avlod tarbiyasi haqida gapirar ekanlar: «Vatanimizning kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori avvlambor farzandlarimizning unib, o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishga bog'liqdir.» - deb alohida ta'kidlaganlar.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida 5 ta metodika bo'yicha bolalarga ta'lim-tarbiya saboqlari berib boriladi. Bulardan eng asosiysi «Nutqni rivojlantirish mashg'ulotlari» desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki, nutq o'stirish nafaqat bolaning so'z boyligini oshirish, balki uning muloqot qobiliyatini rivojlantiradi, undagi bilish jarayonlarining, shu jumladan bolaning tafakkurini o'stirishda ham muhim vosita bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi paytda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishga yanada yuqori talablar qo'yilmoqda. Bu talablarga javob berish nutqni rivojlantirishga oid yangi izlanishlarni taqozo etadi. Shunday qilib, pedagogika ilmining hozirgi bosqichida maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishga nisbatan qo'yiladigan talablar bilan ushbu talablar ijrosi o'rtasida ziddiyatlar namoyon bo'lmoqda.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, biz mazkur kitobda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning samarali yo'llari hamda vositalarini ishlab chiqishda tayanch bo'ladigan nazariy, metodik usullarni yoritishga qaror qildik.

1-§. BOLALARNI NUTQINI O‘STIRISH FANINING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARI

REJA:

1. Bolalarni nutqini o‘stirish fanining maqsad va vazifalari
2. Bolalar nutqini o‘stirishga oid nazariy ishlar.
3. Maktabgacha ta‘lim me‘yoriy hujjatlari asosida bolalarni tarbiyalash
4. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari.

Tayanch tushunchalar: tashkiliy, uslubiy, psixologik, pedagogik shart-sharoit, nutq, rivojlantirish, metodika, ta‘lim-tarbiya mazmuni, shakl, vosita, pedagogik va axborot texnologiyalar, uzluksiz ta‘lim.

1. Bolalarni nutqini o‘stirish fanining maqsad va vazifalari. Maktabgacha ta‘lim sog‘lom, har tomonlama yetuk bolalarni tarbiyalash uchun zarur tashkiliy, uslubiy, psixologik, pedagogik shart-sharoit yaratadi, bolalarni maktabda muntazam ravishda ta‘lim olishga tayyorlash ota-onalarga yordam beradi. Maktabgacha ta‘lim tashkilotlaridagi ta‘lim-tarbiya jarayonida ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish, tashkilotlarni zamonaviy bilimlarga ega tarbiyachilar bilan to‘ldirish hamda ularda kasbiy malaka, faoliyatga nisbatan ijodiy yondashuv hissini qaror toptirish, uzluksiz ta‘lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida qayd etilganidek, maktabgacha ta‘lim tizimini takomillashtirish bo‘yicha malakali tarbiyachi va pedagog kadrlar bugungi kunda uzluksiz innovatsion izlanishda bo‘lishni, fikrlashi, shuningdek, MTT larda ham innovativ g‘oyalarni shakllantirish asosida faoliyat ko‘rsatishi zarur.

Bolalarni nutqini o‘stirish metodikasi – maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat qonuniyatlarini o‘rganuvchi fandır.

Metodikaning asosiy vazifasi–ilmiy-pedagogik asosda nutqni rivojlantirishning eng samarali vositalari, metodlari va usullarini ishlab chiqish hamda bolalarda zarur nutqiy ko‘nikmalarni muvaffaqiyatli ravishda rivojlantirishlari uchun bolalar bog‘chalari tarbiyachilarini ular bilan qurollantirishdan iboratdir.

Bolalarni nutqini o‘stirish metodikasining asosiy mazmuni – bolalarda og‘zaki nutqni, uning atrofdegilar bilan nutqiy muloqoti ko‘nikmalarini shakllantirishdir. Nutqni rivojlantirish metodikasi quyidagi asosiy savollarga javob topish imkonini beradi: nimani o‘qitish (bolalarda qanday nutqiy ko‘nikmani tarbiyalash), qanday o‘qitish (bolalar nutqini shakllantirishda qanday sharoitlarda qaysi metod va usullardan foydalanish lozim), nega aynan shunday o‘qitish zarur (nutqni rivojlantirishning taklif etilayotgan usullari nazariya va amaliyotning qaysi ma‘lumotlariga asoslanmoqda).

Belalarni nutqini o‘stirish nazariyasida bolalarga ona tilini o‘rgatishning ob‘ektiv xususiyatlari aks ettirilgan, nutqni rivojlantirish metodikasi sohasida O‘zbekiston Respublikasida va xorijda yaratilgan va hozirda mavjud bo‘lgan barcha ijobiy natijalar umumlashtirilgan.

Belalarni nutqini o‘stirish nazariyasi metodik amaliyot bilan birgalikda rivojlanmoqda. Ayrim metodik qoidalarning yashovchanligi amaliyotda tekshirib ko‘rilmog‘da, amaliyotning o‘zi fan oldiga hali o‘z yechimini topmagan muhim masalalarni qo‘ymoqda.

Metodik nazariyani bilmaydigan tarbiyachi faqat o‘z farazlaridan kelib chiqib yoki boshqalarning tajribalaridan nusxa ko‘chirgan holda bolalarni ko‘r-ko‘rona tarbiyalaydi. U ko‘p narsani nazardan qochiradi, chunki rang-barang metodlar va usullarni bilmaydi.

Belalarni nutqini o‘stirish metodikasi maktabgacha ta‘limdagi boshqa xususiy metodikalar bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi, chunki nutq - bola shaxsini to‘la-to‘kis, rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biridir. Atrofdagalar nutqini tushunish va bolaning o‘z faol nutqi har qanday pedagog‘ik jarayonda zarur. Nutq bolaning butun faoliyatida unga yo‘ldosh bo‘ladi.

Pedagog kadrlarning uzluksiz ta‘lim olishini tashkil etish muammolari bir qator xalqaro tashkilotlarda, jumladan, Jahon ta‘limini rejalashtirish instituti (Parij), YUNESKOning ta‘lim bo‘yicha instituti (Gamburg), Oliy ta‘limning Yevropa Markazi (Buxarest), Yevropa Muallimlar ta‘limi Assotsiatsiyasi (ATEE) va boshqa qator ilmiy tashkilotlarda tadqiq etilmoqda.

Respublikamizda uzluksiz ta‘lim tizimining barcha bosqichlariga, jumladan uning maktabgacha ta‘lim bosqichiga e‘tibor ortib borishi bilan bir qatorda maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta‘lim tashkilotlariga jalb etish ulushi kamayib borishi bu borada maqsadli tadqiqotlar olib borish, mamlakatimiz ilmiy-texnikaviy dasturi, ustuvor tadqiqotlarga yo‘nalishlarining bir qismi sifatida qaralishi lozim. Zero, ta‘kidlab o‘tganimizdek, uzluksiz ta‘lim bosqichlarining nechog‘lik samarali ishlashi ma‘lum darajada maktabgacha ta‘lim sifatiga bog‘liq: bu davrda bolaning dunyoqarashi, tasavvurlari shakllanib bo‘ladi. Unga to‘g‘ri mazmun va yo‘nalish berish pedagogika fani, ta‘lim amaliyotining dolzarb muammosidir.

Bela nutqini rivojlantirish, eng avvalo, til qobiliyatini shakllantirishni talab qiluvchi muloqot shakllarini rivojlantiruvchi demakdir (A.A.Leont‘ev).

Ilmiy tadqiqotlar va yo‘nalishlar tahlili maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining turli tomonlarini rivojlantirish xususiyatlari hamda ularning ilmiy adabiyotda o‘rganilganlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini tadqiq etish O‘zbekiston Respublikasida o‘tgan asrning 50-yillarida boshlangan. Maktabgacha ta‘lim sohasidagi birinchi fan nomzodi A.V.Nikolskaya mahalliy millat bolalariga rus tilini o‘qitish zarurligi masalasini ko‘tarib chiqdi. U tomonidan o‘tkazilgan sinov tadqiqotlari (1958–1960-yillar) natijasida maktabgacha katta yoshli o‘zbek bolalariga ruscha og‘zaki nutqni o‘rgatish metodikasining asosiy mazmuni belgilangan va uning asosiy masalalari ishlab chiqilgan.

XX asrning 70-yillarida A.V.Nikolskayaning ilmiy rahbarligi ostida E.M.Razbayeva tomonidan maktabgacha yoshdagi katta bolalarda o'qilgan asarlar asosida kattalar mehnatiga hurmatni tarbiyalash bo'yicha tadqiqot o'tkazildi. S.O.G'oziyeva tomonidan (E.M.Razbayevaning ilmiy rahbarligi ostida) maktabgacha katta yoshdagi bolalarda o'zbek xalq og'zaki ijodidan (xalq ertaklari, o'yinlar) foydalanish asosida atrofdegilarga adolatli munosabatda bo'lishni shakllantirish masalalari tadqiq qilindi.

1979-yildan boshlab to bugungi kungacha maktabgacha yoshdagi bolalarga ona tili va o'zga tilni (rus, o'zbek) o'qitish muammosi O'zbekiston olimlari, metodistlari, psixologlarining tadqiqot obyekti hisoblanadi (F. R. Qodirova, R. M. Qodirova, G. X. Jumasheva, D. R. Babayeva, D. Abdurahimova, L. R. Mirjalilova, N. Sh. Nurmuhammedova va boshq.).

Barcha tadqiqotchilar bola nutqini va uning rivojlanishini alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishining bolaga pedagogik ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar. Ushbu yondashuv o'rinlidir, zero, fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqni o'zlashtirish va ijtimoiy o'zaro hamkorlik - o'zaro bog'liq jarayonlardir, nutqni rivojlantirish esa - ijodiy jarayon, biroq u stixiyali jarayon emas, degan fikrga asoslanadi.

Inson tajribasining tarixan shakllangan mazmuni so'zli shaklda umumlashtirilgan, uni bayon etish va o'zlashtirish esa ushbu jarayonda nutqning ham ishtirok etishini nazarda tutadi. Nutq bolaga inson madaniyatining barcha yutuqlariga yo'l ochadi. Umuman, shaxsning va barcha asosiy psixik jarayonlar (qabul qilish, fikrlash va boshq.) ning shakllanishi ham bolada nutqning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Bolaning psixik jihatdan shakllanishida nutqning alohida o'rin tutishi uning turli bosqichlarda rivojlanishiga yordam beruvchi shart-sharoitlar va omillarni bilishni juda muhim qilib qo'yadi. Nutqning rivojlanishi bilan harakatlanuvchi kuchlar haqidagi masala shiddat bilan sakrash tarzida ro'y berishi tufayli ham, muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalarda nutq rivojlanishini rag'batlantiruvchi yoki unga ta'sinlik qiluvchi kuchlarni aniqlash ushbu jarayonga aniq maqsadni ko'zlagan holda pedagogik ta'sir ko'rsatishni tashkil etish kalitidir.

V. I. Loginova, Y. S. Lyaxovskaya, V. V. Gerbova, Ye. M. Strunina va boshqalarning tadqiqotlarida bolalar ona tili leksikasini o'zlashtirib olishlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning lug'atni o'zlashtirishlarida ikki jihat ajratib ko'rsatilgan: atrofdegil olam lug'atini (so'z boyligini) anglash bilan birgalikda rivojlantirish; lug'atni til birligi sifatida o'zlashtirish. Ular predmetli aloqalar va munosabatlar mantig'ida ham, til mantig'i borasida ham so'z ustida ishlash zarurligini isbotlab berishgan.

Nutqni egallab olishning eng muhim bosqichlari maktabgacha yoshga to'g'ri keladi. Shundan kelib chiqqan holda, hozirgi paytda nutqni rivojlantirishdagi ayrim bosqichlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Olimlar nutqqacha bo'lgan bosqich muhim rol o'ynashini tushunib yetib, uni batafsil tahlil qilmoqdalar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ravon nutqi tadqiqotchilari Ye.I.Tixzyeva, Ye.A.Flerina, A.M.Leushina, L.A.Penyevskaya va boshqalar bolalarning og'zaki nutqi va hikoya qilishni o'zlashtirishining o'ziga xos xususiyatlari, dialogik va monologik nutqning o'zaro bog'liqligini chuqur tushunish asosiga quriladigan ravon nutqni o'qitish tizimiga asos solishgan. Ular tomonidan bolalar hikoyalari tasniflab chiqilgan bo'lib, uning asosini fikr bildirish manbasini predmetlarni tavsiflash, adabiy matnlarni hikoya qilib berish, suratga qarab hikoya qilish, shaxsiy va jamoa tajribasidan misol keltirish, ijodiy hikoya qilishlar tashkil etadi.

Bolalar nutqining grammatik tuzilishi sohasidagi tadqiqotlar bolalarda nutqning morfologik va sintaktik tomonlarini shakllantirish (F.A.Soxin, M.I.Popova, A.V.Zaxarova, V.I.Yadeshko, A.G.Tambovseva va boshq.), ona tilining so'z hosil qilish tizimi xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, bolalar nutqining grammatik tuzilishini takomillashtirishga oid pedagogik ishda nafaqat odatdagi grammatik xatoliklarni o'rganish va tuzatishga, balki birinchi navbatda grammatik umumlashmalarni shakllantirishga e'tiborni qaratish zarurligini isbotlash imkonini berdi.

Bolalar tomonidan tilning tovush tizimini o'zlashtirilishi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda (G.M.Lyamina, Ye.L.Radina, GA.Tumakova, A.I.Maksakov, M.L.Gening, NA.German va boshq.) o'rganish predmeti sifatida xizmat qildi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish masalalarini nutqiy faoliyat nazariyasi asosida tadqiq etish maktabgacha ta'limning nazariyasi hamda amaliyoti uchun dolzarb va ahamiyatli hisoblanadi.

Nazariy va amaliy ishlar shundan dalolat bermoqdaki, nutqiy faoliyat motivatsiyasini boyitish bolalar nutqini rivojlantirish borasidagi ishlarning samaradorligini oshiradi (F.A.Soxin, YE.M.Strunina, A.M.Borodich, M.R.Lvov va boshq.).

Nutq yaxlit faoliyat va nonutqiy harakatga qo'shilgan nutqiy harakat kabi til orqali bog'langan tarixan shakllangan muloqot shakli sifatida ko'rib chiqiladi (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, A.A.Leontev, I.A.Zimnyaya).

Modelda fahmlab yetilgan axborotni nutq yordamida uzatish, ya'ni nutqiy semantika muammosi; bunda grammatik qoidalardan foydalanish, ya'ni tilni ishga solish; akustik kanalni ishga tushirish imkoniyati; nutqdan muloqot va ijtimoiy aloqa vositasi sifatida foydalanish; ushbu barcha hodisalarni miya harakatiga muvofiq holda tavsiflash kabi hodisalar o'z izohini topishi lozim¹.

Nutqiy rivojlanish jarayonini A.N.Leontev quyidagicha tavsiflaydi: Nutqni «rivojlantirish jarayoni bola lug'atining va so'zlarning assotsiatsiya asosida bog'lanishining ortishida ifodalanadigan miqdoriy o'zgarishlar jarayoni emas, balki sifat jihatidan o'zgarish jarayonidir, zero, u fikrlash va ong rivojlanishi bilan ichki bog'langan holda so'zning barcha funksiyalari, tomonlari va aloqalarini qamrab oladigan haqiqiy rivojlanish jarayonidir»².

¹ Ушинский К.Д. Родное слово // Собр.соч. - М., 1949. Т. - С. 242-243

² Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж. Вопросы философии. - 1972. - № 9. С.95-108.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab, nutq ontogenezi olimlarni qiziqtirib qoldi. K.D.Ushinskiy³ bolalarni ona tilida o'qitishning zarurligini asoslab, bolalarga ona tilini dastlabki o'qitish metodikasini ishlab chiqar ekan, bolalar tilni o'zlashtirishlarining til bilan tafakkurning o'zaro munosabatlarini falsafiy jihatdan chuqur anglash, o'z-o'zini rivojlantirish va o'qitishga asoslangan xususiyatlari va qonuniyatlari borasida o'z fikrlarini bildirdi.

Rossiya fanida nutq ontogenezi borasidagi tadqiqotlar L.S.Vigotskiyning⁴ madaniy-tarixiy nazariyasiga va A.N.Leontevning⁵ faoliyat nazariyasiga tayangan holda amalga oshirilgan.

Natijada bolalar nutqining paydo bo'lishi va rivojlanishi ularning atrofda o'z odamlar bilan muloqot jarayonlarida ro'y beradi, degan qarashlar tizimi shakllandi. Bunda bola kattalarning nutq namunalari sust ravishda qabul qilib olmaydi, balki u nutqni umuminsoniy tajribaning bir qismi sifatida faol o'zlashtiradi.

A.A.Leontev¹² L.S.Vigotskiy va A.N.Leontevning qoidalariga tayangan holda, asosiy faoliyat turi sifatida qaraydigan nutqiy faoliyat shakllanishi konsepsiyasini ishlab chiqdi. Uning qayd etishicha, bola nutqini rivojlantirish - bu eng avvalo, muloqot usullarini rivojlantirish bo'lib, ularni o'zlashtirish til qobiliyatini shakllantirishni talab qiladi.

Til qobiliyatlarini shakllantirish, bir tomondan, nerv-psixologik mexanizmlarining yetilganligi bilan, o'zga tomondan esa, ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'liq.

M.I.Lisina konsepsiyasi ruhida amalga oshirilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, muloqot - bolada so'zning paydo bo'lish fakti, vujudga kelish muddatlari va bola nutqi rivojlanishining sur'atlarini belgilab beruvchi muhim omildir. Ontogenezda nutq dastlab muloqot vositasi sifatida, keyinchalik esa - fikrlash, o'z xulqini boshqarish vositasi sifatida rivojlanadi.

Nutq ontogenezi haqidagi zamonaviy tasavvurda bola nutqini rivojlantirish, bir tomondan, tashqi ta'sirlar bilan belgilanishi, o'zga tomondan esa - to'satdan yuz berishlik, «o'zini-o'zi harakatga keltirish» bilan tavsiflanishi tushuniladi. Bolalarning passiv nutqni o'zlashtirib olishlari va ularning dastlabki so'zni aytishlari hal qiluvchi darajada quyidagi uch jihatga, ya'ni emotsional aloqalar, birgalikdagi harakat Chog'idagi aloqalar, tovushli aloqalardan iborat bo'lgan kommunika- omilga bog'liq bo'ladi.

Bolaning til tizimini egallash borasidagi barcha yutuqlarini muloqotni ta'minlovchi mazmunli, keng yoyilgan fikr sifatida qaraladigan ravon nutq o'z ichiga oladi. U mazmunlilik, mantiqlilik va Izchilligi bilan ajralib turadi. Ravon nutq bola til boyligini qanchalik O'zlashtirganligining ko'rsatkichi hisoblanadi, u bolaning aqlan, estetik, emotsional jihatdan rivojlanish darajasini aks ettiradi. Monologik nutqni rivojlantirish nazariyasi va metodikasining rivojlanishi bolalar ravon nutq turlari va fikr bildirishning turli xillarini o'zlashtirish xususiyatlarining chuqur tadqiq etilishi bilan tavsiflanadi. Izohlovchi nutqlar, mulohaza shaklidagi jumlarlar- xususiyatlari o'rganiladi va uning negizida bolalarga monologlarning

³ Ушинский К.Д. Родное слово. // Собр. соч. - М.: 1949. Т. - С. 242-243

⁴ Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Педагогика, 1982. Т. 2.

⁵ Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж. Вопросы философии. - 1972. - № 9. С.95-108.

turli xillarini o'rgatish metodikasi yaratiladi. F.A.Soxin, O.S.Ushakova va ularning shogirdlari tomonidan ravon nutqni shakllantirishning turli jihatlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ravon nutqni baholashning shunchaki mantiqlilik, izchillikdan ko'ra yanada aniqroq mezonlarini qidirishni galdagi vazifalardan biri qilib qo'ydi. Ravonlikning asosiy ko'rsatkichi sifatida so'zlar, gaplar va fikrlarning qismlari o'rtasida zarur aloqa vositalaridan foydalangan holda, matnni tarkibiy jihatdan to'g'ri tuzish qobiliyatini shakllantirish qabul qilingan. Olimlar bolalarni o'qitishni ularning yuqori darajadagi aqliy va nutqiy rivojlanish darajasini ta'minlash, til qobiliyatlarini shakllantirish imkonini beradigan darajada optimal tashkil etish yo'larini topish borasida faol ish olib bormoqdalar. Nutqni o'qitishning nazariy va empirik muammolarini tadqiq etish quyidagi nazariy qoidalardan kelib chiquvchi umumiy boshlang'ich pozitsiyalarga ega:

- ta'lim maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda, ayniqsa, zamonaviy noqulay nutqiy muhit sharoitida hal qiluvchi ahamiyatga ega;
- nutqni o'rgatish - «..dan to ..gacha» kabi qattiq qo'liqlar to'g'ri kelmaydigan hamda nutqni rivojlantirishning yosh qonuniyatlari va bolaning individual xususiyatlari bilan belgilanadigan ijodiy jarayondir;
- nutqni rivojlantirish asosida kommunikativ yondashuv bo'lishi kerak, xususan: ona tilini o'zlashtirish nutqiy muloqot faoliyatiga qo'shilishi, o'quv sharoiti tabiiy muloqot sharoitlariga yaqinlashtirilishi lozim;
- o'qitish vaziyatida katta yoshli odamning bola bilan o'zaro hamkorligining xususiyati ushbu bola uchun yetakchi bo'lgan muloqot shakli bilan belgilanishi lozim;
- til ustida nutqiy faoliyat tuzilmasi doirasida hamda uning barcha komponentlarini: undov-motivatsiya, yo'naltirish-tadqiqot, ijro komponentlarini hisobga olgan holda ish olib borish zarur;
- nutqni o'qitish bolalarning tilni o'rganish bo'yicha mustaqil faoliyatiga asoslanishi va bolalar faolligining boshqa turlari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Hozirgi paytda maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirish muammosini ishlab chiqish mazkur metodologik holatlardan kelib chiqqan holda olib borilmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasidagi psixologik, pedagogik tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:
- nutqni rivojlantirish - bolaning individual psixik rivojlanishida markaziy o'rin tutuvchi ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirishining murakkab, ko'p omilli jarayondir;
- nutqni rivojlantirish - bu malakali pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon, lekin u stixiyali jarayon emas;
- bola nutqini rivojlantirish jarayonini boshqaruvchi pedagog bu jarayonning turli yosh bosqichlaridagi qonuniyatlari, mexanizmlari, o'ziga xosliklarini bilishi, nutqiy rivojlantirishning o'ziga xosliklarini ko'ra olishi va bolaning individualligini hisobga olgan holda, uning nutqiga ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'llarini taniishi lozim.

2. Bolalar nutqini o'stirishga oid nazariy ishlar. Respublikamizda

maktabgacha ta'lim allaqachon davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Shu bois ta'lim tizimining ilk bo'g'iniga doir har qanday muammo davlat miqyosida hal qilinmoqda. Jumladan, maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyachilari bugungi kunda bolalarni maktabga tayyorlashning bazaviy dasturi hamda tajriba-sinov jarayonida yuqori baholangan o'quv-metodik materiallarga ega. Mazkur dasturda bolalarni jismoniy rivojlantirish, nutq va tafakkurini shakllantirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish kabi turli masalalar qamrab olingan.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish metodikasini fan sifatida shakllantirishga Ye.I.Tixeyeva, Ye.A.Flerina, O.I.Solovev, A.N.Govzdev va boshqalar katta hissa qo'shganlar. Yelizavetta Ivanovna Tixeyeva (1866-1944) talantli pedagog va yirik jamoat arbobi edi. Ye.I.Tixeyeva namunali insonni tarbiyalashga yordam berish va ilk yoshdan boshlab to keksalikka qadar insonni har tomonlama rivojlantirishni ta'minlaydigan pedagogik nazariyani yaratish ustida ishlagan.

Ye.I.Tixeyeva o'z pedagogik faoliyatining dastlabki yillaridayoq bolalarni o'qitishda ona tilining muhim ahamiyatga egaligiga e'tiborini qaratgan. K.D.Ushinskiy ta'limoti asosida inqilobgacha bo'lgan davridayoq ishlab chiqilgan oilada, maktabgacha ta'lim tashkilotida, maktabda bolalarga ona tilini o'qitish jarayonida ularning nutqini rivojlantirish metodikasi Ye.L.Tixeyevaning pedagogik nazariyasida markaziy o'rin egallaydi. 1913-yilda Ye.L.Tixeyevaning «Ona tili va uni rivojlantirish yo'llari» nomli asari bosilib chiqdi. Tixeyeva nutqni rivojlantirishning ahamiyati, yo'llari va vositalariga oid muhim masalalarni til madaniyatini umumiy rivojlantirish, bolalarda o'z xalqiga, vataniga muhabbatni tarbiyalash bilan bog'liqlikda o'rgangan. Ye.I.Tixeyeva tilni o'rgatishni ilk bolalik chog'idan boshlash zarur, deb hisoblagan, chunki to'g'ri nutq ko'nikmasi boshqa ko'nikmalar singari oilada orttiriladi. Ye.L.Tixeyevaning fikricha, maktabgacha ta'lim tashkiloti bolalarning aarcha qobiliyatlarini rivojlantirgan holda nutqni egallashning juda ahamiyatli va muhim qobiliyatiga e'tiborni qaratishi darkor: «Chunki nutqni muntazam o'rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish maktabgacha ta'lim tashkilotidagi tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i lozim»⁶..

Maktabgacha ta'lim tashkilotining Ye.I.Tixeyeva tomonidan olg'a surilgan asosiy vazifasi - bolalarning barcha qobiliyatlarini, shu jumladan nutqni egallash qobiliyatini jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat. Ayni paytda nutqni o'rgatish bolalar bog'chasidagi butun tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i zarur.

Ikkinchi vazifa - bolalar nutqining shakli, uning kichkintoy atrofda gildardan o'zlashtirib oladigan narsalar tuzilmasi ustida ishlashidan iborat.

Uchinchi vazifasi - bolalar nutqini rivojlantirish vazifasini tarbiyachilar zimmasiga yuklagan holda pedagog Ye.I.Tixeyeva fikriga ko'ra, bolalar nutqini rivojlantirishning eng yangi metodlarini o'zlashtirishi, nafaqat metodik usullarni bilishi, balki ularni bolalar bilan muloqot chog'ida qo'llay olishi ham darkor.

Ye.I.Tixeyeva o'z metodikasida bolalar nutqini rivojlantirishga oid ishlar

⁶ Тихеева Е.И. Развитие речи детей. - М.: Просвещение, 1976.

mazmunini hamda nutqning rivojlanishi, og'zaki nutq rivojlanishi ro'y beradigan faoliyat turlarini aniqlaydi.

Mashg'ulotlar jarayonida ushbu faoliyat turlarini yo'lga qo'yishda Tixeyeva asosiy e'tiborni lug'atni boyitish va ravon nutqni rivojlantirishga qaratish lozimligini ko'rsatadi. U ko'rgazmaviylik va kuzatishni bola nutqini rivojlantirish asosi deb hisoblaydi. Ye.I.Tixeyeva tomonidan ekskursiyalarni o'tkazish metodikasi ishlab chiqilgan, ekskursiyalarni bunday tashkil qilish, uning fikricha, bolalarni bevosita tabiatga oshno qiladi, ularga jonli borliqni ularning tabiiy munosabatlari bilan birgalikda tanishtiradi.

Ye.I.Tixeyeva nutqni rivojlantirish mashg'ulotlariga nisbatan qo'yadigan asosiy talablari qatorida bolalar qiziqishlari va tajribalari, ularni jonli o'tkazish, harakatlanish va sinab ko'rish imkoniyatlari bilan aloqasini olg'a suradi.

O'z davrining ilmiy yutuqlari doirasida Ye.I.Tixeyeva quyidagilarni ishlab chiqqan:

- bolalarni maktabda ta'lim olishga tayyorlovchi uyushtirilgan dasturiy mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasi;
- maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini, fikrlashini rivojlantirish;
- original didaktik material tizimi va undan maktabgacha ta'lim tashkilotida foydalanish metodikasi.

Sinchilik ishlab chiqilgan nutqni rivojlantirish metodikasi maktabgacha tarbiya nazariyasi va amaliyotiga qo'shilgan ulkan hissa bo'lib, u bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ye.I.Tixeyeva tomonidan yaratilgan «Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirish» nomli kitobi bosilib chiqdi, mazkur asar maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarga ona tilini o'qitishga doir ishlar tashkil qilish jarayonida ulkan ahamiyatga ega bo'ldi.

«Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirish» kitobida bayon etilgan amaliy tavsiyalar ta'lim tashkilotlarida hozirgi kungi kunda qo'llanib kelinmoqda. Yevgeniya Aleksandrovna Flerina (1889-1952) maktabgacha tarbiya sohasidagi birinchi pedagogika flulari doktori bo'lib, u nutqni rivojlantirish metodikasini ishlab o'zlashtirishga katta hissa qo'shgan.

Ye.A.Flerina umumiy estetik tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida badiiy o'qish muammolari bilan shug'ullangan.

Bolalar bilan ishlash va o'qituvchilik borasidagi o'z tajribalarini Ye.A.Flerina «Maktabgacha tarbiya tashkilotlarida jonli so'z» nomli maktabgacha tarbiya yo'nalishidagi bilim yurtlari va institutlar uchun birinchi o'quv qo'llanmasida aks ettirgan. Ushbu qo'llanmaning asosiy bo'limlari og'zaki nutq, suhbat, badiiy o'qish va bolalarga hikoya qilib berish hamda bolalarning o'zlari hikoya qilib berishlariga bag'ishlangan. Ayniqsa, Ye.A.Flerinaning badiiy asarga san'at asari sifatida katta e'tibor bergani, badiiy matnini o'quvchiga yetkazishning turli usullarini, jumladan o'qilgan asar bo'yicha suhbat o'tkazish usulini ishlab chiqqanligi juda qimmatlidir⁷. Ilmiy va amaliy xodimlarning aniq maqsadni ko'zlagan holda asta-sekinlik bilan olib borgan ishlari natijasida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ona tilini o'qitish tizimi shakllandi. Tarbiyachilar uchun ona

⁷ Flerina Ye.A. Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli so'z. - M., 1933.

tiliga doir qo'llanmalar, ta'lim tashkilotlaridagi eng yaxshi ish tajribalari haqida maqolalar to'plamlari muntazam ravishda chop etila boshlandi. 1956-yili maktabgacha tarbiya yo'nalishidagi pedagogika bilim yurtlari uchun birinchi marta «Bolalar bog'chasida nutqni rivojlantirish va ona tilini o'qitish» nomli o'quv qo'llanmasi dunyo yuzini ko'rdi. Mazkur qo'llanma muallifi O.I.Soloveva edi. 50-60-yillarda nutqni rivojlantirish metodikasida yangi bo'lim - grammatika : to'g'ri nutqni shakllantirishga katta e'tibor berila boshlandi. Ushburmasalani yoritishga professor A.N.Gvozdev ulkan hissa qo'shdi, u o'zining «Bolalar nutqni o'rganish masalalari» nomli kitobida (1961) bolalarning ilk yoshdan boshlab grammatik tuzilishni o'zlashtirib olishlarining qonuniyatlarini ochib bergan. Ye.A.Flerina «maktabgacha yoshdagi bolalami o'qitish muammosini tor darajada hal etish»ning xavfliligi haqida ogohlantirgan, maktabgacha yoshdagi bolani o'qitishning o'ziga xosligini ta'kidlagan: «Bolalar bevosita hayot bilan muloqotga kirishish yo'li bilan, tengdoshlari va kattalar misolida hamda mashg'ulotlar va maxsus mashg'ulotlarda tarbiyachining ko'rsatib o'tishi orqali o'qib o'rganadilar». U o'zining tarbiya tizimida san'atga va undan har xil faoliyat turlarida, shu jumladan badiiy-nutqiy faoliyatda bola imkoniyatlarini rivojlantirish uchun foydalanishga asosiy o'rinni bergan. A.P.Usova maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'qitishning umumiy nazariyasini ishlab chiqqani holda unda ona tilini o'qitishga alohida o'rin bergan. Uning fikricha, ta'lim jarayonining o'zi to'g'ri nutqiy rivojlanish kafolati bo'lib xizmat qiladi, chunki «bolalarning nutqiy rivojlanishiga shunday sifatlarni kiritadiki, ular odatda, oddiy sharoitlarda zaif rivojlanadilar». Ta'lim nutq rivojlanishi qonuniyatlari to'g'ri hisobga olingan taqdirda u barcha bolalar nutqining maqbul darajada rivojlantirilishini ta'minlaydi, hisoblaydi A.P.Usova. U bolalarning mustaqil ravishda egallab olishlari qiyin bo'lgan hikoya qilib berish qobiliyatini shakllantirishga alohida ahamiyat bergan. A.P.Usova ona tili bo'yicha dasturiy o'zlashtirish uchun barcha bolalar bilan mashg'ulot o'tkazish lozim, deb hisoblagan. Ayni paytda u mashg'ulot o'tkazish metodikasini ishlab chiqish uchun ham ko'p ishlarni amalga oshirgan.

Tadqiqotchilarning asosiy e'tibori nutqiy mashg'ulotlar mazmuni va metodikasiga qaratildi, bu asta-sekin Ye.A.Flerina ogohlantirgan «nutqni o'rgatish» tushunchasining torayishiga, amaliyotda esa

- nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlar ahamiyatining oshishiga olib keldi. 60-70-yillarda bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini o'rganish ishlari faollashdi.

Hozirgi paytda bolalarning yuqori darajada aqliy va nutqiy rivojlanishini, ularning til qobiliyatlarini shakllanishini ta'minlash imkonini beruvchi bolalar o'quvini tashkil etishning maqbul shaklini qidirish ishlari olib borilmoqda. Nazariy va amaliy tadqiqotlarda bunday o'quvning mazmuni va shakllari haqidagi masalalar hal etiladi.

Til mahorati muvaffaqiyatli ta'limning eng yaxshi bashoratchisi; boshlang'ich maktabning dastlabki 2 yilida tilning rivojlanishi bolaning xarakteristikasini oldindan aytib beradi. Aks holatda til o'rganishdagi qiyinchiliklar o'quv muvaffaqiyatsizligi bilan bog'liq: nutqi va tilida muammosi

bor bolalar maktabga ilk qadam qo'yganda eng katta qiyinchiliklar ularning savod chiqarishi bilan bog'liq. Tili yaxshi rivojlanmagan bolalarda 5 yoshda 7 yoshdagiga nisbatan muvaffaqiyatsiz ta'lim ehtimoli katta bo'ladi⁸ (Edited by Mary Rafferty «A brief review of approaches to oral language development» USA 2014 y.)

3. Maktabgacha ta'lim me'yoriy hujjatlari asosida bolalarni tarbiyalash.

Inson, uining har tomonlama uyg'un kamol topishi, farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarish sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar. tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Maktabgacha ta'lim bola sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishni ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlydi. Maktabgacha ta'limning maqsad va vazifalarini ruyobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi. Maktabgacha ta'limni rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- malakali tarbiyachi va pedagog kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;
- maktabgacha ta'limning samarali psixologik-pedagogik uslublarini izlash va joriy etish;
- bolalarni maktabga oilada tarbiyalashni tashkiliy, psixologik, pedagogik va uslubiy jihatdan ta'minlash;
- zamonaviy o'quv-uslubiy qo'llanmalar, texnik vositalar, o'yinchoqlar va o'yinlar yaratish hamda ularni ishlab chiqarish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarni xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratish;
- maktabgacha ta'lim tashkilotlarining har xil turlari uchun turli usullardagi dasturlarni tanlab olish, maktabgacha tarbiyaning barcha masalalari bo'yicha malakali konsultatsiya xizmati ko'rsatish imkoniyatini yaratish;
- maktabgacha tarbiya va sog'lomlashtirish tashkilotlari tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish mexanizmini ishlab ohiqish kabi vazifalarni maqsad qilib qo'yadi.

Maktabgacha ta'lim bola 6-7 yoshga yetguncha oilada hamda davlat va nodavlat, davlatga qarashli bo'lmagan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'limning asosiy vazifalari quyidagilar deb belgilanadi:

- bolalarni xalqning boy milliy, madaniy tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida aqliy va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash;
- bolalarda milliy g'urur, vatanparvarlik hislarini shakllantirish;

⁸ Edited by Mary Rafferty "A brief review of approaches to oral language development" USA 2014 y.

- maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olish ehtiyojini, o'qishga intilish mayllarini shakllantirib, ulami muntazam ravishdagi ta'lim jarayoniga tayyorlash;
- bolalarning tafakkurini rivojlantirish, o'zining fikrini mustaqil va erkin ifodalash malakalarini shakllantirish;
- bolalarning jismoniy va ruhiy sog'ligini ta'minlash kabilarni o'z oldiga maqsad qilib belgilaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining yasli va maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar guruhlariga bir xil yoshdagi, shuningdek, turli yoshdagi bolalar qabul qilinishi mumkin.

Guruhlardagi bolalar soni quyidagicha belgilanadi:

- 1 yoshdan 2 yoshgacha -10 ta.
- 2 yoshdan 3 yoshgacha - 15 ta.
- 3 yoshdan 6—7 yoshgacha - 20 ta.
- Turli yoshdagi guruhlarda 15 ta.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari hududlarini demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi, Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish va tugatish qonunga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari ularning yo'nalishlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- bolalar yaslisi, bolalar bog'chasi, bolalar yasli bog'chasi, xonadon bolalar bog'chasi (ham mustaqil tashkilot sifatida, ham filial sifatida);
- bog'cha maktab tashkiloti;
- tarbiyalanuvchilarning bir yoki bir necha ustuvor yo'nalishlarda rivojlantiradigan (til o'rganish, badiiy estetik, sport va boshqa yo'nalishlar bo'yicha) maktabgacha ta'lim tashkiloti;
- tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni bartaraf etishni ustuvor ravishda amalga oshiruvchi maxsus maktabgacha ta'lim tashkiloti;
- sanitariya-gigiyena, profilaktika va sog'lomlashtirish tadbirlari va muolajalari ustuvor ravishda amalga oshiriladigan sog'lomlashtiruvchi maktabgacha ta'lim tashkiloti;
- aralash turdagi maktabgacha ta'lim tashkiloti.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti turlari ota-onalar tomonidan tanlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotiga bolalarni qabul qilish tartibi, ularni bir tashkilotdan ikkinchisiga ko'chirish, tashkilotdan chiqarish davlat tashkilotlarida Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilangan tartibda, davlatga qarashli bo'lmagan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida esa, tashkilotning Ustavi bilan belgilanadi.

Aqliy va jismoniy rivojlanishida kamchiliklari mavjud bo'lgan bolalar uchun maxsus maktabgacha ta'lim tashkilotlari yoki guruhlar tashkil etish ham maktabgacha ta'lim tashkiloti to'g'risidagi nizomda ko'rsatib o'tilgan.

Har bir sohada bo'lganidek, maktabgacha ta'lim tizimida ham maktabgacha ta'lim tashkilotlariga tegishli ma'lumotga, kasb tayyorgarligiga hamda yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish

huquqiga egadirlar.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolati davlat organlari tomonidan pedagogik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, kasb sifatini raqobatbardoshlik darajada saqlab turish ta'minlanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagogik kadrlarning o'quv pedagogik vazifasi maktabgacha ta'lim tashkiloti turiga davlat talablaridan kelib chiqqan holda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilanadi. Ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarni, mutaxassislar tomonidan tavsiya etilgan yangi dasturlar, metodik qo'llanmalar, didaktik materiallarni joriy etish uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Pedagogik kadrlarning o'zaro munosabatlari hamkorlik, demokratiya, hurmat, shaxsning o'z qadr-qimmatini bilishni e'tirof etish pedagogikasi asosida quriladi.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining birinchi-maktabgacha ta'lim rivojining zamonaviy bosqichi qator o'zgarishlar bilan tavsiflanadi: maktabgacha ta'lim ochiq turdagi ta'lim tashkiloti sifatida shakllandi; maktabgacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim funksiyasi bolalarning hayotiy faoliyatini muhofaza qilish va salomatligini mustahkamlash; tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga muvaffaqiyatli tayyorlash va boshqalar. Shuningdek, bugungi kunda Respublikamizda xilma-xil (yasli, bolalar bog'chasi, bolalar bog'chasi-boshlang'ich maktab, davlatga qarashli va xususiy) turdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari ham faoliyat yuritmoqda.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari. Ta'lim tizimidagi islohotlar va davlat tili to'g'risidagi qonun bolalar nutqini shakllantirish, xususan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirish metodikasi va amaliyotida o'zgarishlar bo'lishini taqozo etadi. Bu o'zgarishlar me'yoriy o'quv-metodik adabiyotlarda muayyan darajada o'z aksini topgan. Lekin, ularga hozirgi talablar nuqtayi nazaridan tanqidiy yondoshmoq talab etiladi.

Metodist olimlarning ko'pchiligi bolalar bog'chalarida bolalarning nutqini o'stirish shartlarini to'g'ri ta'kidlaydilar. Mazkur mualliflarning fikricha, nutq madaniyatining kamchiliklari bola shaxsiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, bola tengdoshlari bilan muloqotda qo'rs, odamovi, quntsiz bo'lib qoladi. Bundan tashqari, bunday bola da tevarak-atrofni o'rganishga bo'lgan qiziqish pasayadi, keyinchalik esa maktabda darslarni o'zlashtira olmaslikka *sabab* bo'ladi.

E'tlon qilingan tadqiqot ishlarini umumlashtirib o'rgangan holda ularning ko'pchiligida maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishga oid vazifalarni hal etishga nisbatan quyidagicha yagona yondashuv zaruriyatini aniqladik:

- tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish (bolada avvalo nutq eshitish shakllanadi, talaffuzni u keyinroq egallaydi);
- aniq talaffuz hosil qilish (so'z va so'z birikmalarini dona-dona hamda aniq talaffuz qilish);
- so'zni talaffuz qilganda urg'uni to'g'ri qo'yish ustida ishlash;
- nutqning orfoepik jihatdan to'g'riligi ustida ishlash (bu namunaviy

adabiy talaffuz qoidalarining jami);

- nutq sur'atini rivojlantirish;
- nutqning ifodaliligini shakllantirish (nutqning tabiiy, erkin, ya'ni nutqning ongli ifodalanishi);

- nutqiy aloqa ko'nikmalarini tarbiyalash;

- nutqiy eshitish ko'nikmalarini shakllantirish;

- nutqiy nafas olishni shakllantirish;

- o'z fikrini erkin va izchil bayon etish malakasini shakllantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqani tarbiyalashda tarbiyachi va ota-onalarning roli benihoya kattadir.

Bolalar nutqi ustida ishlash jarayonida:

a) tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo'lishlariga;

b) tabiiy ohangda gapirishlariga;

d) so'zlashganda suhbatdoshining yuziga qarab turishlariga;

e) qo'llarini bamaylixotir holatda tutib turishiga e'tibor bermoq zarur.

Bizga ma'lumki, idrok bilan tafakkur o'rtasida uzviy aloqa mavjud, ular bir-birisiz yashanaydi.

Manbalar tahlili shuni tasdiqlaydiki, maktabgacha katta yoshdagi bolalarning so'z boyligini rejali, tarzda izchil kengaytirib borish zarur.

Bolalar nutqini to'g'ri rivojlantirish uchun:

a) nutq o'stirishga doir tevarak-atrof obyektlarini oldindan ajratish va ular bilan tanishtirish;

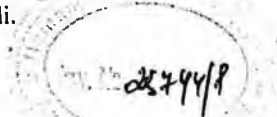
b) bolalarning eslab qolishi va to'g'ri talaffuz etishi, so'zlashganda tez-tez foydalanishi, ahamiyatini tushunishi, zarur bo'lgan so'zlarning taxminiy ro'yxatini tuzish lozim. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning faol lug'atini boyitishda ulami tevarak-atrof bilan tanishtirish muhim vosita sanaladi, tadqiqotchi A.M.Borodich shunday deb yozadi: «Bolalarni borliq bilan tanishtirishning ikkita yo'li bor»:

1) hissiy organlar bilan tashqi olamni bevosita idrok etish - bolalar predmetlarni kuzatadilar, ushlab ko'radilar, eshitadilar, tatib ko'radilar, u bilan harakat qiladilar;

2) bolalar tevarak-atrofdagilar haqida bevosita ma'lumot oladilar; tarbiyachi mehnat kishilari to'g'risida, tabiat bilan bog'liq hayot haqida gapirib beradi, bolalar kuzatgan hodisalarni tushuntiradi, kitob o'qib beradi, rasmlar, diafilmlar, kinofilmlar namoyish etadi.

Xuddi mana shu tavsiyalar maktabgacha yoshdagi bolalar bilib oladigan tevarak-atrof obyektlarini tasniflash uchun asos sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu bilan birga, bolalarda faol va passiv lug'at boyligi asta-sekin ortib boradi, nutq rivojlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bola eshitadigari, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni asta-sekin tevarak-atrof bilan tanishish jarayonida ota-onalari, tengdoshlari axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zaxirasiga tayanib bilib oladi. Bola o'sib boradi, uning ehtiyojlari ko'payadi, yangi istaklari, qiziqishlari paydo bo'ladi.

Biroq tarbiyaning aqliy, axloqiy, mehnat va boshqa turlari bir maromda (bolaning yoshiga muvofiq) amalga oshishi uchun maktabgacha yoshdagi bolalar lug'atidagi so'zlar miqdori ustida yetarlicha o'ylab ko'rilmaydi. Afsuski, bu masalaga tadqiqotchilar tomonidan ham tegishli darajada e'tibor berilmaydi. Ta'limiy-tarbiyaviy jihatdan nihoyatda dolzarb bo'lgan bu muanmo nazariy-metodologik va metodik jihatdan tadqiq etilmagan va ishlanmagan.

Hozirgi davr tadqiqotchilari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun (shu jumladan, nutqni rivojlantirish bo'yicha ham) namunaviy faol va passiv so'zlar lug'atini (hech bo'lmaganda taxminiy) tuzishlari ham kun tartibidagi dolzarb masaladir. Ayniqsa, 5, 6 va 7 yoshdagi bolalar uchun lug'atlar tuzish nihoyatda muhimdir. Shu bilan birga, nafaqat so'zlarning miqdoriy tarkibini aniqlash (1500,2400 yoki 3000 - 4000 so'z), balki ulami mavzular va hayotiy ahamiyati bo'yicha ham hi- sobga olish muhimdir.

Skunday qilib, maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rejali tarzda rivojlantirish uchun nafaqat tevarak-atrofnı o'rganish, obyektلامي asosli ravishda tanlash, balki ayni paytda eng ahamiyatli so'zlami ularning mavzu jihatdan xilmaxilligi (ya'ni sifat tarkibi, ma'nosi) bo'yicha o'rganishni ta'minlash ham dolzarb masaladir.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning tevarak-atrofnı o'rganishda nutqini rivojlantirish uchun nazarda tutish lozim bo'lgan so'zlami mavzu jihatidan guruhlarga quyidagicha bo'lish mumkin:

- ota-onalar, qarindosh-urug'lar, tengdoshlar bilan bog'liq so'zlar;
- maishiy predmetlar, o'yinchoqlarnı anglatadigan so'zlar;
- bola yashab turgan joydagi predmetlar va boshqa narsalami anglatadigan so'zlar;
- hovli, ko'cha, xiyobon, bog', tomorqadagi narsa-predmetlarnı anglatadigan so'zlar;
- hayvonot olami, qushlar, sudralib yuruvchilar, hasharotلامي anglatadigan so'zlar;
- jonsiz tabiat obyektlarini anglatadigan so'zlar;
- inson kasb faoliyatining har xil turlari (kasbi, ixtisosi, ish turlari va hokazo)ni anglatadigan so'zlar;
- buyumlar, moslamalar, asbob-uskunalar, mashinalar, materiallar va hokazolarnı anglatuvchi so'zlar;
- pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, tarix (axloq, ma'naviyat, qadriyat) kabilar bilan bog'liq so'zlar;
- ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan bog'liq bo'lgan so'zlar.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha katta yoshdagi bolalar ayrim so'zlami o'rganish bilan bir qatorda, iboralarnı (osmonda yarim oy, oyoq yalang) ham talaffuz qilishni o'rganishlari ularning bog'lanishli nutqini o'stirishga samarali ta'sir ko'rsatar ekan.

Ma'lumki, maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish faoliyatning har xil turlarida amalga oshiriladi:

- tabiat obyektlari bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;

- badiiy asarlar bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;
- savod o'rgatishda;
- o'yin faoliyatida;
- ijtimoiy foydali mehnat jarayonida turli ishlarning bajarilishida.

Tadqiqotchilardan L.P.Fedorenko va G.A.Fomichevalar metodik jihatdan muhim g'oyani ilgari suradilar: «Bolani nutqqa o'rgatish, - deb yozadi ular, - unga til materiyasini (nutq organlarini mashq qildirish) til belgilari, leksik va grammatik belgilar (intellektni mashq qildirish) ma'nosini tushunishni osonlashtirish, leksik va grammatik belgilar yordamida (ehtiros va tuyg' ulami mashq qildirish) borliqni baholashni ifodalashni o'rgatish, adabiyot me'yorlarini eslashni osonlashtirishga ko'mak berish demakdir».

Bola tomonidan nutqni o'zlashtirishga asosli yondashuv bilan kelishgan holda biz shunga e'tiborimizni qaratdikki, qo'llanma mualliflari tez-tez «yordam berish», «mashq qildirish» va boshqa iboralarni qo'llaydilar-u, biroq qay tarzda yordam berish, mashq qildirish mumkinligiga kam e'ibor qaratadilar.

Nutq o'stirish bo'yicha aniq maqsadga qaratilmagan mashqlar bolalarning bog'lanishli nutqini o'stirishga ijobiy ta'sir ko'rsata olmasligi mumkindir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish va ularga ona tilini o'rgatish sohasidagi psixologo-pedagogik tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

- Nutqni rivojlantirish - bu bolaning individual rivojlanishida markaziy o'rinni egallovchi ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirishiga oid o'ta murakkab va ko'p omilli jarayondir.

- Bu stixiyali jarayon emas, balki pedagogik rahbarlikni taklif qiluvchi ijodiy jarayondir.

- Bolaning nutqiy rivojlanish jarayonini boshqaruvchi pedagog ushbu jarayon qonuniyatlari, mexanizmlari va uning turli yosh bosqichlaridagi xususiyatlarini bilishi, nutqiy rivojlanishning individual xususiyatlarini ko'ra bilishi va bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda uning nutqiga pedagogik ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'llarini tanlashi shart.

«Bola nutqini rivojlantirish» hodisasining o'zini va uni boshqarish jarayonini tahlil qilish maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasida ishlash uchun pedagoglar maxsus tayyorgarlikdan o'tishlari zarur, degan xulosani keltirib chiqaradi.

Yetti yoshga kelib, bola odatda, nutqning barcha grammatik shakllarini, ya'ni: otlarni turlash, eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarni tushlashni bilishi lozim. Harakat belgisini (kenglik, vaqt, harakat obrazi) tavsiflash uchun ular ravishlardan foydalanadilar, buning uchun bolalar ulami so'z birikmasi va gap qatorida qo'llaydilar: tez yurdi, sekin gapirdi, chapga burildi va boshq.

Yetti yoshli bolalar nutqida old ko'makchilar ko'pincha nafaqat o'z ma'nosida, balki chet ma'noda ham qo'llaniladi. Shunisi diqqatga sazovorki, old ko'makchilar dastlab kenglik ma'nosi ko'rsatkichi sifatida to'rt-besh yoshli bolalar nutqida paydo bo'ladi (uydan, devordan uzoqlashdi); so'ngra besh-olti yoshli bolalar ushbu old ko'makchini obyektiv ma'no ko'rsatkichi sifatida ham

qo'llaydilar (onamning sovg'asi, dadamning xati) va faqat, keyinroq, yetti-sakkiz yoshlarga kelib, bola sabab ma'nosini ifodalash uchun «dan» old ko'makchisidan foydalanishi mumkin (qo'rqanidan qichqirib yubordi, og'riqning zo'ridan yig'lab yubordi).

Yetti yoshga kelib, odatda, nutqning sintaktik qatori shakllanadi: bola oddiy gaplami, bir xil a'zoli gaplami to'g'ri tuzadi, bunda u birlashtiruvchi, zidlovchi, ajratuvchi bog'lovchilarni qo'llaydi; u o'z nutqida qo'shma gaplardan, ko'pincha esa turli xil sintaktik munosabatlarni ifodalovchi ergashgan qo'shma gaplardan foydalanadi: qo'shimcha gaplar - «Kamol nima ko'rganligimizni so'radi»; maqsadli gaplar - «Biz oziq-ovqat xarid qilish uchun do'konga ketayapmiz»; shartli gaplar - «Agar yomg'ir yog'masa, biz sayr qilgani chiqamiz» va boshq.

O'z taassurotlari haqida hikoya qilgan ekan, olti yoshli bola ravon monologik nutq shaklidan foydalanishi lozim.

Aynan bir fikrni turli vositalar yordamida rasmiylashtirish maktabga tayyorlash guruhidagi bolalarda grammatik nutq ko'nikmalarini shakllantirishga doir ishlarning asosiy turi bo'lishi mumkin. Masalan, bolalar o'yin-kulgi qilayotgan syujetli suratni tahlil qilishda qator gaplarni tuzish mumkin: «Bolalar quvonchdan sakrab yuborishdi», «Xursand bo'lib, bolalar osmonga sakradilar»; «Bolalar sakrab yuborishdi, chunki ular xursand edilar». Aynan bir mavzuda turlicha gaplar tuzishga doir bunday ishlar maktabgacha yoshdagi bolalar bitta fikrni turlicha ifodalash imkonini beradi. Mashg'ulotlarda tarbiyachi ataylab bolalarga bir-birining o'rnini bosishi mumkin bo'lgan gaplar tuzishni o'rgatadi.

Aynan bir mavzuga oid gaplar variantlarini yaratish uchun didaktik o'yinlar, syujetli rasmlar, badiiy matnlardan foydalanish mumkin. Bitta fikrni ifodalash uchun turlicha gaplar tuzishga oid ishlar yetti yoshli bolalarda grammatik to'g'ri nutq ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy o'rinni egallashi lozim.

Bu yoshdagi bolalarga nutqda sifatdoshlarni qo'llashni o'rgatish ular nutqini rivojlantirishga doir ishlarning ikkinchi yo'nalishi bo'lishi mumkin.

Bolalar nutqiga sifatdosh shakllarni kiritish uchun bolalar, kattalar, hayvonlar, qushlarning turli harakatlarini tasvirlovchi suratlardan foydalanish mumkin (o'qiyotgan bola, raqs tushayotgan qiz, yugurayotgan quyon va h.k.).

Bolalar surat asosida gap tuzadilar: «Bola o'qiyapti». Tarbiyachi o'qiyotgan bola so'z birlasmasini tuzishga yordam beradi. Tarbiyachi so'z birlasmasidagi sifatdoshni aytadi, so'ngra bolalardan so'raydi: «Qaysi bola?» - «O'qiyotgan bola».

Mashg'ulot uchun eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarni olish va ulardan hozirgi zamondagi haqiqiy sifatdoshlarni hosil qilish darkor. Bolalarga hech qanday atamalar ma'lum qilinmasligi kerak, bunda ularning ayrim sifatdoshlarni esda saqlab qolishlari va zamir bo'lganda ularni o'z nutqiga qo'sha olishlari juda muhimdir.

Bolalarning sifatdoshlarni qo'llashlariga oid ishlar tabiatni kuzatish chog'ida, rasm chizish mashg'ulotlarida, badiiy adabiyotni o'qish jarayonida o'tkazilishi mumkin. Bunda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Predmetni, lining belgilarini ko'rsatish va nomini aytishni ularning

mohiyatini ochib beradigan izohlar bilan birgalikda amalga oshirish lozim. Masalan, tushayotgan barg so'z birikmasida - bu tushayotgan bargdir. Bolalarga tanishtiriladigan sifatdoshlarni yaxshisi, oldin alohida-alohida, keyin jo'r bo'lib aytgan ma'kul.

2. Muayyan so'zning hosil bo'lishini tushuntirib berish: «chizayotgan» so'zi chizmoq so'zidan, «raqsga tushayotgan» so'zi raqsga tushmoq so'zidan hosil bo'lganligini aytish lozim.

3. Sifatdoshga savollar qo'yish: «Dala qanday, sarg'ayaptimi?»
-«Sarg'ayapti».

4. Ot va sifatdoshdan iborat bo'lgan so'z birikmasi asosida gap tuzish: «sarg'ayayotgan barglar - olmaning sarg'ayayotgan barglari ko'rinib turibdi», «varillayotgan samolyot - varillayotgan samolyot shahar ustidan uchib o'tdi» va h.k.

Agarda o'qilayotgan asar matnida sifatdosh uchrasa, bolalarning uni hikoya qilib berishida mazkur sifatdoshni u taalluqli bo'lgan otlar bilan birgalikda qo'llashlariga, tarbiyachi savol berganida esa ushbu sifatdosh hosil bo'lgan fe'l nomini ayta olishlariga e'tibor berish juda muhimdir. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarga mustaqil hikoya- tavsiflar (o'yinlar, narsalar bo'yicha) yoki syujetli suratlar turkumi asosida hikoyalar tuzishni o'rgatish maqsadida nutqni rivojlantirishga doir maxsus ishlarni o'tkazishda tarbiyachi bolalarning o'zlariga ma'lum bo'lgan barcha grammatik shakllarni qo'llashlariga erishishi lozim: Otlarning kelishik shakli va sifatlar, sifatlar to'liq va qisqa shaklda, sifatlarini taqqoslash darajalari (yuqori, baland, eng baland); fe'llarning tuslanadigan shakllari; eng keng tarqalgan ravishlar (o'ngga, chapga, oldinga, orqaga, bu yerda, anavi yerda, yuqorida, pastda, yaxshi, tez), hozirgi zamon haqiqiy sifatdoshlari; old ko'makchilar va bog'lovchilar. Bolalar nutqining sintaktik qatorini rivojlantirar ekan, tarbiyachi bolalarning oddiy gaplarni, bir xil a'zoli, oborotli gaplarni, qo'shma gaplarni to'g'ri tuzishlariga e'tiborni qaratishi lozim. Faqat yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha grammatik shakllarni o'zlashtirgan taqdirda- gina bola maktabda o'qishga yaxshi tayyorlangan bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Bolalarni nutqini o'stirish fani qachon tashkil topgan va rivojlanishi qanday kechgan?
2. Bolalar nutqini o'stirishga oid nazariy ishlar haqida nimalarni bilasiz?
3. Maktabgacha ta'limning qanday me'yori hujjatlari mavjud?
4. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari yo'nalishlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
6. «Maktabgacha ta'lim» atamasi qachon qabul qilingan.

2-§: MAKTABGACHA KICHIK, O'RTA VA KATTA YOSHDAgi BOLALAR NUTQINI O'STIRISHNING VAZIFALARI

REJA:

1. Nutq o'stirish mashg'ulotining turlari
2. Mashg'ulotlarni rejalashtirish ishlari
3. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish.

Tayanch tushunchalar: nutq, nutq o'stirish, mashg'ulot, emotsional kechinmalar, o'yinlar, grammatik tizim.

1. Nutq o'stirish mashg'ulotining turlari. Maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifalaridan biri bolalarning o'z xalqining adabiy tilini o'zlashtirib olishlari natijasida ularning to'g'ri og'zaki nutqini shakllantirishdan iboratdir. Bu umumiy vazifa quyidagi maxsus vazifalardan iborat: nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, lug'atni boyitish, mustahkamlash va faollashtirish, nutqning grammatik to'g'riligini takomillashtirish, og'zaki (dialogik) nutqni shakllantirish, ravon nutqni rivojlantirish, badiiy so'zga qiziqishni tarbiyalash, savod o'rgatishga tayyorlash. Dasturlarda atrof-alam haqidagi bilimlar doirasi va lug'at hajmi, har bir yosh bosqichida bolalarda shakllanishi lozim bo'lgan nutqiy malaka va qo'nikmalar belgilangan bo'lib, u shaxsning muayyan sifatlarini (kirishimlilik, xushmuomalalik, salomlilik, bosqlik) tarbiyalashni ko'zda tutishi lozim. Nutqni rivojlantirish dasturi ilmiy asoslangan bo'lib, u butun mazmuni bilan bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan. Nutqni rivojlantirish dasturi bola faoliyatining o'quv, o'yin, mehnat va maishiy kabi shakllarida amalga oshadi. Jamoat tarbiyasi sharoitida ta'lim — bola nutqini shakllantirishning yetakchi vositasi hisoblanadi.

Ona tilini o'qitish — bolalarning bilish qobiliyatini rejali, aniq maqsadni ko'zlagan holda rivojlantirish, ularning atrof-alam haqidagi eng oddiy bilimlarni va tegishli lug'atni o'zlashtirish, nutqiy malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishning asosiy shakli - mashg'ulotlardir. Didaktik maqsadlar bo'yicha quyidagi mashg'ulotlar turlarini ajratib qo'rsatish mumkin:

- yangi materialni ma'lum qilish mashg'uloti;
- bilimlar, malaka va ko'nikmalarni mustahkamlashga oid mashg'ulotlar;
- bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishga oid mashg'ulotlar;
- yakuniy mashg'ulotlar yoki hisob-tekshiruv (nazorat) mashg'ulotlari.

Bolalarga ona tilini o'qitishga doir mashg'ulotlar har bir guruhda bolalarning yosh imkoniyatlarini va har bir bolaning nutqiy rivojlanganlik darajasini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. Chunki bilimlar mazmuni, ularning tarkibi, metod va usullarni tanlash, haftasiga o'tkaziladigan mashg'ulotlar soni, har bir mashg'ulotning davomiyligi shunga bog'liq bo'ladi.

Nutq va muloqot masalalarini, maktabgacha davrdagi bolalikning barcha yosh bosqichlarida ushbu yo'nalishdagi pedagogik ishlardan ko'zda tutilgan vazifalarni batafsil ko'rib chiqamiz.

Go'daklik yoshi: 0-1

Bola hayoti kattalar hayoti va faoliyatiga uyg'unlashgan bo'ladi. Ayni paytda bolada unga ta'sir o'tkazish uchun biron-bir o'ziga xos insoniy vositaga mavjud bo'lmaydi. Bu mazkur rivojlanishning asosiy genetik vazifasi — kichkintoylarda katta odam bilan muloqotga kirishish qobiliyati va vositalarini shakllantirishdan iboratdir. Emotsional-erkin muloqot — ushbu yoshdagi etakchi faoliyat turi hisoblanadi.

Bolaning boshqalardan ajralib qolishi, kattalar bilan emotsional muloqotlarning etishmasligi bola hayotining dastlabki oylaridan boshlab uning etarli darajada rivojlanmasligiga olib kelishi mumkin.

Bolaning kattalar bilan muloqotining dastlabki belgilari «jonlanish kompleksi», ya'ni bolaning kattalarga nisbatan emotsional-ijobiy munosabati ko'rinishida paydo bo'ladi. 2-2,5 oydan boshlab kichkintoy muloqotga kirishishni faol talab qila boshlaydi.

Muloqotning birinchi shakli — emotsional-erkin (vaziyat-shaxs) shaklidir. Bu boshqa odamga bo'lgan qiziqish, unga nisbatan emotsional munosabat bilan tavsiflanadi. Muloqotning bunday shakli bola hayotining birinchi yarim yilligiga xos holatdir.

Muloqotning yanada rivojlangan ikkinchi shakli — ya'ni, emotsional-vositali (vaziyatli-amaliy) shakli bola hayotining ikkinchi yarim yilligida ro'y beradi. Bu muloqot predmetlar orqali vositali muloqotga aylantiriladi. Ushbu yoshda bolaning qiziqishlari atrof-dagi olamga yo'naltirilgandir. Unda yangi taassurotlarga ehtiyoj yorqin paydo bo'ladi. Bu yoshdagi rivojlantirish vazifalari quyidagilardan iborat:

- Bolalar muassasalarida, oilada bolaga g'amxo'rlik ko'rsatayotgan kattalarga nisbatan emotsional bog'liqlik va ishonch hissini tarbiyalash.

- Unga nisbatan ijobiy diqqat-e'tiborga bo'lgan ehtiyojni qondirish.

- Kichkintoyning uni o'rab turgan atrof-olamga va uning o'ziga nisbatan qiziqishni rivojlantirishga ko'maklashish.

Ilk yosh: 1-3

Ilk yoshdagi ijtimoiy rivojlanish vaziyati va uning genetik vazifasi. Bola hayotining birinchi yili oxiriga kelib erishgan natijalari yangi ijtimoiy rivojlanish vaziyatini qurishni talab qiladi. Bu bolaning katta odam bilan birgalikda faoliyatiga oid vaziyatdir. Ushbu birgalikdagi faoliyat mazmuni — predmetlardan foydalanishning jamoatchilik tomonidan ishlab chiqilgan usullarini o'zlashtirishdan iborat (bola qoshiq bilan ovqatlanishni, piyoladan ichishni, rasm chizishni, stulchaga o'tirish va hokazolarni o'rganadi).

Muloqot jadal rivojlanishda davom etadi, zero kattalar bilan bevosita muloqotsiz predmetli faoliyat mumkin emas. Predmetli faoliyat bilan bog'liq muloqot faqat emotsionalligicha qolmaydi, u nutqiy muloqotga aylanadi. SHunday

qilib, ilk yoshdagi bosh vazifa narsalardan foydalanishning insoniy usullarini o'zlashtirish va nutqni rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Bola narsalar bilan harakat qilar ekan, hayotining ikkinchi yiliga kelib, ularning jismoniy (hajmi, shakli, rangi) va dinamik xususiyatlarini, masofaviy munosabatlarini (yaqin, uzoq), butun narsani qismlarga ajratish va qismlardan butun narsani yig'ishni (piramida, matreshka kabi o'yinchoqlarni qismlarga ajratadi va qayta yig'adi) o'zi uchun kashf qiladi. Biroq, bola narsalar bilan qanchalik ko'p harakat qilmasin, u baribir ularni amalda qo'llashning jamoatchilik tomonidan ishlab chiqilgan usullarini (qoshiq bilan ovqat eyiladi, bo'tqa aralashtiriladi; sochiqqa qo'llar, yuz artiladi; qalam bilan rasm chiziladi va h.k.) mustaqil ravishda kashf qila olmaydi. Narsalarning vazifasi va ularni amalda qo'llash usullarini bolaga kattalar o'rgatadilar.

Muloqotga bo'lgan ehtiyoj, predmetli harakatlarni o'zlashtirish bolaning o'z faol nutqini ham talab qiladi. Nutq asosida umumlashtirishlar, fikrlashning ramziy vazifasi, ya'ni real narsalarning o'zini almashtira olish hamda o'rin bosuvchi narsalar va til belgilari bilan amallar bajarish qobiliyatlari rivojlanadi. Biroq nutqqacha predmetli harakatlarni (aynan bir narsa bilan turli harakatlarni yoki turli narsalar bilan aynan bir xil harakatni bajarish), juftlik o'yinlari («ku-ku», «shar yumalatish» va boshq.) rivojlantirish va umumlashtirishga oid uzoq yo'lni bosib o'tishga to'g'ri keladi.

Bola uchun katta yoshli odam — bitmas-tuganmas ijobiy emotsiyalar, qiziqarli taassurotlar va borgan sayin so'z muhim ahamiyatga ega bo'lib boradigan o'yinlar manbai hisoblanadi. Kattalar bilan muloqotga kirishish, narsalar va o'yinchoqlarga egalik qilishga intilarkan, bola ushbu maqsadlarga erishish uchun so'zdan foydalanish haqidagi chaqiriqqa javob beradi, ba'zida o'zi tashabbus ko'rsatib, fikr bildiradi. Katta yoshli odam bola bilan dialogga kirishadi, bolaning bir so'zli fikrlarini grammatik jihatdan to'liq shakllantirilgan iboraga aylantirish orqali uning «kamchiliklarini tuzatadi» (Temur dadasining mashinasini ko'rib qoldi: «Bi-bi, dada». Ona: «Dadasining mashinasi. Ketdik, dadaga boramiz»).

Bola tilni faol o'zlashtiradi. So'z ortida turgan tasavvur yagona o'xshashlikdan («lyalya» - katta va kichik qo'g'irchoq) ko'proq o'xshatishlarga, keyinroq esa nisbatan aniq umumlashtirmalarga («mol» so'zidan sigir, qo'y, echki va ot-eshaklarni ifodalashda foydalanishdan boshlab keyinchalik «mol» so'zini faqat sigir va buzoqchalarga nisbatan qo'llashgacha) rivojlanadi. Ayni bitta so'z yordamida ko'p obrazli munosabatlar ifodalanadi («nanna» so'zi bir vaqtning o'zida «bu non», «non bering», «non tushib ketdi» kabi ma'nolarni anglatishi mumkin va h.k.). Bola asta-sekin bu munosabatlarni grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan ikki so'zli, keyinroq esa uch so'zli gaplar orqali ifodalashni o'rganadi. Ikkinchi yilning oxiriga kelib dastlabki grammatik shakllar paydo bo'ladi. Bolaning so'z zahirasi ortadi. 1 yoshda - 1 yoshu 6 oyda so'z zahirasi 30-40 ta so'zni tashkil qiladi. Fikrlar asosan bir tarkibli gaplardan iborat bo'ladi. Bunda nonutqiy muloqot vositalari (ifodali harakat, bevosita

namoyish qilish, ko'zlarning to'qnashuvi, mimikalar, imo-ishoralar va boshq.) hamon hukmron bo'ladi. Bola maishiy vaziyatlar ma'nosini va ularda qo'llanilayotgan nutq mazmunini tushunib etadi.

1 yoshu 6 oy — 2 yoshga kelib bolaning so'z zahirasi 200-300 tagacha o'sadi. Uning fikrlari grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan ikki-uch tarkibli iboralardan iborat bo'ladi. Bola bilan katta yoshli odam bevosita muloqotga kirishgan vaziyatda esa nutqiy muloqot etakchi muloqot turiga aylanadi.

Bola hayotining uchinchi yiliga kelib nutq rivojlanishi ko'proq keng qamrovli vazifalar doirasida, eng avvalo katta yoshli yaqin qarindoshlari va bolalar bilan munosabatga kirishish hamda ular bilan birgalikda harakat qilish (nutqning kommunikativ vazifasi), atrof-olamni bilish (nutqning intellektual vazifasi) orqali davom etadi. Bola nutqiy muloqotning asosiy shaklini — dialogik nutqni o'zlashtiradi. U tashabbus ko'rsatib fikr bildirishni, savollar berishni, javob kutishni, o'zi ham savollarga javob berishni, atrofdegilarga iltimos va takliflar bilan murojaat qilishni o'rganadi.

Bola o'z istak-xohishlari, hissiyotlari, fikrlarini ifodalash, kutilayotgan natijalarga erishish uchun so'zlardan foydalanadi. Biroq bola tomonidan foydalanilayotgan so'zlar fonetik jihatdan ancha nomukammal bo'lib, u keng qamrovli ma'nolarni anglatadi. So'z va predmetli harakatlarni qo'llash va ular bilan mos ravishda harakat qilish orqali katta yoshli odam bola bilan o'zaro bir-birini tushunishni va uning tilini boyitishni yo'lga qo'yadi.

Bola tashabbus ko'rsatish orqali muloqot sub'ekti, teng huquqli hamkor sifatida chiqadi. O'zini tushunishlariga intilish, o'z xohish-istaklarining bajarilishiga erishish bolani to'g'ri so'zlashga majbur qiladi. Ushbu yoshda tengdoshlari bilan muloqotga kirishish emotsional aloqa o'rnatish va o'z shaxsiga e'tiborni jalb qilishga yordam beradi: bolalar bir-birlari bilan o'ynash jarayonida o'z harakatlarini nutq bilan sharhlab boradilar, ammo hozircha ular bir-biriga to'g'ridan-to'g'ri yuzlanib, murojaat qilmaydilar.

Bola hayotining uchinchi yiliga kelib bolaning til muhitidagi faol yo'naltiruvchi faoliyati boshlanadi. Bu quvonchli kechinmalar ta'siri ostida vujudga keladigan tovushlar bilan turli o'yinlarda («shovqinli qo'shiqlar») va oddiy so'z ijodkorligida («golf-molf», «o'yin-po'yin» va boshq.) ko'rinadi.

Qulay shart-sharoitlarda muloqotning uchinchi yiliga kelib bola kattalar bilan muloqotda ko'rgazmali-taassurotli vaziyatga tayanmagan holda o'z tassurotlarini ko'rib nutqda ifodalay boshlaydi. Bolalar o'zlari ko'rib chiqqan kitoblari, tinglagan ertaklari va o'zlarining ilgari tajribalari haqida («Mustaqillik maydoni»ga, hayvonot bog'iga uyushtirilgan sayohat, Korbobo sovg'alari va boshqalar haqidagi xotiralar) fikr bildira boshlaydilar.

Bola hayotining ikkinchi yilida nutqiy rivojlantirish vazifalari: Nutqni tushunish. Bolaga eng oddiy, uning o'ziga tanish bo'lgan maishiy vaziyatlar, jarayonlar va o'yin vaziyatlarini ochib beruvchi oson tushuniladigan so'zlar va oddiy iboralar zahirasini kengaytirish. Odamlar, xonadagi va undan tashqaridagi narsalar, hayvonlar, o'simliklar, uy-joylar va ularning vazifasini ifodalovchi so'zlar zahirasini asta-sekin kengaytirib borish.

• «Ko'makchilar» va ravishlar yordamda ifoda qilinadigan vaziyatlarni tushunishni (ikkinchi yarim yillikda), buyumlar sifati, ularning hajmi va rangini belgilovchi so'zlarni tushunishni shakllantirish.

• Kattalarning mazmuniga ko'ra bog'langan 2-3 ta harakatdan iborat bo'lgan topshiriqlarni diqqat bilan tinglash, tushunish va bajarishni o'rgatish («koptokni ol va menga ber»)

Faol nutq. Barcha rejimli vaziyat jarayonlarida ishonch bildirilgan hishayajonli muloqotni yo'lga qo'yish.

• Bola imkoni bo'lgan har qanday nutqiy ko'rinishlar va vokallashuvlarning paydo bo'lishiga ko'maklashish.

• Imo-ishoralar va yuz ifodasi bilan bir qatorda istak-xohishlarni ifodalash va atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yish uchun zarur bo'lgan so'zlardan foydalanishga; turli sabablar bilan kattalar va bolalarga murojaat qilish: savol berishga; ko'rganlarini bir-nechta so'zlarda hikoya qilib berishni o'rganishga (yil oxirida) undash.

• Bolalarning kishilarni ularning yoshi va jinsiga mos holda belgilovchi so'zlardan, xonadagi va xonadon tashqaridagi buyumlardan, ayrim hayvonlardan va o'simliklardan, atrofdagi kishilar va hayvonlar harakatlaridan, ob'ektlardan, ayrim mehnat harakatlaridan foydalanishlari uchun tegishli holatni vujudga keltirish.

2. Mashg'ulotlarni rejalashtirish ishlari. Mashg'ulotlarni rejalashtirishda bolalarni o'qish va yozishga o'rgatish dasturining hamma bo'limlarini hisobga olish lozim, yangi materiallarni tanishtirish jarayonida ilgari o'tilgan, bolalarga tanish bo'lgan material, albatta, takrorlanadi. Birinchi qismda yangi material o'tiladi, ikkinchi qismda esa avval o'tilgan material mustahkamlanadi.

Mashg'ulotlar tuzilishi jihatidan aralash xususiyatga ega bo'ladi. Yangi materialni e'lon qilash mashqlar o'tkazish, mustahkamlash uchun o'yinlar tashkil etish, yakunlash. Mashg'ulotning 1 – qismi 15 – 20 daqiqa va 2 – 3 – qismlari 5 – 7 daqiqadan o'tkaziladi. Mashg'ulotning mazmuniga qarab uning 2 – yoki 1 – qismi tanlanadi. Mashg'ulotlar bolalardan aqliy zo'riqishni va diqqatni talab etadi. Shuning uchun bunday mashg'ulotlarda nutqdan gapni, gapdan so'zlarni ajratib, so'zlarni bo'g'inlarga bo'lish mashqlari 2 – qismda rejalashtirilmay, balki tovushga taqlid qiluvchi fonematik idrokni rivojlantirishga yordam beruvchi o'yinlar o'tkaziladi. Odatda, rasmlarga doir suhbat, narsa – buyumlarni ko'rib chiqish, rasmlarga doir hikoya tuzish ko'proq mashg'ulotlarning ikkinchi qismida bolalarning gap, so'z, bo'g'n haqidagi bilimlarini mustahkamlash maqsadida rejalashtiriladi. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish mashg'ulotidan keyin o'qish va yozishga o'rgatishga doir mashq rejalashtirilmaydi.

Mashg'ulotning birinchi va ikkinchi qismi mavzusi, materiallari bir – biriga o'xshash yoki biri ikkinchisiga bog'lanmagan bo'lishi mumkin. Mashg'ulotlarni rejalashtirishda, tarbiyachi bolalarning aqliy zo'riqishlarini hisobga olishi zarur. Agarda topshiriq katta aqliy zo'riqishni talab qilish bilan bog'liq bo'lsa, u vaqtda o'qish va yozishga o'rgatish bo'yicha mashq va o'yinlar uchun ko'rgazmali qurollar tanlanadi.

1 yoshu 1 oylik, 1 yoshu 3 oylik. O'ziga tanish bo'lgan odamlarning nomini biladi, narsalarni taniydi O'z harakatlarini guvranish orqali bajaradi. Katta va kichik narsalarni ajratadi Oldindan o'rgangan narsalar bilan harakat qiladi (qo'g'rchoqni ovqatlantiradi)

1 yoshu 4 oylik, Narsalarni umumiy belgilari bo'yicha umumlashtiradi. Yordamchi so'zlar bilan narsa va harakatlarni nomlaydi Shakillarning uch – to'rt xilini biladi O'yinda alohida harakatlarni bajaradi

1 yoshu 7 oylik, 1 yoshu 9 oylik, Murakkab bo'lmagan voqeaband rasm orqali hikoyani tushunadi, kattalarning savollariga javob bera oladi . O'z harakatlarini 2 – 3 so'z bilan ifodalaydi. Katta - kichik narsalarni ajrata oladi. Murakkab bo'lmagan qurilmalar qura oladi

1 yoshu 10 oylik, 2 yosh Bola tajribasidan olingan kattalarning qisqa hikoyasini tushunadi Kattalar bilan muloqatda 3 ta so'zdan iborat sifat, olmosh gaplarni ishlatadi 3 – 4 xil rangdagi narsalarni ajrata oladi Ketma – ket harakatlarni bajara oladi

Har bir maktabgacha ta'lim muassasasi o'z vazifalaridan kelib chiqqan holda, pedagogic jarayonning yo'nalishlarining mavqeiga, moddiy – texnikaviy bazasiga, pedagogic jamoaning holatiga qarab aniqlab oladi. Ammo maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy maqsadi “Ta'lim to'g'risidagi” Qonunda va maktabgacha ta'lim muassasasi Nizomida belgilab berilgan. Bu hujjatlarda ko'rsatilgan asosiy maqsad va vazifalarni quyidagicha izohlash mumkin:

bolalarning jismoniy va psixologik salomatligini saqlash va mustahkamlash;

har bir bolaning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning jismoniy, aqliy va shaxsiy jihatdan rivojlantirish;

ota – onalarga bolalarini tarbiyalashda yordam berish.

Bu maqsadga erishish borasida rivojlantirish dasturi va maktabgacha ta'lim muassasasining yillik rejasiga tayanar ekan tarbiyachi aniq masalalarni echimini topish yo'llarini izlaydi. Guruhdagi ta'lim – tarbiyaviy ishni maqsad va vazifalarni belgilashda qo'yilayotgan maqsad va vazifalar aniq, ravshan va maqsadga muvofiq bo'lishi kerak. Bolani maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olishga tayyorlash uchun, unga ona tilining barcha boyliklarini egallab olish uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish zarur.

1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulotlarni didaktik o'yinlar, ermak o'yinlar, sahna ko'rinishlari shaklida o'tkazish tavsiya qilinadi. Ular nafaqat ko'ngilochar tusga, balki albatta ta'lim tusiga ega bo'lishi lozim.

3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish emotsional tusga ega bo'lishi lozim. Bunda ko'rgazmaviylik, o'yin usullari va didaktik o'yinlarni keng qo'llash zarur.

5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulotlar muayyan vazifaga ega — ya'ni, u bolalarni maktabda o'qishga tayyorlashni ko'zda tutadi.

Mashg'ulotlarda pedagog nutqiy vazifalardan tashqari o'quv faoliyatini yo'lga qo'yish qobiliyatini shakllantirish (diqqat-e'tiborli bo'lish, pedagog topshirig'ini tinglash, tushunish va uni aniq bajarish, bolalar jamoasi oldida fikr yurita bilish, tengdoshining javobiga baxr bera olish va h.k.) vazifasini ham bajaradi.

To'g'ri ta'lim berilgan taqdirda etti yoshga kelib bola og'zaki nutqni egallaydi hamda katta yoshli yaqinlari va tengdoshlari bilan erkin muloqotga kirisha oladi, dialogda tashabbus ko'rsatib fikr bildiradi, suhbatdoshi e'tiborini o'ziga jalb qilish, unga so'z, harakat va so'zsiz usullar bilan javob bera olishni biladi, fikrlarini to'liq va noto'liq oddiy gaplar, qisqa matnlar shaklida ifodalay oladi.

Bolalardagi ko'plab nutqiy muloqot va ko'nikmalar mashg'ulotlardan tashqarida shakllanadi. Maktabgacha ta'lim muassasasida bolalarning kattalar (pedagoglar, tibbiyot hamshiralari, tarbiyachi yordamchisi va boshq.) bilan muloqoti har xil faoliyat turlarida ro'y beradi. Mehnat jarayonida — xo'jalik-maishiy, qo'l va qishloq xo'jaligi mehnatida bolalarning lug'ati boyiydi, aniqlashadi va faollashadi.

Maishiy faoliyat bolaning kattalar bilan muloqoti uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi. Maishiy faoliyat nutqni rivojlantirish vositasi bo'lib xizmat qilishi uchun pedagog uni boshqarishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan maishiy faoliyat jarayonida (ovqatlanish, kiyinish, gimnastika, sayohat va h.k.), ya'ni agar pedagog, ayniqsa kichik guruhlar pedagogi maishiy buyumlar nomlarini, ularning qismlari, sifati, xususiyati, qo'llanish maqsadini batafsil tushuntirsa, ular bilan tegishli harakatlarni amalga oshirsa va buni sharhlab bersa, bolalarga savol bersa, ularga maishiy lug'atdan foydalanishni o'rgatsa bolalarning lug'ati boyiydi. Agarda pedagog o'z nutqida tashbeh, qiyoslash, sinonimlar, xalq og'zaki ijodi (maqollar, matallar, sanoq she'rlar)dan keng va mohirona foydalansa, uning nutqi bosiq va ifodali bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida badiiy so'zdan tashqari tasviriy san'at, bayramlar va tomoshalardan foydalaniladi. Ularning qimmati shundaki, u ijobiy hissiyotlarni hosil qiladi, bu esa o'z navbatida tilni o'zlashtirish darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Quvonch hissi, hayajonlanganlik, ko'tarikilik holati, g'ayrioddiy narsani kutish bolalarning qabul qilish qobiliyatini oshiradi, materialni eslab qolishni kuchaytiradi, bolalar nutqining ifodaliligiga ta'sir ko'rsatadi. Suratlar, amaliy san'at buyumlarini

tomosha qilishda bolalar ko'p savol beradilar, olgan taassurotlarini atrofdagilarga aytishga oshiqadilar.

Namunali nutqqa ega bo'lish — bu tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi darajasidir. Shuning uchun o'z nutqini takomillashtirish haqida qayg'urish — bo'lajak pedagogning axloqiy va ijtimoiy burchlaridir. U o'zida barcha nutq ko'nikmalarini mukammal shakllantirishi va uni kelgusida bolalarga berishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalar, atrofdagilarga taqlid qilganlari holda nafaqat to'g'ri talaffuzni, so'zni qo'llash, iboralar tuzish sirlarini, balki kattalarda uchraydigan nutq nomukammalliklarini ham o'zlariga qabul qilib oladilar.

3. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish. Bola tilining grammatik tizimini o'z vaqt da shakllantirish - uni to'laqonli nutqiy va umumiy psixologik rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Tilning grammatik tizimini bola predmetli harakatlarni o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqlikda bilishni rivojlantirish asosida egallaydi. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish morfologiya (so'zlarni rodlar, sonlar, kelishiklarga qarab o'zgartirish), so'z hosil qilish (maxsus vositalar yordamida bir so'z negizida boshqa so'zni hosil qilish), sintaksis (oddiy va qo'shma gaplarni tuzish) ustidagi ishlarni o'z ichiga oladi.

Bolalarning grammatik rivojlanishi boshqarishni pedagog eng avvalo ham bolaning o'zi bilan (dialog shaklida), ham boshqa bolalar bilan birgalikdagi muloqot faoliyati vositasida amalga oshirishi lozim.

Bolalarda grammatik tizimni - sintaksis, morfologiya, so'z hosil qilishni shakllantirish o'zining alohida xususiyatlariga ega bo'lib, ularni rivojlantirish uchun pedagog turli vositalarni qo'llashi darkor. Morfologiya va so'z hosil qilishni o'zlashtirish uchun rag'batlantiruvchi til o'yinlari; sintaksisni rivojlantirish uchun esa keng fikr bildirish, motivatsiyani yaratish muhim.

Ma'lumki, bolalar o'z iqtidoriga qarab turlicha darajada rivojlanadi va o'z navbatida pedagogning rahbarligi ham bosqichli xususiyatga ega bo'ladi. Bola hayotining beshinchi yilida pedagog rag'batlantirishga (gap so'z hosil qilish va so'z ijodkorligi xususida bormoqda); oltinchi yilda gap tarkibini eng oddiy tahlil qilish, nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirishga (so'z o'zgartirishda); yettinchi yilda

- hosila so'zlar o'rtasidagi rasmiy-semantik munosabatlarni oddiy tahlil qilishga, nutqiy ijodkorlikka, murakkab sintaktik tuzilmalarni ixtiyoriy tuzishga alohida e'tibor berishi lozim.

Didaktik o'yinlar va grammatik mazmundagi mashqlar bolalarning tilga oid o'yinlarini, ularning grammatika sohasidagi faolligini rag'batlantirishning muhim vositasidir. Pedagog bolalarga so'z birikmasini o'yab ko'rish, so'ngra gapda

so'zlarni bir-biri bilan to'g'ri bog'lash qobiliyatini o'rgatishi zarur.

Bolalar fikrlarida murakkab sintaktik tuzilmalarni shakllantirishni yozma nutq vaziyatida, ya'ni bola matnini aytib turadigan, katta yoshli kishi esa, uni yozib boradigan vaziyatda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Bolaga bir turdagi tuzilmalardan foydalanmagan holda so'zlarning to'g'ri tartibini qo'llashni o'rganishda yordam beradigan mashqlarga alohida e'tiborni qaratish zarur. Muhimi, bolada gap tarkibi haqida va har xil turdagi gaplarda leksikadan to'g'ri foydalanish haqida oddiy tasavvurlar shakllansin. Buning uchun bolalarga gapda so'zlarni birlashtirishning turli usullarini, so'zlar o'rtasidagi ayrim mazmunli va grammatik bog'liqliklardan foydalanishni hamda gapni intonatsion jihatdan rasmiylashtirishni o'rgatish zarur.

Shunday qilib, nutqning grammatik tizimini shakllantirish jarayonida sintaktik birliklar bilan amallar bajarish ko'nikmasi shakllanadi, muayyan muloqot sharoitida va ravon monologik fikrlarni tuzish jarayonida til vositalarini ongli ravishda tanlash ta'minlanadi. Bola tilining grammatik tizimini shakllantirish uning nutqi (tili) rivojlanishining umumiy oqimida ro'y berishi lozim; pedagogik rahbarlik shakllari va metodlari umumiy nutqiy rivojlanishning bosqichma-bosqich xususiyatga egaligini, eng avvalo dialog va monologni, so'zgacha bo'lgan mazmunli-semantik tizimdan vaziyatga oid ixtiyoriy iborali nutqqa o'tish (undan keyinchalik dialog va monolog rivojlanadi), bolalarning nutqiy havaskorligi sohasi sifatida tengdoshlar bilan muloqotning dialogik shakllarini o'zlashtirishni hisobga olishi lozim.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Nutq o'stirish mashg'ulotining turlari qanday?
2. Mashg'ulotlarni rejalashtirish ishlari qanday tashkil qilinadi?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan nutq o'stirish mashg'ulotlari sizningcha qanday tashkil qilinishi kerak?

Tavsiya etiladigan dabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. – T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.

3-§: RAVON NUTQNI RIVOJLANTIRISH

REJA:

1. Ravon nutq tushunchasi.
2. Bolalarda ravon nutqni rivojlantirish.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ravon nutqqa o'rgatish.

Tayanch tushunchalar: nutq, ravon nutq, mashg'ulot, monologik nutq, diologik nutq, nutqning shakllanishi, nutq madaniyati.

1. Ravon nutq tushunchasi. Bugungi kunda mamlakatimiz yoshlariga erta ta'lim-tarbiya berish mas'uliyatini yurtimizda faoliyat yuritayotgan maktabgacha ta'lim muassasalari o'z zimmasiga olgan. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bilimlarni berish shakli asosan o'yin va qiziqarli jarayonlarga boy mashg'ulotdir. Mashg'ulotlar jarayonida bolaning nutqi rivojlanib, undagi grammatik va fonetik qirralari sayqallanib, til boyligi oshib borish bilan bir qatorda undagi psixologik va intellektual jihatlari rivojlanib boradi. Bolalarda ravon nutqni rivojlantirish uchun, avvalo, bolalarning tinglash faoliyatini nazoratga olish zarur. Ya'ni, ularga tinglash va tushunish uchun sharoitlar yaratilganmi, tinglab tushunish uchun ularga yetkazilib berilayotgan axborot beruvchining nutqi sog'lommi bu albatta, ahamiyatli. Nutq qanchalik sof, toza, sog'lom bo'lsa yetkazilayotgan axborot ham ishonchli, ham qabul qiluvchi tomonidan to'g'ri tushuniladi. Shuning uchun ham nutq, aynan ravon nutq borasida gap ketganda, nafaqat bolalar, balki avvalo tarbiyachilar nutqi bilan muammo bo'lmasligi lozim.

Nutq — tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi, tilning alohida ijtimoiy faoliyat turi sifatidagi muayyan yashash shakli. Nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar) tushuniladi.

Ravon nutqning shakllanishi ilk yoshdan boshlab asta-sekin ro'y beradi. Bolalar hayotining dastlabki yetti yilida atrofda kishilar bilan muloqot vositasi sifatida nutqning paydo bo'lishi va uni rivojlantirish jarayoniga alohida e'tibor qaratish zarur. Har bir kishi hayotida ravon nutq muhim ahamiyatga ega bo'lib, u uchta asosiy vazifani bajaradi: individuallararo, ichki individual va umuminsoniy. Ravon nutq — bu kishilarning muloqotini va o'zaro bir-birlarini tushunishlarini ta'minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikrdir. Ravon nutqni fikrlar dunyosidan ajratib bo'lmaydi: ravon nutq bu fikrlar ravonligidir, unda bolaning mantiqiy fikrlash, o'zi qabul qilayotganlarini mulohaza qilish va ularni to'g'ri ifodalash qobiliyati aks etadi. Ravon nutqni shakllantirish, uning vazifasini o'zgartirish murakkablashib borayotgan bola faoliyati oqibati bo'lib, u bolaning atrofda gilar bilan muloqotga kirishish sharoiti, muloqot shakliga bog'liq bo'ladi. Maktabgacha yoshda u muloqot va ta'lim jarayonida shakllanadi.

“Bola, — degan edi K. D. Ushinskiy, — ilk yoshlik chog'idanoq xalq madaniyati elementlarini o'zlastira boshlaydi, bularni avvalo, ona tilini bilish yoli

bilan o'rganadi. Shu bois, bizning fikrimizcha, oilada, bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda ona tilidan o'rinli foydalanmoq zarur". Ma'lumki, jamiyat taraqqiyotida tilning ahamiyati juda katta. Butun dunyo xalqlarining xoh siyosiy, xoh madaniy taraqqiyotini tilsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki til eng muhim aloqa vositasi, jamiyat esa aloqasiz rivojlanmaydi.

Bog'chada ta'lim berish samaradorligini oshirish. bolalarni mustaqil ta'lim olishga (maktab ta'limiga) tayyorlash, yangi jamiyatning ongli quruhchilarini tarbiyalash kabi muhim va hayotiy vazifalarni hal qilishda ona tili asosiy o'rin egallaydi.

So'z boyligi bolaga barcha mashg'ulotlarda beriladigan bilimlarni tez va puxta o'zlashtirib olish va bu bilim, tushunchalarni nutq orqali ifodalash imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, bola kamoloti uchun ham keng y'li ochadi. Bilimlarni puxta egallashga, uni sekin-asta hayotga tatbiq etishga ham o'rgatadi. Ona tili aqliy tarbiyaning manbayi va vositasi hamdir. Eski o'zbek adabiy tili o'zbek xalqning buyuk mutafakkiri Navoiy asos solgan va keyinchalik Muqimiy, kabi demokrat shoirlar tomonidan rivojlantirilgan adabiy tildir. Bu adabiy tilda yaratilgan yozma yodgorliklar o'zbek xalqi va uning tili taraqqiyot tarixini o'rganish uchun manba bo'lishi bilan birga, hozirgi zamon o'zbek adabiy tili uchun ham asos bo'lgan. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili eski o'zbek adabiy tilining davomi, uangi sharoitda o'zbek xalqining iqtisodiyoti va madaniyatining rivojlanishi asosida har tomonlama boyigan shaklidir.

Bolalar o'rtasidagi muloqot asosan amaliy xususiyatga ega. Dialog ko'pincha shunday shaklga olib boriladiki, bunda bola sherigining qisqa luqmalarga harakat bilan javob beradi yoki ro'y berayotgan hodisaga nisbatan o'z munosabatini nonutqiy vositalar yordamida ifodalaydi. Ular orqali bolalar bir-biriga e'tibor berishni, do'stlarini tovushidan bilib olishni, tashqi ko'rinish detallarini sezishni, nutqiy muloqot qilishni o'rganadigan ko'plab xalq o'yinlari mavjud.

Dialog muloqotini yo'lga qo'yish uchun stol o'yinlari va chop etilgan («loto», «domino») o'yinlardan foydalanish tavsiya etiladi. Juft bo'lib o'yinashda bolalar dialogik hamkorlik qilish usullarini: navbatga rioya qilish, bir-biriga xushmuomalalik bilan murojaat qilish, o'z nuqtai-nazarini dalil-isbotlar bilan himoya qilish, fikrlarini sherigi bilan muvofiqlashtirishni o'rganadilar. Bunday o'yinlarda biluvchanlikning asosi sifatida nutqiy topshiriqlarning har xil turlari ishtirok etishi mumkin, masalan: berilgan tovushli so'zlarni tanlab olish, akustik vaartikulyatsion jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni tabaqalashtirish, umumlashtiruvchi nomlarni tasniflash, rasmlar turkumi asosida birgalashib hikoya qilish va h.k. Monologik nutqni rivojlantirish Bolalarga keng yoyilgan fikr tuzishni o'qitishda tarbiyachi ularda matn tuzilmasi (boshi, o'rtasi, ohiri) haqidagi eng oddiy bilimlarni, gap bilan fikrning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalar haqidagi tasavvurni shakllantirishi zarur. Aynan ushbu ko'rsatkich (gaplar o'rtasidagi aloqa vositasi) nutqiy fikrning ravonligini shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida ishtirok etadi.

Har qanday tugallangan fikrda iboralarni bog'lashning keng tarqalgan variantlari mavjud bo'ladi. Gaplarni bog'lashning eng keng tarqalgan usuli – bu zanjirli aloqadir. Olmosh, leksik takrorlash, sinonimik jihatdan o'rin almashish mazkur aloqaning asosiy vositalari hisoblanadi. Zanjirli aloqa nutqni yanada moslashuvchan va rang-barang qiladi, chunki bola bu usulni egallar ekan, bir so'zni qayta takrorlashdan qochadi. Pedagog bolalarga gaplarni parallel ravishda bog'lashni o'rgatishi zarur, bunda gaplar bir-biriga ulanmaydi, balki taqqoslanadi yoki hatto qarama-qarshi qo'yiladi (Kuchli shamol esardi. Quyvon iniga yashirib oldi).

2. Bolalarda ravon nutqni rivojlantirish — maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifasi hisoblanadi, maktabgacha yoshining nihoyasiga" kelib bola kattalarga xos bo'lgan og'zaki nutqning asosiy shakllarini egallashi, ya'ni ravon nutqning ikki shakli — dialogik va monologik nutqni egallab olishi shart.

Nutq madaniyati — ijtimoiy madaniyatni, kishilik jamiyati madaniyatini aks ettiruvchi bir ko'zgudir. Nutq madaniyati adabiy tilning har ikki shakli — yozma va og'zaki shakli uchun zarurdir. Nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz o'qituvchilardan emas, balki har bir fuqarodan ongli ravishda o'zlashtirish talab qilinadigan insoniy fazilatlaridan biridir. Uni egallash har bir o'qituvchining va shaxsning madaniy saviyasi va bilimiga bog'liq. O'qituvchi pedagogik mahoratida nutq madaniyati, uning nafaqat ma'naviy va axloqiy jihatdan boyligini, balki bilimni tafakkurini, ilmiy dunyoqarashini, fikr va mushohada yuritishini belgilovchi me'yordir. O'qituvchining nutq madaniyati birdaniga shakllanib maromiga yetadigan jarayon emas, u pedagogik mahorat bilan, kasb faoliyati davomida, tajribali ustozlar o'giti natijasida yillar davomida takomillashib, sayqallanib boraveradi. O'qituvchining nutqiy qobiliyati madaniy, kasbiy, pedagogik talablar asosida shakllanib boradi. Uni rivojlantirish faqat o'qituvchining shijoatiga bog'liq. Shu qobiliyat tufayli tarbiyachining nutq madaniyati ham shakllanib boradi. Quyidagi tarbiyachining nutq madaniyatiga xos bo'lgan vositalarni pedagog-tarbiyachi unutmashligi kerak:

1. Nutq madaniyati tarbiyachining ma'naviy-axloqiy kamoloti tarkibiy qismidir. Zero nutq, millatimiz erishgan madaniyat darajasini ko'rsatuvchi, o'z ona tilimizga e'tiqodni namoyish etuvchi yorqin va ishonchli dalildir.

2. Nutq madaniyati tarbiyachilarni ma'naviy va madaniy saviyasi bilan, hamda adabiy tilni mukammal bilishi bilan boshqa kasb egalaridan ma'lum ma'noda ajratib turadi.

3. Nutq madaniyatining pirovard maqsadi erkin fikr egasi bo'lgan barkamol avlodni qanday kasb egasi bo'lib yetishishidan qat'iy nazar ma'naviy jihatdan tarbiyalash.

4. Nutq madaniyati — bu avvalo, tarbiyachilarda nutqiy ko'nikma va nutqiy malakalarni hosil qiladi. Bu ko'nikma pedagogik faoliyatda takomillashib boradi, maxsus mehnat va mashqlar evaziga malaka oshiriladi hamda erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli qobiliyat va mahorat shakllanadi.

5. Nutq madaniyatiga o'zbek adabiy tilini mukammal egallash asosida erishiladi. Buning uchun tarbiyachi adabiy til qonuniyatlarini bilishi, badiiy adabiyot asarlarini doimiy o'qib borishi, she'rlar yod olishi va uni ifodali o'qiy olishi, radio va televidenie eshittirishlarini kuzatib borishi lozim.

6. Nutq madaniyatini egallashning yana bir ko'rinishi nutqiy taqlid bo'lib, yosh tarbiyachilar o'zidan yaxshiroq, chiroyliroq, ma'noli va ta'sirchan nutq so'zlaydigan ustoz murabbiylarning nutqiy san'atiga havas bilan qarashi va taqlid qilishi asosida o'rganishi mumkin.

Maktabgacha ta'lim muassasasining vazifasi – bolalarda ravon so'zlashuv nutqni (dialogik nutq) va monologik nutqni rivojlantirishdan iborat. So'zlashuv nutqini shakllantirish vazifasi ko'p qirrali. Maktabgacha bosqichdagi kichik yoshli bolalarda ularga qaratilgan nutqni tinglash va tushunish, bir-birini tinglash, savollarga javob berish va o'zi ham savollar berishi, suhbat mavzusi bo'yicha izchil javob berish qobiliyati shakllanadi. Nutqning ushbu ikki turlari o'rtasidagi farq matn ichidagi gapning mantiqiy aloqa turi bilan belgilanadi. Monolog doimo vaqtli yoki sabab-oqibatli aloqada bo'ladigan (bir-biriga nisbatan) borliq faktlari haqida xabar qiladi.

Vaqtinchalik aloqa ikki tomonlama bo'lishi mumkin: faktlar haqiqatdan ham bir vaqtdalik yoki ketma-ketlik munosabatlarida bo'lishi mumkin. Bir vaqtning o'zida mavjud bo'ladigan faktlar haqidagi xabarlar tavsif deb ataladi. Faktlar ketma-ket keladigan xabar bayon qilish deyiladi. Sabab-oqibatli munosabatlarda bo'lgan faktlar haqidagi xabarlar esa mulohaza deb yuritiladi.

Har bir kishi hayotida ravon nutq muhim ahamiyatga ega bo'lib, u uchtaasosiy vazifani bajaradi: individuallaro, ichkiindividual va umuminsoniy. Nutq vazifasi uning ontogenezdagi haqiqiy rivojlanish jarayoni bosqichini aks ettiradi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga egadir:

1-vazifasi – individuallaro – kishilar o'rtasidagi muloqot vositasidir. Ushbu holatda nutq og'zaki nutq – monolog, dialog, bir nechta odamlar suhbat sifatida chiqadi.

2-vazifasi – ichkiindividual – bu yerda nutq ko'plab ruhiy jarayonlarni (fikrlash, diqqat-e'tibor, xotira, tasavvur va boshq.) aniq-tiniq anglash darajasiga ko'targani hamda shaxsga ruhiy jarayonlarni tartibga solish va nazorat qilish imkonini bergani holda ularni amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

3-vazifasi – umuminsoniy – bu o'rinda nutq alohida bir odamga umuminsoniy ijtimoiy-tarixiy tajriba xazinasidan axborot olish imkonini beradi. Ushbu holatda – bu grafik ramzlar va belgilarda moddiylashtirilgan yozma nutqdur.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kundalik faoliyatlari bilan tanishishda va turli voqea-hodisalarni kuzatish natijasida hosil bo'lgan bilimlarini aniqlashda eng zaruriy vosita, albatta ularning nutqi sanaladi. Bolalarning lug'at boyligi hamda tilning grammatik tomonini qanchalik egallaganiga qarab uning so'zlashuv nutqining rivojlanganlik darajasini aniqlash mumkin bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, bolalarga bilim hamda tarbiya berishda nutqiy savodxonlikka o'rgatish katta ahamiyatga egadir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda so'zlashuv nutqining

mavjudligi - bu o'zgalarning nutqini tinglash va tushunish, fikrlash, beriladigan savollarga javob berish va o'zi ham savollar berish imkonini beradi.

Ma'lumki, muloqotdagi odamlardan biri gapirsa, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ham shu ikki qirraning o'zaro mosligi, bir - birini to'ldirishiga bog'liqdir. Shu o'rinda savol tug'iladi, biz bolalarni nutqi ustida ishlaganimizda, ularning muloqot ko'nikmalarini shakllantirish borasida o'ylaganimizda mana shu ikki qirrani birdek olib boramizmi? Biz bolalarni muloqotga o'rgatyotganimizda, ularni faqat mantiqan asoslangan so'zlardan foydalanib gapirishga, nutqning ta'sirchanligiga e'tiborli bo'lishga o'rgatamiz. Muloqotning zaruriy tomonidan bo'lgan - tinglash qobiliyatiga deyarli e'tibor berilmaydi. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi "Yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir" deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi. Aslida tinglash hayotimizning asosiy omillaridan sanaladi. O'zimiz bilmagan holda unga bog'langanmiz. Shuning uchun bo'lsa kerak, nemis faylasufi A.Shopengauer "Odamlarni o'zingiz to'g'ringizda yaxshi fikrga ega bo'lishlarini xohlasangiz, ularni tinglang" deb yozgan ekan. Haqiqatdan ham, kuyunib gapirsangizu, suhbatdoshingiz tinglamasa, boshqa narsaga chalg'isa, undan ranjiysiz. Bunday holat sizda faqat ranjishni keltirib chiqaradi, xolos. Lekin bolalarda biroz boshqacha. Ularning endi o'sib kelayotgan ongi, ruhi sinib qolishi mumkin. Bolalar bilan muloqotda ularni har qanday holatda ham tinglash zarur sanaladi.

Aniqlanishicha, ishlayotgan odamlar vaqtining 45%i tinglash jarayoniga ketar ekan. Odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladigan kasb egalari 35-40% oylik maoshlarini odamlarni «tinglaganlari» uchun olarkanlar. Xulosa qilinsa, muloqotning eng qiyin ko'rinishlaridan hisoblangan tinglash qobiliyati ko'proq foyda keltirishi bilan ham ahamiyatli ekan. Odobsizlikning eng keng tarqalgan ko'rinishi o'qituvchi gapirayotgan paytda uni tinglamaslik ekan. Tan olishimiz kerakki, biz ko'pincha yaxshi so'zlovchi bo'la olamiz-u, shu o'rinda yaxshi tinglovchi bo'la olmaymiz. Psixologlarning fikricha, bu borada bizning xohishlarimiz, o'z fikr - o'yalarimiz og'ushida bo'lib qolishimiz bunga halaqit berar ekan. Darhaqiqat, ba'zan rasman sherigimizni tinglayotganday bo'lamiz-u, lekin aslida-chi, xayolimiz boshqa yerda bo'ladi. Bolalarda esa bunday holat deyarli kuzatilmaydi. Sodda qalb egalari aldashni bilishmaydi, rostmanasiga seni eshitadi yoki yo'q.

Suhbatdoshni diqqat bilan tinglash, ikki tomonda o'z-o'zlariga va bir-birlariga bo'lgan ham ishonchni, ham hurmatni oshiradi. Demak, tinglash jarayoni ko'pchilik tasavvur qilganidek passiv jarayon hisoblanmaydi. U muloqotning samarali bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, bu jarayon bolalarda o'zining mevasini berishi aniq. Sababi tinglashayotganiga ishongan gapiruvchi bolani bu jarayon ilhomlantiradi, uni ruhlantiradi. Bolalarni tinglash yangi g'oyalar, fikrlarning shakllanishiga sharoit yaratadi. Ijtimoiy psixologiyada odamlarni samarali muloqotga o'rgatishga katta e'tibor beriladi. Psixologik savodxonlik bilan birga muloqot texnikasini egallash muloqot jarayonida ishtirok etuvchilarda

gapirish va tinglashda faol bo'lishni va muloqot samarali tashkil qilinishini ta'minlaydi.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ravon nutqqa o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasida o'qitish ikki shaklda amalga oshiriladi: a) erkin nutqiy muloqotda; b) maxsus mashg'ulotlarda. Dialog – bolaning kattalar va o'z tengdoshlari bilan muloqotining asosiy shakli hisoblanadi. Dialog ko'proq erkin nutqiy muloqotda paydo bo'ladi va u bolalar lug'atini boyitish, talaffuzga oid, grammatik ko'nikmalarni tabiiy ravishda rivojlantirish bazasi, ravon nutq ko'nikmalariga ega bo'lish bazasi hisoblanadi. Dialog ikki yoki bir necha so'zlovchining biron-bir vaziyat bilan bog'liq mavzudagi fikrlarining almashinuvi bilan tavsiflanadi. Dialogda, yuklamalardan foydalanilgan holda, sintaksik jihatdan sodda bo'lgan darak, undov (iltimos, talab), so'roq gaplarning barcha turlari namoyon etilgan. Til vositalari imo-ishoralar, mimika bilan kuchaytiriladi.

Bolalarga monologik nutqni muntazam o'qitish taxminan besh yoshdan boshlanadi. Lekin bunga tayyorgarlik bola hayotining ikkinchi yilida - bolalarning o'qish va sanoq she'rlarni yodlash jarayonida boshlanadi. To'rt yoshdan boshlab bolalar monologning tavsiflash va bayon qilish turlarini qo'llashga, yetti yoshdan boshlab esa – qisqa mulohaza yuritishga qodir bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning dialogik muloqoti negizida nutqning yangi shakli – monolog tug'iladi va shakllanadi. U bolaning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari, atrof-muhit haqidagi bilimlarini o'rtoqlashish istagi oqibatida vujudga keladi. Bunda nutq qisqa hikoya shakliga ega bo'ladi. Hikoyada albatta, bolani lol qoldirgan va uni hayajonga solgan biron-bir qiziq hodisa aks etadi. Ravon nutqni rivojlantirish maktabgacha yoshdagi bolalarga nisbatan nutqning ikki shaklini – dialogik va monologik shakllarini ko'rib chiqish lozim. Tarbiyachi shunday vaziyatni yaratishi kerakki, unda bolalar turli xil til vositalaridan foydalangan holda dialog tuzish – so'rash, javob berish, tushuntirish, iltimos qilish, luqma tashlash va h.k. zaruratiga duch kelsin.

Ushbu maqsadda bolaning oiladagi, maktabgacha ta'lim muassasasidagi hayoti, uning do'stlari va kattalar bilan munosabatlari, uning qiziqishlari va taassuroflari bilan bog'liq turli xil mavzularda suhbat o'tkazishdan foydalanish lozim. Aynan dialogda suhbatdoshni tinglash, savollar berish, mazmundan kelib chiqqan holda javob berish qobiliyati rivojlanadi. Qayd etilgan malaka va ko'nikmalar monologik nutqni rivojlantirish uchun ham zarurdir.

Tengdoshlar bilan dialogik muloqotni yo'lga qo'yish uchun kooperativ tuzdagi faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur faoliyat asta-sekinlik bilan shakllanadi. Dastlab bolalar ro'y berayotgan hodisalarni sharhlagan holda, yaqinda turib harakat qiladilar. Ushbu vaziyatda nutq tengdosh bolaning mavjud bo'lishi va u bilan so'zlashish imkoniyati orqali rag'batlantiradi hamda u o'z faoliyatini rejalashtirish va tashkil etish, shuningdek, ijtimoiy muloqot o'rnatish funksiyasini bajaradi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarga ravon matnlar tuzishni o'rgatishda ularda mavzuni vaaytilgan so'zning asosiy fikrini ochib berish, matnga sarlavha qo'yish qobiliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Ravon fikrni

tashkil etishda intonasiya katta rol o'ynaydi, shuning uchun ayrim gaplar intonasiyasidan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish umuman matnning tarkibiy birligi va mazmunan tugallanganligini qayd etishga yordam beradi.

Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi so'z ijodkorligi monologik nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga to'lgan bolalar tanish ertaklarni hikoya qilib berish, voqealar to'qish, shaxsiy tajribasidan so'zlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar. Katta yoshli odam yo'naltiruvchi vaaniqlashtiruvchi savollarni berish, o'yin vaziyatlarini yaratish orqali bola tashabbusini qo'llab-quvvatlashi darkor. Pedagogning sekingina hikoya mazmunini, rejasini, voqealarning ehtimoliy rivojini, so'z shaklini aytib qo'yishi birgalikdagi so'z ijodkorligida muhim ahamiyatga egadir.

Har xil turdagi matnlar tuzishni o'qitishni ishlarning suhbat, o'zining va begonalarning matnini tahlil (baholash) qilish, reja tuzish va u bo'yicha hikoya qilish, matn sxemasidan (modelidan), turli xil mashqlardan foydalanish kabi shakllardaamalga oshirish tavsiya etiladi. Bolalarni adabiy nutqqa o'rgatishda oila, maktabgacha tarbiya muassasalarining roli benihoyadir. Bugungi kunda bizning asosiy vazflamiz bog'cha yoshidanoq bolaning og'zaki nutqini o'stirib borishdir.

Bolalar bog'chasi bolalarni bar tomonlama. ya'ni jismoniy aqliy, axloqiy, estetik tomondan tarbiyalashdek maqsadni o'z oldiga qo'ygan. Bu maqsad esa bolalarga ona tilini o'rgatish jarayonida amalga oshiriladi. Bog'chada og'zaki nutqni o'stirish natijasida bolalar aqlan rivojlanib, umumiy madaniy saviyasi oshadi. Ular tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini tushunib boradilar. Bolalarda nutqning rivojlanishi ularning ruhiy jihatdan ham takomillashib borishiga yordam beradi. Bola tashqi dunyoni xotira, tasavvur, xayol, tafakkur kabi ruhiy jarayonlar yordamida, shuningdek nutq yordamida bilib olish qobiliyatiga ega. Ammo bolalardagi intellekt, ya'ni ruhiy jarayonlar (xotira, tasavvur, xayol, tafakkur va h. k.) shunchaki bola organizmining o'sib borishi va takomillashishi bilangina paydo bo'lmay, balki nutqning rivojlanishi bilan paydo bo'ladi va takomillashadi.

Agar bola kichik yoshidan boshlab to'g'ri gapirishga (so'zlashishga) o'rgatib borilsa, u vaqtda bunday bola normal holatda rivojlanadi, ya'ni avval tasavvur etish, keyin esa fikr yuritish, havola qilish qobiliyati paydo bo'ladi va bu qobiliyat har bir yosh bosqichida takomillashib boradi. Bolalarda intellekt bilan barobar (parallel) ravishda iroda kabi ruhiy jarayon ham takomillashib boradi.

Ko'pgina tajribalar shuni ko'rsatdiki, nutqi rivojlanmagan bola to'liq shaxs sitatida kamol topmaydi. Dcmak, tarbiyachi har doim shuni esda tutishi kerakki, nutq bu maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda barcha ruhiy jarayonlar rivojlanishiga ko'maklashuvchi vositadir. Bolaga ona tilini o'rgatish bilan bir vaqtda, ularni maktabda muvaffaqiyatli o'qishlari uchun zamin tayyorlanadi, mchnat faoliyatiga ijodiy yondashishga o'rgatiladi. Bolalar bog'chasining barcha tarbiyaviy-ta'limiy ishlarida bolalarga ona tilini o'rgatish orqali ularning nutqi o'stiriladi. Avniqsa, nutq o'stirish mashg'ulotlarida bar bir bolaning nutqini rivojlantirish bo'yicha ishlar rejalashtiriladi. Bolalarga barcha mashg'ulotlarning

mazmuni faqat ona tili orqali singdiriladi. „Ona tili, — deb ta'kidlagan edi K.D. Ushinskiy, — har qanday taraqqiyotning asosi, butun bilimning xazinasidir. Har qanday tushunish undan boshlanadi, u orqali o'tadi va unga qaytadi".

Ushinskiyning fikricha, bolaga ta'lim va tarbiya berishda tilning qimmatini dastlab ijtimoiy hodisaning chuqur xalqchilligi bilan, uning milliy xarakteri bilan belgilanadi. U „tilda chuqur ma'noli ko'pdan ko'p falsafiy fikrlar, chinakam nafis his-tuygular, nihoyatda to'g'ri, ko'rkam did, fikrni bir yerga to'plab, zo'r diqqat bilan qilingan mehnat izlari, tabiat hodisalarini va ulardagi eng nozik rang-barangliklarni g'oyat darajada ziyalik bilan his etish, kuzatuvchanlik, zo'r mantiqiylik bor" – deb, ta'riflaydi.

K.D.Ushinskiy o'zining „Ona tili so'zlari" maqolasida bolani ona tili, ona tilidagi so'zlar orqali tarbiyalash masalasini qo'ydi. Chunki xalqchilik dastlab ona tilida o'z ifodasini topadi. Bolaning shaxsiyati, bilimi, malakasi, ma'naviy qiyofasi ana shu til ta'sirida shakllanadi. Shoira Zulfiya ta'kidlaganidek: „Ona tilini mukammal o'rgangan kishi ona yurtining tarixini to'liq o'rganish baxtiga muassar bo'ladi".

Bolalar bog'chasida tarbiyalanayotgan bola o'rtoqlari bilan o'ynaydi, qo'lidan kelgancha mehnat qiladi. Bu jarayonda o'z harakatlariga baho berishga, fikrini boshqalarga tushunarli qilib bayon eta olishga o'rganadi

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Nutq nima Ravon nutq tushunchasini izohlang?
2. Diologik va monologik nutqni farqlang. Bolalardagi diologik nutq bilan bog'liq ko'rsatgichlarni ayting.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ravon nutqni rivojlantirish bilan bog'liq fikrlaringizni ayting.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

5. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
6. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
7. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. – T.: "O'qituvchi", 1988.
8. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
- 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubi. T.: "O'qituvchi", 2008.

4-§: BOLANING ILTIMOIY VA SHAXS SIFATIDA SHAKLLANISHIDA DIOLOGIK VA MONOLOGIK NUTQNING AHAMIYATI

REJA:

1. Bolaning iltimoiy va shaxs sifatida shakllanishida diologik va monologik nutqning ahamiyati
2. Diologik va monologik nutqini shakllantirish usullari.
3. Diologik va monologik nutqni umumiy xususiyatlari.

Tayanch soʻz va iboralar : Dialog, monolog, polilog, soʻzlashuv uslubi, badiiy uslub, diolog-monolog dixotomiyasi, majoziy ifodalardan foydalanish imkoniyatlari, kirish soʻz, undov va modal soʻzlarni qoʻllash, imo-ishoralardan unumli foydalanish, gapning taʼsirchanligini oshirish imkoniyatlari.

1. Bolaning iltimoiy va shaxs sifatida shakllanishida diologik va monologik nutqning ahamiyati. Dialog nutq shakllaridan biri boʻlib, unda har bir fikr toʻgʻridan-toʻgʻri suhbatdoshga qaratilgan boʻladi. Dialogik matn ikki va undan ortiq suhbatdoshning turlicha mazmundagi fikr-axborot almashinuidan iborat. Dialogik nutqning sintaktik qurilishi monologik nutqqa qaraganda sodda tuziladi. Dialog fikrlarning qisqaligi bilan ajralib turadi. Unda suhbatni davom ettirish uchun eng zarur narsalargina ifodalanadi. Voqealar keng izohlanmaydi. Shu jihatdan ham dialog monologga oʻxshamaydi. Dialog soʻroq, buyruq va darak gaplardan tashkil topadi. Ikki kishi oʻrtasidagi diologik nutq, savol-javob, buyruq-javob, xabar-eʼtiroz kabi mazmunlarni ifodalab, fikr xususidagi tasdiq, yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani bildiradi. Koʻp kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat boʻlmay, oʻrtaga tashlangan savol, taklif, daʼvat, biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi. Dialogik matn tarkibida soʻroq, olmoshlari, muomala odobiga oid soʻz va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish soʻzlar keng qoʻllanadi. Bunday matndagi gaplar asosan sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibili turlari, toʻliqsiz gaplar, soʻz-gaplar faol ishlatiladi.

Ikki kishi oʻrtasidagi diologik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-eʼtiroz kabi mazmunlarda boʻlib, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani ifodalaydi. Koʻp kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat boʻlmay, oʻrtaga tashlangan savol, taklif, daʼvat biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi.

Dialogik matn tarkibida soʻroq olmoshlari, muomala odobiga oid soʻz va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish soʻzlar keng qoʻllanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibli turlari, toʻliqsiz gaplar, soʻz-gaplar faol ishlatiladi. Soʻzlovchining bayon etayotgan fikriga munosabatini bildiradigan soʻz birikmasi kirish soʻz deyiladi.

Kirish soʻzlar vazifasida modal soʻzlar, ayrim yuklamalar baʼzi tartib sonlar (birinchi, ikkinchi, toʻrtinchi kabi) keladi. Kirish soʻzlar ham uslubiy xoslanish xususiyatiga ega. Shuning uchun soʻzlovchi oʻzi qoʻllayotgan nutq uslubiga

muvofiq keladiganini tanlab qo'llaydi. Masalan, shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, fikri ojizimcha, avvalambor kabi kirish so'zlar uslubiy xoslangan so'zlardir. Ulardan, shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, avvalambor, fikri ojizimcha so'zlari kitobiy uslubga xos. Kitobiy uslubga xos bu so'zlar o'z ichida ichki xoslanishga ega: shaksiz, fikri ojizimcha – badiiy uslubga xos; bayon qiliashicha – publitsistik uslubga xosdir. Shuning uchun har qaysi kirish so'zini o'zo'rmda ishlatish madaniy nutq belgisi sanaladi.

Dialogik matn so'zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir. Dialogik va monologik nutqlar insonning muloqot shakllari hisoblanadi. Inson nutqi ko'inishiari sifatida dialogik nutq ham, monologik nutq ham nutqning shakllanishidagi umumiy qoidalarga hamda insonlar o'rtasida amalda bo'lgan muomala etikasi va tamoyillariga bo'ysunadi. Ayni paytda, ularning har biri shakllanishdagi til xususiyatlari va tildan tashqarida bo'lgan omillarga munosabati bilan bir-biridan farqlanadi. Ikki kishi o'rtasidagi har qanday suhbatni dialog sifatida e'tirof etish mumkin. Ammo bu nutqning o'ziga xos xususiyatlari ana shu ikki kishi o'rtasida yuzaga kelgan suhbat jarayonida ochiladi. Shunday ekan, yuqorida ta'kidlanganidek, bu yerda ham suhbatning maqsad va mavzusi, suhbatdoshlarning o'zaro munosabati, yoshi, jinsi, dunyoqarashi, bilimi, jamiyatda egallagan o'rni va mavqei dialogik nutqning mazmunini belgilaydi.

Dialog nazariyasi tilshunoslik muammolarining keng doirasi bilan bog'liq bo'lib chiqadi va tilshunoslik doirasidan tashqariga chiqadi. Muloqotga e'tibor qiziqish bor joyda namoyon bo'ladi insoniy munosabatlar, chunki dialog bilan biz muloqot, o'zaro ta'sir, aloqa g'oyasini bog'laymiz. IN Yaqinda psixolingvistikaning nazariy yutuqlarini hisobga olgan holda nutqni inson faoliyatining bir turi sifatidagi g'oyasiga asoslanib, muloqotga kompleks yondashuv rivojlanmoqda.

Tilning kommunikativ funktsiyasi jamiyatning alohida a'zolari o'rtasidagi o'zaro ta'sir turlarining xilma-xilligiga muvofiq, odamlarning muloqot sharoitlari va maqsadlariga qarab, milliy tilda mavjud bo'lgan vositalardan har xil foydalanishni oldindan belgilab beradi.

Muloqot shartlari va maqsadlari xususiyatlari bilan ajralib turadigan til tizimining funktsional va stilistik navlarida tilning kommunikativ funktsiyasi turli yo'llar bilan amalga oshiriladi. Milliy tilning so'zlashuv funktsional-stilistik xilma-xilligining asosiy shakli bo'lgan dialogik nutq tilning kommunikativ funktsiyasining yorqin ifodasidir, chunki dialogik nutqda xabar til a'zolari o'rtasidagi uzluksiz o'zaro muloqotda shakllanadi. inson jamoasi. Dialogik nutq uyd ham, televizorda, radioda (intervyuda) ham, Internetda ham odamlarning kundalik hayotining bir qismidir. Og'zaki-badiiy matnning bir qismi sifatida dranada ustunlik qiladi, epik asarlarda ham mavjud. Dialog mustaqil publitsistik va falsafiy janr sifatida ham mavjud (masalan, Platon dialoglari). Dialogik nutq makalliy va xorijiy tilshunoslikda to'liq bo'lmasa-da, keng o'rganilgan. O'rganish uchun asos turli tillar, ham og'zaki so'zlashuv nutqi, ham badiiy asarlar materialidir.

Muayyan badiiy asarda dialogik nutqdan foydalanish tahliliga bag'ishlangan aksariyat asarlarda tadqiqot uchun material sifatida dramatik asarlar tanlanadi, ular

aslida alohida muallifning nutqi bilan bitta dialog (yoki ko'pincha polilog) hisoblanadi. izohlar. Bu asarning lingvistik materiali F.M. Dostoevskiy "Jinlar". M.M.ning so'zlariga ko'ra. Baxtin, Dostoevskiyning romanlari "polifonik". Shuning uchun yozuvchining asarlari dialogik nutqni o'rganish uchun ideal epik materialdir. Tahlilning maqsadi F.M. ishida dialogik nutqdan foydalanishning asosiy qonuniyatlarini aniqlash edi. Dostoevskiy, dialogning har xil turlarini (lekin polilog emas) aniqlash va epik nasrdagi spontan og'zaki nutq kabi hodisada umumiy til va individual-muallifning chegaralarini aniqlash.

Rus tilshunosligida dialog nazariyasining asoslari L.P.ning asarlarida yaratilgan. Yakubinskiy, L.V. Shcherby, V.V. Vinogradova, M.M. Baxtin. Muloqotga katta qiziqish 1940-yillarning oxiri va 1950-yillarning boshidan uyg'ondi. O'shandan beri dialog savollari turli tillardagi materiallar bo'yicha jadal ishlab chiqildi. Katta tadqiqot materiali, dialogga bag'ishlangan, bu hodisaning murakkabligi va ko'p qirraliligidan dalolat beradi, chunki dialog o'ziga xos vositalarda tilning konkret timsoli sifatida, nutq aloqasi shakli, inson nutq faoliyatining namoyon bo'lish sohasi va til mavjudligi shakli sifatida namoyon bo'ladi. . Birinchi holda, nutq natijasida vujudga kelgan nutq tuzilishi, dialogik nutqning amalga oshirilishi tahlil qilinadi, ikkinchi holda, tadqiqotchi ushbu nutqning paydo bo'lishi va oqimining shartlarini aniqlash bilan shug'ullanadi, uchinchi holatda. , muloqot muammolari tilning ijtimoiy funktsiyasini o'rganish bilan bog'liq masalalar qatoriga kiradi. Dialogga e'tiborning tomonlari chambarchas bog'liq bo'lib chiqadi; shu bilan birga, hozirgi tilshunoslik fanida u yoki bu bog'liqlikda dialog hodisasi ishtirok etmaydigan yoki ishtirok eta olmaydigan sohani nomlash qiyin.

Dialogning ta'rifi haqida gapirganda, barcha tadqiqotchilar quyidagi xususiyatlarga to'xtashadi: kamida ikkita suhbatdoshning mavjudligi, ular o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bayonotlar almashinuvi; nutq muhitining qulay tabiati; nutqning muqobil adreslanishi, ma'ruzachilarning majburiy o'zgarishi; nutqni bir vaqtning o'zida quloq bilan idrok etish, o'z bayonotlarini tayyorlash va amalga oshirish; ekstralingvistik aloqa vositalarining (mimika, imo-ishoralar) katta ahamiyati; til holatining doimiy o'zgarishi.

Muloqotning lingvistik muammolariga bag'ishlangan dastlabki ishlarda tadqiqotchilar nutq inson faoliyatining turlaridan biri degan pozitsiyadan kelib chiqqanlar. L.P. Yakubinskiy tilni inson xatti-harakatining bir turi, psixologik fakt, inson organizmining namoyon bo'lishi va organizmlarning o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan birgalikdagi hayotiga qarab sotsiologik deb yozgan. Og'zaki muloqot shakli sifatida dialog doimo monolog bilan taqqoslanadi. L.P. Yakubinskiy, dialogning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab, (bir-biriga bog'liq bo'lgan qisqa bayonotlar-replikalarni oldindan muhokama qilmasdan, vizual va eshitish idroki suhbatdosh) va monolog (bir kishining uzoq yozma yoki og'zaki bayonoti), jonli nutqda dialog va monolog ko'pincha o'zaro bog'liqligini va bir qator o'tish hodisalari mavjudligini ta'kidladi (masalan, bo'sh vaqtdagi suhbat, sekinroq xarakterlanadi. sur'ati, kattaroq komponentlar, tezkor suhbatga qaraganda ko'proq munozarali nutq).

Dialog nutq aloqasi, nutq faoliyatidagi hamkorlik g'oyasiga osongina mos keladi, monolog esa dialog bilan birga mavjud bo'lgan nutq shakli sifatida alohida tushuntirishni talab qiladi. L.V.Shcherbaning "til o'zining haqiqiy borligini faqat dialogda ochib beradi" tezisini L.P. Yakubinskiy, suhbatning tabiiyligi va monologning sun'iyliigi haqida gapirdi. V. V. Vinogradov monolog tilning berilgani emas, balki individual qurilish mahsuli ekanligini yozgan. Dialog va monolog o'rtasidagi munosabatlarning tabiati haqidagi savol haligacha yagona yechim topmagan.

2. Dialogik va monologik nutqini shakllantirish usullari. Dialog birligi sifatida N.Yu. Shvedova dialogik birlikni aniqladi. Bu kontseptsiya dialog nazariyasiga mustahkam kirdi. Turli tuzilmalarning dialogik birliklari, shu jumladan ikki yoki undan ortiq bayonotlar - replikalar o'rganiladi. Muloqotning chegaralari va uning ichki tuzilmaviy xususiyatlari haqidagi masala dialogning uzviy tuzilma va dialogik birlik sifatidagi tushunchalari o'rtasidagi farq bilan bog'liq. Replika dialogik birlikning va umuman dialogning tarkibiy qismi sifatida harakat va reaksiya ma'nolarini o'zida mujassam etgan ikki qirrali xususiyatga ega, buning natijasida dialog o'zaro bog'liq bo'lgan bayonotlarning murakkab zanjiri hisoblanadi. Muloqotni murakkab nutq majmuasi sifatida o'rganish, ko'pincha bir nechta shaxslarning o'zaro bog'liqligi yoki parallel nusxalari zanjirini o'z ichiga oladi, dialogning turli strukturaviy turlarini (juftlashgan dialog, parallel dialog, poliilog) aniqlash bilan bog'liq. Nutqdan tashqari bir qator lahzalarni hisobga olmasdan dialogni o'rganish mumkin emas: bayonotning maqsadi va mavzusi, ma'ruzachilarning tayyorgarlik darajasi, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlar va ularning aytilgan narsaga munosabati, nutqning o'ziga xos holati. aloqa. Dialogik nutqning tabiati ana shu omillarning barchasining jamlanmadagi harakati bilan belgilanadi va ularning har birining o'ziga xos namoyon bo'lishi natijasida ma'lum bir tuzilish dialogi hosil bo'ladi.

Suhbat ishtirokchilarining bayonotlarga munosabati, ekstralingvistik omillardan biri sifatida, nutq so'zlovchining boshqa birovning nutqi shakliga bergan baholarida ham namoyon bo'ladi, ular muloqot jarayonini tartibga solishning o'ziga xos momentidir va o'z ifodasini topadi. dialogning tuzilishi va tabiati. Muloqotning o'ziga xosligi ko'p jihatdan ma'ruzachining nutqqa tayyorligi darajasi kabi hodisa bilan bog'liq. L.P. Yakubinskiy qayd etdi tez sur'at replikalarning talaffuzi va ularning dialogning xususiyatlaridan biri sifatida o'zgarishi, bunda nutqqa tayyorgarlik boshqa birovning nutqini idrok etish bilan bir vaqtda amalga oshiriladi. Bu dialogik gaplar tarkibida o'z ifodasini topib, uning sintaksisini shakllantirish omillaridan biri hisoblanadi. Muloqotning tuzilishiga suhbatdoshlarning suhbat mavzusidan xabardorlik darajasi ham ta'sir qiladi. L.P. Yakubinskiy birovning nutqini tushunish suhbatdoshlar tajribasi bilan belgilanishini, so'zlovchilarning apperseptiv massasini tashkil etishini, har bir keyingi so'z tayyor zaminga to'g'ri kelishini ta'kidlab, suhbatdoshlarning apperseptiv massasi bo'lganida taxminning katta rolini ko'rsatdi. bir xil. Suhbatdoshlarning umumiy tajribasi, uning doimiy va vaqtinchalik elementlari nutq almashinuvida dekodlash imkoniyatini aniqlaydi. L.II. Yakubinskiy nutqqa

“nima bo‘ldi”ni tushunadigan tinglovchi kerak, degan fikrni ham keltiradi. Ushbu holat dialog tadqiqotchilari tomonidan bir necha bor qayd etilgan va suhbatda subtekstning mavjudligiga ishora qilgan. Gapning nominativ mohiyatining zamonaviy tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan presuppozitsiya nazariyasi dialog tuzilishini o‘rganishda katta imkoniyatlar ochadi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotda ma‘lumot uzatishning qo‘shimcha vositasi - bu yuz ifodalari, imo-ishoralar, turli xil tana harakatlari, ijtimoiy jihatdan shartli va mos keladigan, L.P. Yakubinskiy, ma‘ruzachining intellektual va hissiy holati. Ushbu kommunikativ vosita ko‘p jihatdan dialogik nutqni qurishga ta‘sir qiladi va dialog, og‘zaki nutq tadqiqotchilari tomonidan doimiy ravishda qayd etiladi. muhim joy axborot nazariyasi va tadqiqotida belgilar tizimlari. Biroq, bu masala dialog bilan bog‘liq holda maxsus o‘rganilmagan.

Dialogning muhim jihatlaridan biri - kompozitsiyadagi dialogik gaplarning birligini shakllantirishda intonatsiyaning roli. murakkab tuzilish va uning axborot vositasi sifatidagi roli. Turli tillar materiallari bo‘yicha eksperimental fonetik tadqiqotlar bog‘lovchi element sifatida intonatsiya funksiyalari bo‘yicha muhim, ba‘zan qarama-qarshi xulosalarga olib keladi. L.P. Yakubinskiy intonatsiyaning ma‘ruzachi holatiga mos kelishi haqida gapirdi; E.M. Galkina-Fedoruk. Dialogdagi intonatsiyaning informatsion va majburiy roli dialogik birliklarni har xil turdagi replikatsiyalar - takrorlashlar, pikaplar bilan tahlil qilishda qayd etilgan, tadqiqotchilarning e‘tiborini dialogning boshqa yo‘nalishidagi intonatsiyaning o‘ziga xos xususiyati jalb qiladi. Turli funksiyalar intonatsiyalar bir-biriga bog‘langan bo‘lishi mumkin, chunki replikalar bir vaqtning o‘zida o‘zlarining ichki intonatsiyasi va dialog elementiga ega bo‘lgan jumla (yoki jumalalar birikmasi). Shuning uchun dialogning intonatsion tomonini o‘rganish gapning dialogik tuzilishini ham, funksional xususiyatlarini ham tavsiflash uchun muhimdir.

3. Dialogik va monologik nutqni umumiy xususiyatlari. Agregatdagi barcha nonutry omillarning harakati dialogning tuzilishida va birinchi navbatda, uning grammatik xususiyatlarida hal qiluvchi tarzda namoyon bo‘ladi. Dialog sintaksisi o‘rganishning asosiy yo‘nalishidir. T.G. asarlarida. Vinokur ushbu masalaga bag‘ishlab, ma‘lum tuzilmalarni tanlash og‘zaki nutqning o‘ziga xos xususiyatlari va nutqning o‘zaro ta‘siri sifatida dialogning o‘ziga xos xususiyatlarini bilan bog‘liqligi ta‘kidlandi. Ellipsis, sintaktik qurilishning soddaligi, turli funksional tipdagi jumalardan foydalanish. modal so‘zlar, takrorlar, bog‘lovchi konstruksiyalar va tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan boshqa xarakterli xususiyatlar dialogda kelib chiqishiga uning maxsus nutq qurilishi sifatidagi o‘ziga xosligi bilan bog‘liq. Dialogik jumalarga xos bo‘lgan so‘z tartibi, dialogdagi gaplarning o‘ziga xos aktual bo‘linishi, shuningdek, dialog intervalgacha og‘zaki nutqning timsoli sifatida davom etadigan turli xil sharoitlarning harakati bilan bog‘liq. Bugungi kunga qadar adabiyotda dialogning bir qator sintaktik hodisalari yoritilgan turli tillar. Rus so‘zlashuv nutqining nazariyasini va o‘ziga xos tadqiqotlarini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Og‘zaki shaklda bo‘lib o‘tadigan dialog ushbu masala bilan shug‘ullanadigan tadqiqotchilarning diqqat-e‘tiboriga

aylanib qolishi mumkin emas va rus so'zlashuv nutqi sintaksisini o'rganish sohasidagi yutuqlar, tabiiyki, dialog nazariyasining yutug'iga aylanadi.

Monologik nutq — so'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq shakli. Ayrim dramatik asarlarda personajning Monologik nutqi tomoshabinga qaratilgan bo'ladi. Monologik nutq nasriy asarlarda ham bor. Nazmda esa asosiy nutq shakllaridan biri hisoblanadi. Ba'zan Monologik nutqda asarning kulminatsion nuqtasi bayon etiladi. Monologik nutq uchun, odatda, tuzilish va mazmun jihatdan o'zaro bog'liq, o'ziga xos kompozitsion qurilishga va mantiqiy tugallikka ega bo'lgan matnning ma'lum bo'lagi xos bo'ladi. Monologik nutq og'zaki (nutq bayon qilish) yoki yozma (publitsistika, memuarlar, kundaliklar) shaklida ifodalanishi mumkin. Monologik nutqning og'zaki shaklida ohang (intonatsiya) muhim o'rin egallaydi, yozma Monologik nutqda esa ohang matnning sintaktik konstruk-siyasiga, mantiqiy urg'u tushuvchi so'zlarning joylashish o'rninga bog'liq. Monologik nutq notiqning asosiy nutqiy shakllaridan hisoblanadi; lingvo-stilistik usul bo'lib, bir qancha turlari mavjud. Mas, ta'sir qiluvchi (targ'ib qiluvchi) Monologik nutq, dramatik Monologik nutq, lirik Monologik nutq, hikoya qiluvchi (axborot beru vch i) Monologik nutq Monologik nutqning ochiq nutq va ichki nutq kabi ko'rinishlari mavjud; ochiq Monologik nutqda personaj o'z nutqini ovoz chiqarib bayon etadi; ichki Monologik nutqda monolog personajning ichki nutqi, o'ylari shaklida namoyon bo'ladi.

Og'zaki nutqiy muloqatga o'rgatish tinglab tushunish va gapirish orqali amalga oshiriladi. Bu yerda gapiruvchi axborot berish jarayonida nutqiy muloqatni amalga oshirsa, tinglovchi esa uni tinglash va tushunib olish orqali nutqiy muloqatni amalga oshiradi. Suxbat davomida gapiruvchi bilan tinglovchi rollari almashib turiladi. Og'zaki nutqiy muloqat bir tomonga yo'naltirilgan bo'lishi ham mumkin. Bunda birinchi shaxs faqat gapiradi, ikkinchi shaxs va qolganlari faqat tinglaydi.

Monologik nutq - so'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq shakli. Ayrim dramatik asarlarda personajning Monologik nutqi tomoshabinga qaratilgan bo'ladi. Monologik nutq nasriy asarlarda ham bor. Nazmda esa asosiy nutq shakllaridan biri hisoblanadi. Ba'zan Monologik nutqda asarning kulminatsion nuqtasi bayon etiladi. Monologik nutq uchun, odatda, tuzilish va mazmun jihatdan o'zaro bog'liq, o'ziga xos kompozitsion qurilishga va mantiqiy tugallikka ega bo'lgan matnning ma'lum bo'lagi xos bo'ladi. Monologik nutq og'zaki (nutq bayon qilish) yoki yozma (publitsistika, memuarlar, kundaliklar) shaklida ifodalanishi mumkin. Monologik nutqning og'zaki shaklida ohang (intonatsiya) muhim o'rin egallaydi, yozma Monologik nutqda esa ohang matnning sintaktik konstruk-siyasiga, mantiqiy urg'u tushuvchi so'zlarning joylashish o'rninga bog'liq. Monologik nutq notiqning asosiy nutqiy shakllaridan hisoblanadi; lingvo-stilistik usul bo'lib, bir qancha turlari mavjud. Mas, ta'sir qiluvchi (targ'ib qiluvchi) Monologik nutq,

dramatik Monologik nutq, lirik Monologik nutq, hikoya qiluvchi (axborot beruvchi) Monologik nutq Monologik nutqning ochiq nutq va ichki nutq kabi ko'rinishlari mavjud; ochiq Monologik nutqda personaj o'z nutqini ovoz chiqarib bayon etadi; ichki Monologik nutqda monolog personajning ichki nutqi, o'ylari shaklida namoyon bo'ladi

Monologik nutq turlari 1. Hikoya 2. Ta'riflash 3. Tasvirlash 4. Muhokama 5. ma'ruza

Monologik nutqning xususiyatlari

1. Monologik nutq faqat bir tomonga yo'naltirilgan bo'ladi.
2. U rejali bo'ladi.
3. U qisman tayyorlangan bo'ladi'
4. U uzilmay davom etadi.
5. U rejali bo'lganligi sababli mantiqiy davom etadi.
6. U bir kontekst, matn asosida olib boriladi.
7. Unga vositalar, tayanchlar, sharoit ta'sir ko'rsatadi.
8. Uslub ta'sir qiladi.
9. Monolog ta'sirchan, ma'lumotli, his-xayajonli bo'ladi, kimgadir

nimagadir qaratiladi.

10. Nutq vaziyatli bo'ladi. Bir sharoitni, vaziyatni ko'zda tutadi.

Monologik nutqning quyidagi lingvistik qiyinchiliklari xususiyatlari ham muxim o'rin tutadi, ular tasirini ko'rsatadi

1. Talaffuzi qiyin so'zlarning ishlatilishi.
2. Gaplarning kitob uslubiga mansubligi.
3. Nutqni bayon qilishga bog'liqlik bo'lishi.

Demak, har bir monologik nutqiy vaziyat so'zlovchidan alohida bir munosabatni va mas'uliyatni talab qiladi. Ayni paytda, ularning barchasi uchun, avvalgi mavzularni yoritishda ta'kidlab o'tilganidek, umumiy bo'lgan qoidalar ham mavjud. Bu dastlab so'zlanadigan nutqning qolipi – rejasi bo'lishi. Qayerda va qanday vaziyatda so'zlanishidan qat'i nazar, har bir nutq ma'lum reja asosida bo'lishi, auditoriya, vaqt hisobga olinishi lozim. Boshqacha aytganda, nutq so'zlashdan ma'lum maqsad bo'lishi va bu maqsad amalga oshishi zarur. Buning uchun tinglovchilarga ta'sir o'tkazish, ta'sir o'tkazish uchun esa tildan foydalanishning ham, o'zini tutishning ham ta'sirchan vositalaridan foydalanish kerak bo'ladi. Adabiy asarda monologning ichki ko'rinishi xarakterli bo'lib, badiiyat manfaati nuqtai nazaridan ular alohida vazifa bajaradi. Shuning uchun Said Ahmad: «Yozuvchi faqat qahramonning tilidagini yozmay, uni ichidan ham gapirtira bilishi kerak. Chunki ichidan gapirtirilgandagina, qahramonning ichki olami ochiladi. Qahramonning ichki olamini, ichidagi bo'lgan ohangni, ichki dardni yozuvchi o'z tili bilan olib chiqadi» yegan edi. Prof.B.Yo'ldoshev «Badiiy

nutq stilistikasi» nomli kitobida o'zining ana shu qarashlariga amal qilgan yozuvchi asarlari («Turnalar», «Alla», «O'rik domla», «Ufq»,) misolida ularning obrazni individuallashtirish va xarakter yaratishdagi vazifalari xususida mulohaza yuritib, dialogik va monologik nutq tahliliga keng to'xtalgan va ularni badiiy nutq uslubidagi bayon usullari sifatida ko'rsatib bergan.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik to'g'riligini qanday o'stiriladi?
2. Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlarning qanday ahamiyati bor?
3. Nutqda eng muhimi qaysi?
4. Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir qanday maxsus mashg'ulotlarni bilasiz?
5. Dialogik nutqqa o'rgatish usullari haqida nimalarni bilasiz? Monologik nutqni shakllantirishning nazariy asoslari nimalardan iborat?
6. Monologik nutq qanday shaklda namoyon bo'ladi?
7. Gaplarni bog'lashning eng keng tarqalgan usuli qaysi?
8. Monologik nutqni rivojlantirishning asosiy shartini ayting?
9. Fikr bildirishning qanday turlari mavjud?
10. So'zning til birligi sifatidagi xususiyati haqida nimalarni bilasiz?
11. Monologik nutqni shakllantirish usullarini sanab bering

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- 1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
- 2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
- 3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. – T.:“O'qituvchi”, 1988.
- 4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: “O'qituvchi”, 1995.
- 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: “O'qituvchi”, 2008.
- 7.Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
- 8.Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003

5-§: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN LUG'AT ISHINI OLIB BORISHNING NAZARIY ASOSLARI

REJA:

1. Lug'atning asosiy xususiyatlari
2. Lug'at ishlari mohiyati, mazmuni va vazifalari
3. Bolalarda lug'atni shakllantirishga doir mashg'ulot turlari

Tayanch tushunchalar: lug'at, lug'at ishi, yangi so'zlar, nutq, nutqqa go'yiladigan talablar, monologik nutq, mashg'ulot.

1. Lug'atning asosiy xususiyatlari. Maktabgacha ta'lim muassasasida sog'lom, tabiiy muhit yaratish, bolalarning to'g'ri muomalaga kirishtirish, boshqalar bilan gaplashish ishtiyoqining ortishiga turtki bo'ladi. Buning uchun bolalar nutqining shaklan va mazmunan mantiqiy birligiga erishishi muhim talab hisoblanadi.

Birinci talab, dastlab bola o'z lug'at boyligiga ega bo'lishi zarur. Bu uning boshqalar bilan muomalaga kirishishida yordam beradi. Bunda tarbiyachi asosiy diqqat - e'tiborini tabiiy holatda bolalarning lug'at boyligini oshirib borishga qaratadi. Bolalarning so'z boyligini oshirishda esa ularning kundalik faoliyatida tevarak-atrof bilan tanishib borishi muhim omil bo'lib hisoblanadi.

Ikkinchi muhim talab, bolalar nutqining grammatik tuzilishini aniq shakllantirishga e'tibor berish. Bunda bolalarni yo'naltiruvchi savollar, mashqlar vositasida nutqdagi so'zlarni to'g'ri ishlatish, gapni to'g'ri tuzishga o'rgatish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi muhim talab, bolalarda tovush madaniyatini tarbiyalashdan iboratdir. Zero, bolalarni tovushlarni to'g'ri talaffuz etishga o'rgatish metodika ilmidagi murakkab masalalardan hisoblanadi.

To'rtinchi muhim talab, dialogik nutq, ya'ni so'zlashuv nutqini rivojlantirishdir.

Beshinchi talab, hikoya qilib berishga (monologik nutq) o'rgatishdir. Bog'lanishli nutqni rivojlantirishda monologik nutq katta yordam berishi amaliyotda o'z isbotini topgan. Tafakkurning rivojlanlanligi lug'at boyligi, jumla tuzish malakasi, o'z fikrini erkin va ravon bayon eta olish ko'nikmasi bilan chambarchas bog'liq.

Oldinchi talab, bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish bo'lib, bolalar adabiyoti va xalq og'zaki ijodining eng yorqin namunalari kichkintoylarni yangi bir olamga olib kirishga xizmat qiladi. Adabiy asarlar bilan tanishtirish bolalarda faqat bog'lanishli nutqni rivojlantiribgina qolmay, ularda badiiy adabiyotga mehr – muhabbat tuyg'ularini ham paydo qiladi.

Yettinchi talab, bolalarni savod o'rgatishga tayyorlashdir. Bu talablar maktabgacha tarbiyaning barcha bosqichlarida amalga oshiriladi. Lekin ularning har birida bolalarning yosh xususiyati, shaxsiy tayyorgarlik darajasi hisobga olinadi. Hozirgi zamon talablariga muvofiq maktabgacha katta yoshdagi bolalar

adabiy talaffuz me'yorlariga binoan o'z lug'atidagi barcha tovush va so'zlarni aniq va tiniq talaffuz etib, urg'ularning to'g'riligiga rioya qilmog'i lozim. Maktabgacha ta'lim muassasasidagi lug'at ishlarining mohiyati — bu til leksikasi sohasida bolalarning ularga tanish yoki notanish bo'lgan, ammo ular uchun qiyin hisoblangan so'zlarning o'zlashtirishlariga, nutq madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiya ishlarini bir tizimga keltirishdan iboratdir. Bolalarni ular o'z amaliyotida qiyinchilik bilan o'zlashtiradigan, to'saidan yoki umuman tanimaydigan, buzilgan shaklda talaffuz qiladigan so'zlar bilan qurollantirish ancha pedagogik sa'y-harakatlarni talab qiladi. Psixologiya, lingvistika, fiziologiyaga oid ma'lumotlar turli yosh bosqichlaridagi bolalar uchun ana shunday so'zlar doirasini aniqlashga yordam beradi,

Bolalar lug'atini boyitish bir vaqning o'zida ularni atrofdagi borliq olam bilan tanishtirish bilan birgalikda olib boriladi. Tarbiyachi bolaga bir so'zni ma'lum qilish va uning ma'nosini ochib berish bilan bir vaqda uni nomi aytilayotgan narsa yoki hodisaga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishni o'rgatadi. O'zbek tili lug'ati to'xtovsiz tarixiy rivojlanish jarayonida bo'ladi. Undagi o'zgarishlar eng avvalo insonning ishlab chiqarish faoliyati, jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Yangi narsalar va hodisalarning paydo bo'lishi bilan ularni nomlovchi yangi tushunchalar va so'zlar ham paydo bo'ladi. Bundan tashqari ilgari mavjud bo'lgan ayrim so'zlar yangilanadi, ularning ma'nosi o'zgaradi, ko'p so'zlar muomaladan chiqib ketadi.

Bolalar bilan lug'at ishlarini o'tkazishda so'zning rivojlanuvchi tusga egaligini hisobga olish zarur. O'zbek tilining lug'at tarkibini umumiy qo'llanishdagi leksika tashkil qiladi. Bu o'zbek tilida so'zlashayotgan odamlarga qo'shimcha izohsiz tushunarli bo'lgan va muomala uchun zarur bo'lgan so'zlar guruhidir. U uzoq vaqg mobaynida yaratilgan. Bu leksikaga nutqning turli qismlari kiradi. Maktabgacha ta'lim muassasasida lug'at ishining mazmunini asosan umumiy qo'llanishdagi leksika tashkil etishi tufayli tarbiyachi bolalar nutqini nafaqat otlar bilan, balki fe'llar, sanoq so'zlar, old ko'makchilar, sifatlar va boshqa nutq qismlari bilan ham boyitishi zarur. Bolalar lug'atini folklor elementlari (qo'zim, toychog'im, ona qizim) bilan ham boyitish darkor, chunki ma'lum hollarda (qayta hikoya qilish mashg'ulotlari, ertak to'qish, sahnalashtirish, o'yinlar va boshq.) ular bolalar nutqiga kiritish uchun ataylab taklif qilinadi, so'ngra alohida emotsional jihatlar (erkalash, yupatish, iltimos qilish va h.k) bolaning maishiy nutqini bezashi mumkin.

Lug'at ishining o'ziga xosligi adabiy me'yorlardan chekinish sifatida qaraladigan oddiy so'zlashuv so'zlarini, vulgarizmni qo'llashni ta'qiqlashdan iborat. Bundan tashqari, unutmazlik lozimki, tilda ayrim so'zlarni ta'qiqlash hodisasi mavjud. Maktabgacha ta'lim muassasasida ham ushbu hodisa bilan yuzma-yuz kelishga to'g'ri keladi: masalan, odob-axloq qoidalariga amal qilgan holda biz bolalarga xojatga berishni anglatuvchi so'zlarni shartli obrazlar bilan almashtirishni o'rgatamiz. O'zbek frazeologiyasining ayrim misollari bilan tanishtirish lug'at ishining mazmuniga kiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga, ayniqsa ushbu katta yoshdagi bolalarga

xalq-so'zlashuv frazeologiyasidan ularning imkoni etadigan, mazmunan oddiy bo'lgan ayrim so'zlarni. Shu jumladan o'zbek folklorining barqaror oborotlari, maqollar va matallarni qabul qilish, tushunish, eslab qolish va kezi kelganda foydalanishni o'rgatish zarur. Biroq ushbu ishni amalga oshirishda unutmazlik lozimki, bolalar so'zning raqobatchi mazmuniga, uning tarkibiga bog'liq bo'lmagan butun so'z birikmasining umumiy mazmunini o'zlashtirishlari qiyin kechadi (masalan, og'zi qulog'ida, ettinchi osmonda va boshq.)- Shuning uchun tarbiyachi o'z nutqiga ma'nosi bolalarga muayyan vaziyatlarda tushunarli bo'ladigan, yoki tegishli tushuntirish natijasida tushuniladigan ifodalarni kiritishi lozim. Bunday ifodalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: «o'zim, shunchaki», «yeng shimarib», «azamat paxlavon» va h.k.

Har bir so'zda quyidagilarni ajratish mumkin: uning mazmuni yoki unga yashiringan ma'nosi; so'zning tovush tarkibi, uning morfologik tuzilmasi. Bolalar bilan lug'at ishlarini amalga oshirishda so'zning ushbu uchta xususiyatini hisobga olish zarur. Amaliyotda ko'pincha bolalarning so'z ma'nosini bilmasliklari yoki uning ma'nosini buzib talqin qilishlarini uchratish mumkin. Shuningdek, mazmuniga ko'ra bolalarga yaxshi tanish bo'lgan so'zning tovush tarkibini buzish hollariga duch kelish mumkin. Bu buzilishlarni sabr-toqat bilan tuzatish, shuningdek yangi so'zlarning bolalar talaffuzida to'g'ri jaranglashini nazorat qilish lozim. Morfologik tizimga oid murakkab holatlarni bilgani holda tarbiyachi bolalarning diqqat-e'tiborini ataylab ayrim so'zlarning grammatik jihatiga, ularning so'z bilan birikishiga qaratishi mumkin. Alohida holatlarda tarbiyachi maxsus usullar bilan ba'zan atrofdagilar nutqida buzib talaffuz qilinadigan so'zlarda to'g'ri urg'u qo'yilishini mustahkamlashi lozim (masalan, sur'at — surat). Bolalarga ayrim otlarni tanishtirishda tarbiyachi ularning turini ta'kidlashi, otni sifatlar bilan birgalikda qo'llashi, bunda sifatning yakuniga e'tiborni qaratishi zarur.

Leksikaning asosiy hajmini mustaqil ma'noga ega bo'lgan so'zlar (otlar, sifatlar, ravishlar, fe'llar) so'zlar tashkil etadi. Bular eng to'la huquqli so'zlar bo'lib, ular nomlar sifatida xizmat qiladi. Tushunchani ifodalaydi va gapning asosi bo'lib xizmat qiladi (ya'ni, ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol vazifasida chiqadi). Pirovardida, bolalar nutqini boyitish eng avvalo mustaqil ma'noga ega bo'lgan so'zlar sohasida olib borilishi lozim. Sanoq so'zlarni o'zlashtirish bolalarga ancha qiyin kechadi. Bolalar nutqini sanoq so'zlar bilan boyitish asosan, ularda matematik tasavvurlarni shakllantirishga doir mashg'ulotlarda ro'y beradi, ushbu so'zlarni faollashtirish va mustahkamlash ona tili mashg'ulotlarida lug'at ishining maxsus mavzusi bo'lmog'i lozim.

2. Lug'at ishlari mohiyati, mazmuni va vazifalari. Maktabgacha yoshda bola shunday lug'atga ega bo'lishi lozimki, toki u bolaga tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilish, maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish, adabiyotni, televizion va radio eshittirishlarini tushunish imkonini bersin. Shuning uchun maktabgacha ta'lim pedagogikasi lug'atni rivojlantirishga nutqni rivojlantirishning muhim vazifalaridan biri sifatida qaraydi. Lug'atni rivojlantirishni xalq tomonidan tarixiy davrlar mobaynida to'plangan lug'at zahirasini o'zlashtirishning uzoq davom

etadigan jarayoni sifatida tushunish darkor. Ushbu jarayonning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratish mumkin. Eng avvalo bola lug'atidagi miqsoriy o'zgarishlarni qayd etish lozim. Chunonchi, 1 yoshda kichkintoy 10-12 ta so'zni faol biladi, 6 yoshga kelib esa uning faol lug'ati 3-3,5 mingtagacha ortadi. Lug'atning sifat xususiyatlariga haqida so'z yuritganda bolalar so'zning bilish natijasini aks ettiruvchi ijtimoiy birlashtirilgan mazmunini asta-sekin egallab olishlarini nazarda tutish lozim, Ushbu bilish natijasi so'zda mustahkamlanadi, shu tufayli odamlar tomonidan anglanadi va muloqot jarayonida boshqa odamlarga uzatiladi.

Har bir so'zning mazmuni tushunchadir. Fikr, so'z umumiylikni ko'rsatadi, Psixologiyada ham so'z mazmuni umumlashtirma yoki tushuncha sifatida belgilanadi. «So'z mazmuni psixologik jihatdan aynan umumlashtirilgan tushunchaning o'zidir. Biz so'z mazmunini fikrlash fenomeni sifatida ko'rib chiqishga haqlimiz» (L.S.Bngotskiy¹). Shuning uchun lug'atni egallash jarayoni tushunchalar bilan uzviy bog'liq va shu tufayli u quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

I-xususiyati — bolalar lug'atining mazmuni. Fikrlashning ko'rgazmalitadir va ko'rgazmali-obrazli tusga egaligi bois bola eng avvalo ko'rgazmali taqdim etilgan yoki uning faoliyati uchun mumkin bo'lgan, bolalar lug'atida ancha keng aks ettirilgan narsalar, hodisalar, sifatlar, xususiyatlar, munosabatlarni o'zlashtirib oladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning lug'atida nisbatan mavhum tushunchalarni belgilaydigan bunday so'zlarning yo'qayigi yoki ularning ma'nosi buzilishi ham shu bilan izohlanadi.

II-xususiyati — so'zning ma'nosi, mazmun-mohiyatini asta-sekin egallash. Maktabgacha yoshdagi bolada tushunchalar asosida fikrlash hali shakllanmaganligi sababli u egallab olgan so'zlarning ma'nosi ham muayyan yosh bosqichida tushunarli bo'lmaydi. Dastlab bola so'zni muayyan narsa yoki hodisa bilan bog'laydi. Bunday so'z umumlashtiruvchi xususiyatga ega emas, u faqat bolaga muayyan narsa, hodisa haqida signal beradi va ularning obrazini chaqiradi (masalan, bola uchun soat so'zi faqat uning xonasida osilib turgan soatni anglatadi, xolos). Maktabgacha yoshdagi bolaning atrof-dagi borliqni — narsalar, hodisalar (xususiyatlar, xossalari, sifatlar)ni o'zlashtirishining borishiga qarab u ularni u yoki bu belgisiga qarab umumlashtirishni boshlaydi. Ko'pincha umumlashtirishlar ahamiyatsiz, biroq bola uchun emotsional jihatdan muhim bo'lgan belgilariga qarab qilinadi. Shunday qilib, maktabgacha bosqichdagi bolalikda so'z mazmuni bolaning bilish imkoniyatlari rivojlanishiga qarab o'zgarib boradi.

III-xususiyati — bola lug'ati hajmining kattalar lug'ati hajmidan ancha kamligi. Chunki bolaning bilish tajribasi va pirovardida atrof-olam haqida to'plagan ma'lumotlari katta yoshli odamning bilimlari hajmidan ancha kam bo'ladi. Lug'atni rivojlantirishdagi mazkur xususiyatlar maktabgacha ta'lim muassasasidagi bolalar bilan olib boriladigan lug'at ishlarining vazifalarini aniqlash imkonini beradi.

- Mazmunli muloqot uchun zarur bo'lgan miqdordagi so'zlar to'planishini ta'minlash;
- so'zlar mazmunini atrof-olamdagi ob'ektlarga taqqoslash, ularning

xususiyatlari va munosabatlari asosida egallab olish;

- narsalar va hodisalarning ahamiyatli belgilarini ajratish asosida soʻzning umumlashtiruvchi maʼnosini oʻzlashtirish;
- nutqning obrazli qatoriga kirish va undan foydalana olish;
- Ijtimoiy jihatdan mustahkamlab qoʻyilgan soʻzning oʻzlashtirilishini taʼminlash.

Bolalar lugʻatining xususiyati va lugʻat ishlarining vazifasini maktabgacha taʼlim muassasasidagi lugʻat ishlari dasturi va metodikasining asosini tashkil etadigan tamoyillar belgilab beradi:

- Bolalar lugʻatini shakllantirishda ularning atrof- olamni faol va taʼsirchan bilishlariga tayanish;
- Lugʻat ishlari mazmunining bolaning asta-sekin atrof-olamni bilish imkoniyatlari rivojlanayotgani bilan bogʻliqligi.

Lugʻat ishlari dasturi mazmunini murakkablashtirish uchta yoʻnalishda amalga oshirilmoqda:

- Bolani asta-sekin ortib borayotgan narsa va hodisalar doirasi bilan tanishtirish asosida uning lugʻatini kengaytirish;
- Atrof-olamdagi narsa va hodisalar haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish asosida sifat, xususiyat va munosabatni belgilovchi soʻzlarni kiritish;
- Lugʻat ishining ushbu yoʻnalishlari barcha yosh guruhlarida roʻy beradi va turli mazmunda kuzatiladi: obʼektlar va tabiat hodisalari, moddiy madaniyat buyumlari, ijtimoiy hayot koʻrinishlari bilan tanishtirishda va h,k.

3. Bolalarda lugʻatni shakllantirishga doir mashgʻulot turlari.

Bolalarning lugʻati ularga atrof-dagi olamni tanishtirish bilan bir vaqtda oʻsib boradi. Lugʻatni shakllantirish jarayonida tarbiyachi bolalarning psixologik jarayonlarini, ularning aqliy qobiliyatlarini: sezgi, diqqat-eʼtibor, xotira, fikrlash, (kuzatish) kuzatuvchanligini rivojlantiradi. Umumiy pedagogik jarayonda nutqni rivojlantirish bilan birgalikda bolalarning hissiyotlari va xulq-atvori, madaniy-gigienik koʻnikmalari, axloqiy tasavvurlari va hatti-harakatlari, estetik tuygʻulari shakllanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashning ushbu vazifalari lugʻat ishlarini oʻtkazishda nazarda tutiladi. Kelgusida lugʻat ishlarining muayyan usullari va metodlarini koʻrib chiqqan holda biz bu umumpedagogik masalalarga toʻxtalib oʻtirmaymiz.

Lugʻatni boyitish metodlari: atrof-olamni bevosita kuzatish; mazmuni bolalarga notanish boʻlgan yoki juda kam tanish boʻlgan suratlarini koʻrsatish; badiiy asarlarni oʻqish, diafilmlar va kinofilmlar (hujjatli filmlar) koʻrsatish.

Lugʻatni mustahkamlash va faollashtirish metodlari: bolalarga tanish mazmundagi oʻyinchoqlarni, suratlarini koʻrib chiqish, didaktik oʻyinlar.

Har bir bolaning leksik zahirasini toʻldirish uni atrof-olam bilan tanishtirish jarayonida roʻy beradi: soʻz bolaning oʻzi belgilagan (nusxa koʻchirgan) narsa yoki harakatni tasavvur qilishi bilan bir vaqtga xotiraga kiradi.

Bolaning ona tilidagi soʻzni oʻzlashtirish jarayoni ushbu soʻzlarga mos keluvchi narsalarni «tadqiq qilishi» bilan bir vaqtda roʻy beradi: bola narsalarni koʻzdan kechiradi, qoʻl tekkizadi, ushlab koʻradi, siypalaydi, uning qanday ovoz

chiqarishiga quloq tutadi, ta'mini ko'rmoqchi bo'ladi, hidlab ko'radi. Bola o'z diqqat-e'tiborini jamlagan narsa uning ongiga barcha beshta sezgi - ko'rish, tinglash, hidlash, ta'm, ushlab ko'rish, sezish orqali kiradi. Dunyoni bu kabi sezgilar orqali anglash bolaning emotsional dunyosini rivojlantiradi; u nafaqat keskin holatlarni («ajoyib» -«rasvo») boshdan o'tkazishga, balki barcha oraliq his-tuyg'ulami sezishga qodir bo'ladi.

Narsani sezgi bilan qabul qilish so'z yordamida bola xotirasida ushbu narsa haqidagi tasavvur sifatida muhrlanib qolganidan so'ng uning nomini atovchi so'z bolada eng avvalo u mazkur karsa bilan bevosita to'qnash kelganida boshdan o'tkazgan his-tuyg'ularni uyg'otadi.

Masalan, archa so'zi. Bola bu so'zni eshitishi bilan uning ilgari his qilgan barcha his-tuyg'ulari darhol jonlanadi: u o'z xayolot dunyosida muayyan archani, uning yashil barglarini ko'radi, deyarli uning hidini tuyadi va h.k.

So'zni bu tarzda qabul qilish she'riy qabul qilish deyiladi. Agarda tarbiyachi bolaga ilk yoshdan boshlab ona tilidagi so'zlarni ularning butun she'riy ifodasida o'rgatib kelgan bo'lsa (ya'ni, ularni qabul qilishning his-tuyg'u negizi haqida qayg'ursa), bu holda bolada insonga nafaqat o'zi ijod qilishi uchun, barcha shoirlarning ijodini tushunish uchun ham zarur bo'lgan shoirlik qobiliyati rivojlanadi.

Bola so'zning «his-tuyg'uli asosini» o'zlashtirib olgandan so'ng u uning umumlashtiruvchi ahamiyatini tushunishga qodir bo'ladi. Aynan shuning uchun ilk yoshdagi va maktabgacha yoshdagi bolalar lug'atini boyitish ularni atrofda maishiy hayot, tabiat, kishilar mehnati, ularning ijtimoiy hayoti bilan tanishtirish jarayonida uyushtirilishi zarur. Ayni paytda tarbiyachi (va bola atrofida barcha kattalar) bola bilan grammatik jihatdan rasmiylashtirilgan ravon nutqda (ya'ni oddiy nutqda, chunki bir-biriga bog'lanmagan so'zlar to'plamini nutq deb bo'lmaydi) muloqot qilishlari lozim. Pirovardida, bola kattalar nutqidan eshitgan ayrim so'zlarini o'zi ajratadi. Bola hayotning 3-yilida bolalar «birinchi savollar davrini» boshdan kechiradilar. Bunda ularning atrofda ko'rgan barcha narsalar nomlarini bilib olishga intilishlari paydo bo'ladi: «Kim bu?», «Ismi nima?», «Bu nima?», «Nima uchun?».

Ushbu yoshda bolaning qiziquvchanligi eng avvalo «lingvistik» tusga ega bo'ladi: bunda bolani ushbu so'zlar bilan ataladigan narsalar mohiyati qanchalik qiziqtirsa, so'zlar ham shu darajada qiziqtiradi. Bola bilan erkin muloqot chog'ida uning savollariga javob qaytarish uchun tarbiyachi bolaga uchragan va e'tiborini o'ziga jalb qilgan narsa nomini aytish orqali bola lug'atini boyitadi. Chunonchi, narsa belgilari (sifat) nomlarini; harakat va holatni; (fe'llar, sifatdoshlar, ravishdosh va ularning ravishlik belgilari) bilib oladi va esda saqlab qoladi.

Bevosita kuzatish mumkin bo'lmagan narsalar nomlarini bolalar ular tasvirlangan suratlarini ko'rish orqali bilib oladilar. Insonning narsani uning tasviri (modeli) bilan oson taqqoslashga qodirligi — tug'ma qobiliyatdir.

Bola juda erta yoshdan boshlab ishtiyoq bilan ko'rib turgan narsalar rasmlarini chizishni boshlaydi, bunda u chizgan rasmlari ko'rgan narsasiga o'xshashiga ich-ichidan ishonadi (ayni paytda uning o'zi aytgan dastlabki so'zning

tovush tarkibi u kattalardan eshitgan soʻzlar tovushiga oʻxshashligiga ishonchi komil).

Shunday qilib bola oʻz nutqini kattalar bilan jonli nutqiy muloqotda boyitadi, shu bilan birga u mazkur muloqot orqali haqiqatda kuzatayotgan yoki suratlar asosida tasavvur qilayotgan narsalari nomlarini bilib oladi. Pirovardida, lugʻat ishlari real obʼektlar yoki suratlarini hisobga olgan holda olib boriladi. Ushbu metod barcha yosh guruhlarida qoʻllaniladi. Narsalar bilan oʻynash chogʻida bolalar ularning joylarini oʻzgartiradilar, har tomonga tashlaydilar, suradilar, ushlab koʻradilar, yurgʻizadilar, narsalarni kuzatadilar va ularning sifati, harakatlarini aytib beradilar. Ayni paytda tarbiyachi bola bilan unga yoʻnaltiruvchi savollar bergan holda soʻzlashishi lozim. Bola javob qaytarar ekan, tarbiyachi oʻz savoli orqali aytib berayotgan soʻzlarni takrorlaydi. SHu tariqa bolaning leksikasi kengayadi. Ayniqsa, syujetli-rolli «rejissyorlik» oʻyinlarida, sahnalashtirish jarayonida nutqni rivojlantirish uchun juda koʻplab qulay vaziyatlar yuzaga keladi.

Rolli oʻyinda bola oʻzi kuzatgan yoki hikoyalar orqali bilgan va esda saqlab qolgan kattalarning turli vaziyatlarini takrorlaydi. Bola kaggalarning ana shunday vaziyatlardagi harakatidan va shu bilan birga ularning nutqidan koʻchirma oladi. «Rejissyorlik» oʻyinida bola oʻziga rol olmaydi, aksincha u ushbu syujetda rollarni oʻyinchoqqar oʻrtasida taqsimlaydi; syujetlar — Maktabgacha taʼlim muassasasi, hayvonot bogʻi va boshq. Tarbiyachi bolaning mavjud hayotiy tajribasini hisobga olgan holda aytib, yordamlashib turadi.

Sahnalashtirish oʻyinida bola oʻziga tanish ertak qahramonlaridan biri rolini oʻynaydi, oʻyin jarayonida u qahramon soʻzlarini takrorlaydi va shu tariqa oʻz nutqini boyitadi.

Syujetli oʻyinlar oʻzlashtirilgan til materialini mustahkamlashda bolalarga ajoyib mashq sifatida xizmat qiladi. Bolalar ataylab oʻz oldiga muayyan hayotiy vaziyatlarda kattalardan eshitgan nutqini yoki ertak qahramoni nutqini aniq berishni maqsad qilib qoʻyadilar. Harakatchan oʻyinlar, qoida asosidagi oʻyinlar yod olingan sanoq sheʼrlar, qoʻshiqlari bilan bolalar nutqini boyitadi. Yod olish tarbiyachi nutqiga taqlid qilish jarayonida roʻy beradi, bu oʻyinlarni tarbiyachi bolalar bilan birga oʻynaydi va dastlab oʻzi qiziqarli, sanoq sheʼrlarni aytadi, qoʻshiq kuylaydi.

Bola u yoki bu narsa nomini belgilovchi soʻzni (baʼzan, bir marta eshitib) tez va mustahkam (umrbod) esda saqlab qoladi, ammo bu faqat tarbiyachi soʻzlarni talaffuz qilishning metodik qoidalariga rioya qilgan taqdirdagina roʻy beradi. Yaʼni, u: yetarli darajada baland ovozda soʻzlashi;

- aniq talaffuz qilishi, yaʼni artikulyasiya organlarini gʻayrat bilan va toʻgʻri ishlatishi;

- orfoepiya qoidalariga rioya qilishi, bunda u yoki bu soʻz komponentini boʻrttirib yuboruvchi sunʼiy talaffuzdan qochishi lozim,

- Soʻzni gapga uning grammatik shakllari imkoniyatlari koʻrinadigan darajada qoʻshish kerak.

Masalan, bizga ayiqcha mehmon boʻlib keldi. Ayiqchanning koʻzlari qora, panjalari katta. Bolalar ayiqcha bilan oʻynashni juda yoqtiradilar. Bola bu gapni

eshitar ekan, «Ayiqcha» soʻzi nutqda oʻzgarayotganini sezib qoladi. Albatta, tarbiyachi kichkintoyga grammatik atamalarni maʼlum qilmaydi, ammo bir vaqtning oʻzida unda lugʻat boyishi bilan birga grammatik sezgi ham rivojlanadi.

Biroq, bolalar har doim ham atrofda narsalarga qiziqish bildiravermaydilar va har doim ham ularning nomlarini soʻrayvermaydilar. Tarbiyachi bolalar diqqat-eʼtiborini narsalarga, ularning sifatlariga, harakatlariga jalb qilishi zarur. Buni muntazan ravishda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Hafta davomida bolalar quyidagi miqdordagi soʻzlarni oʻzlashtirishlari mumkin:

- 3 yoshda - 5 ta soʻz
- 4 yoshda - 10 ta soʻz
- 5 yoshda - 15 ta soʻz
- 6 yoshda - 20 ta soʻz
- 7 yoshda - 30 ta soʻz

Hafta davomida oʻzlashtirilishi kerak boʻlgan natijaga erishish uchun avvalo, tarbiyachi ijodkor boʻlmogʻi shart. Bolalarni tinglay bilishi, ularda ham tinglay bilish qobiliyatlarini rivojlantirishi, bolalarni koʻproq fikrlashga chorlaydigan oʻyinlarni tashkil qilishi, ularning oʻzaro muloqot almashishi uchun kerak boʻlgan vaziyatni yarata olishi lozim boʻladi. Shundagina bolalar lugʻat boyligida ijobiy tomonga oʻzgarish boʻlishi mumkin.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Lugʻatni boyitish metodlariga misollar keltiring.
2. Bolalar nutqining shaklan va mazmunan mantiqiy birligiga erishishdagi muhim talablar qaysilar-?
3. Bolaning yosh xususiyatidan kelib chiqib hafta davomida soʻzlarni oʻzlashtirishida qanday natija talab qilinadi-?
4. Bolalardagi lugʻat boyligini yanada oshirishga oʻzingizning qanday takliflaringizni bera olasiz.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. I.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq oʻstirish metodikasi. – T., 2019
3. Joʻraev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini oʻstirish. – T.: "Oʻqituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni toʻgʻri talaffuzga oʻrgatish. – T.: "Oʻqituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni oʻzbekcha soʻzlashga oʻrgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq oʻstirish uslubiyoti. T.: "Oʻqituvchi", 2008.
7. Moʻminova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga oʻrgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod oʻrgatish darslari. -T.: Maʼnaviyat, 2003

6-§: BOLALAR LUG'ATINI BOYITISHDA TA'LIMY O'YINLAR

REJA:

1. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'limiy o'yinlar va ularning ahamiyati.
2. Lug'atni boyitish uchun yordam beradigan ta'limiy o'yinlarning turlari.
3. Bolalar lug'atini boyitishda ta'limiy o'yinlarni tanlash, o'tkazish va tahlil qilish.

Tayanch tushunchalar: *nutq, lug'at, o'yinlar, ta'limiy o'yinlar, ta'limiy o'yin turlari, milliy xalq o'yinlari, ko'rgazmali material, didaktik o'yinlar, qoidal-harakatli o'yinlar.*

1. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'limiy o'yinlar va ularning ahamiyati. Ta'limiy o'yinlar ta'limiy o'yin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Didaktik o'yinlarning muhim belgisi undagi qoidalarning mavjudligidir. o'yinda o'yin maqsadi, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. O'yin maqsadi o'yin harakatlarining tabiatini belgilaydi. O'yin qoidasi esa, o'yin harakatlarini, vazifasini hal etishga va o'yindagi harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Ta'limiy o'yinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, sensor madaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. O'yin qoidasiga rioya qilish, unga amal qilish o'yin mazmunini boyitadi.

Ta'limiy o'yinlarda tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi. Bolaning kun tartibida ta'limiy o'yin uchun vaqt va joy ajratilishi kerak. Bunday o'yinlar mashg'ulot jarayonida va o'yindan tashqari vaqtlarda guruh yoki yakka-yakka o'tkaziladi. Bunda o'yin mazmuni va natijasi puxta aniqlanadi. Ta'limiy o'yinlarda quyidagi qoidalarga amal qilinishi kerak:

1. Navbatma-navbat ta'sir etish.
2. So'ralganda javob berish.
3. O'rtoqlari fikrini eshita olish.
4. O'yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslik.
5. O'yin qoidasini bajarish.
6. O'z xatosini tan olish.

Hammada ham bolalik davri bo'ladi. Bu davrning o'ziga xosligi unda o'yinning asosiy ehtiyojga aylanganligidir. Biz kattalar bolalarni hayotga tayyorlashda ularning ijtimoiy ehtiyojiga javoban o'yinlardan foydalanishimiz samarali natija beradi. Chunki o'yin bolalar faoliyatining asosini tashkil qiladi.

O'yin deganda ko'z oldimizda faqat xursandchilik baxsh etuvchi faoliyat tushuniladi. Uni yanada kenroq tushunish uchun esa O'zbekiston milliy ensiklopediyasida "o'yin" tushunchasiga berilgan ta'rifga e'tibor bersak, uning mazmuni yanada kengroq ekanligiga amin bo'lamiz: "O'yin – tarbiyalash va

hordiq chiqarish vositalaridan biri bo'lib, inson o'z hayotida o'yin, o'qish, mehnat, dam olish kabi mashg'ulotlar bilan band bo'ladi".

O'yin faoliyati mobaynida pedagog ularda mustaqil nutqiy faoliyatni shakllantiradi. Bolalarda lug'at, mashg'ulotlarda olingan bilim mustahkamlanadi va faollashadi. O'yinlarda pedagogning ishtirok etishi lug'atning boyishiga, nutqiy muloqot madaniyatini tarbiyalashga yordam beradi. Qurilishga oid o'yinlarni tashkil etish jarayonida tarbiyachi bolalar uchun qiyin bo'lgan ro'zlarning (sifatni, mikdorni, hajmini va narsalarning fazoda joylashuvini belgilash va boshq.) katta guruhini aniqlashtiradi, faollashtiradi.

Matnli harakatchan musiqiy o'yinlar, sahnalashtirish o'yinlari bola nutqining ifodaliligini shakllantirish, to'g'ri sur'at, nafas olish, yaxshi diksiyani mashq qilishda yordam beradi. Ko'pgina o'yinlar jarayonida bolalar badiiy matnlar bilan tanishadilar, esda saqqab qoladilar va ularni mustaqil ravishda qo'llay boshlaydilar.

Ma'lumki, o'yin bolalikda inson faoliyatning asosiy turlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham pedagogikada inson shaxsini rivojlantiruvchi mashg'ulot turi ekanligi haqida ko'plab fikrlar bildirilgan. Aytish joizki, ta'limning aksariyat vazifalari didaktik o'yinlar yordamida amalga oshiriladi. Pedagogikada o'yinlar ikki katta guruhga bo'linadi: ijodiy va qoidali o'yinlar. Ijodiy o'yinning mazmuni bolalar tomonidan o'ylab topiladi va ularda borliq haqidagi tushunchalarini, taassurotlarini hamda o'z munosabatlarini aks ettiradilar. Qoidali o'yinlar esa aksincha kattalar tomonidan yaratiladi hamda bola hayotiga kattalar tomonidan olib kiritiladi. Ikkala guruh ham o'zining xilma xil ko'rinishlariga ega. Ijodiy o'yinlar guruhini syujetli rolli o'yinlar tashkil etadi. Syujetli – rolli o'yin o'z xususiyatiga ko'ra aks ettiruvchi faoliyatdir. Tevarakatdagi kattalar va tengdoshlarining hayoti va faoliyati bu o'yin mazmuni uchun manba bo'lib xizmat qiladi. O'yinning syujeti — o'z harakati, munosabatlari bilan bog'langan voqea, hodisalar va ularning harakatlari xursandchilik hissini paydo qiladi, shuning uchun bolani qiziqirib, unda yaxshi kayfiyat uyg'otadi, bola organizmdagi faoliyatni yaxshilaydi. Bolalar kun bo'yi — mashg'ulotlarda, o'yinlarda, xo'jalik-maishiy va mehnat faoliyatida o'z pedagoglari bilan muloqotda bo'ladilar. O'z-o'zidan maktabgacha ta'lim muassasasida nutqiy muhitning rivojlantirish imkoniyatlari butunlay pedagog nutqining sifatiga bog'liq bo'ladi.

Ta'limiy o'yinlar ta'limiy o'yin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Didaktik o'yinlarning muhim belgisi undagi qoidalarning mavjudligidir. O'yinda o'yin maqsadi, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. O'yin maqsadi o'yin harakatlarining tabiatini belgilaydi. O'yin qoidasi esa, o'yin harakatlarini, vazifasini hal etishga va o'yindagi harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi. Ta'limiy o'yinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, sensormadaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. O'yin qoidasiga rioya qilish, unga amal qilish o'yin mazmunini boyitadi. Ta'limiy o'yinlarda tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi. Bolaning kun tartibida ta'limiy o'yin uchun vaqt va joy ajratilishi kerak. Bunday o'yinlar mashg'ulot jarayonida va o'yindan tashqari vaqtlarda

guruh yoki yakka-yakka o'tkaziladi. Bunda o'yin mazmuni va natijasi puxta aniqlanadi.

Ta'limiy o'yinlarda quyidagi qoidalarga amal qilinishi kerak:

1. Navbatma-navbat ta'sir etish.
2. So'ralganda javob berish.
3. O'rtoqlari fikrini eshita olish.
4. O'yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslik.
5. O'yin qoidasini bajarish.
6. O'z xatosini tan olish.

Milliy xalq o'yinlari ikki guruhga bo'linadi:

1. Milliy harakatli o'yinlar.
2. Milliy xalq o'yinlari.

Milliy harakatli o'yinlar sport turlari bilan hamda xalqimiz qadriyatlari bilan aloqador bo'lib, ular asrlar davomida davrlarga mos ravishda rivojlanib, takomillashib, e'zozlanib kelingan. U bolalarning jismonan baquvvat, sog'lom, jasur, qat'iyatli, chaqqon, uddaburon bo'lib o'sishlarida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Xalq milliy o'yinlarida millatning o'tmish tarixi, ma'naviy va madaniy rivojlanishining xarakter xususiyatlari, urf-odatlarini, an'analari jamlangandir.

Xalq milliy o'yinlarini maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etishda quyidagi vazifalar amalga oshirilishi lozim:

- xalq milliy o'yinlarining turlari va ularni tashkil etish yo'llari, usullari hamda uslublarini ishlab chiqish;
- milliy o'yinlarni tashkil etishda ma'naviy qadriyatlar va urf-odatlarimizni kundalik hayot jarayoniga singdirib borish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy istiqloq ruhida tarbiyalashda xalq milliy o'yinlaridan maqsadli foydalanish;
- xalqertaklari, xalq og'zaki ijodi durdonalaridan unumli foydalanish;
- bolalarning o'ynashlari uchun shart-sharoit yaratish;
- maktabgacha ta'lim muassasalari, oila va mahallalar o'rtasida milliy o'yinlar bo'yicha ko'rik tanlovlari va musobaqalar o'tkazish.

2. Lug'atni boyitish uchun yordam beradigan ta'limiy o'yinlarning turlari. Mukammal hikoya qilib berish bir qator murakkab grammatik vositalarni talab qiladi. Hikoya qilish ko'nikmasi va bolaning so'z boyligi bir-biriga bevosita bog'liq. Birgina hikoya qilib berish, hikoya tuzish va hatto hikoyani tinglash va tushunishda ham ahamiyatlidir. Hikoya qilib berishda bolalar so'zlarni topib ishlata olishi, hikoya tuzishda so'zlarni to'g'ri ketma-ketlikda ishlata olishi, hikoyani tinglashda esa so'zlarni ma'nosini tahlil qila olishi muhimdir. Shunday ekan, bizningcha bolalarning nutqiy o'ziga xosligining birlamchi asosi sifatida ularning so'z boyligi turadi. O'yinlarga asoslangan mashg'ulotlarning ahamiyati to'g'risida bahs-munozaralarga o'rin yo'q deb hisoblaymiz. Balki bu bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirishga yordam beradi degan xulosaga kelamiz. Sababi,

o'yinlarga asoslangan mashg'ulotlarda bolalarning ko'proq suhbat qilganliklarini, muloqot qilish ko'nikmalarining shakllanganligini ko'rish mumkin. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, muloqotga o'rgatish texnologiyalaridan biri hisoblangan rolli o'rinlarni mashg'ulotlarga ko'proq kiritish, balki o'yinlarga asoslangan o'yinli o'quv dasturlarini ishlab chiqishni taklif qilamiz. Rolli-syujetli o'yinlarni har kun bir marta o'ynashlik eng asosiysi bolalarda jamoaviy birdamlikni oshiradi, o'zini jamoatchilik oldida erkin his eta olishiga yordam beradi.

Bolalar uchun tuzilgan o'yinlar nihoyatda ko'p. Ularni sanab tugatish mushkul. Maxsus tuzilgan o'yinlarni (mantiqiy-matematik) qo'llash orqali bola mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi va intellektual jarayonlarni: ketma-ketlashtirish, tasniflash, raqamli qurilish, vaqt va makonda qurish va boshqalarni o'zlashtiradigan maxsus ta'lim vaziyatlarini yaratadi. Xuddi shunday, syujetli rolli o'yinlar ham ma'lum manodagi qolipga asoslangan bo'lishi shart. Rolli o'yinlarda albatta, sahna asarini ham, bolalarning imkoniyatlari o'rganilishi, bir-birini to'ldirishi talab qilinadi. Asar mazmuni, uning g'oyaviy va ma'naviy yetukligi, hayotiyligi, asar tilining soddaligi, badiiy jihatdan mazmundorligini hisobga olinishni tarbiyachi unutmashligi lozim. Didaktik o'yinda bola nafaqat yangi bilimlarni oladi, balki uni umumlashtiradi va mustahkamlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv jarayonlar va qobiliyatlarni rivojlantiradi, ular aqliy faoliyatning ijtimoiy rivojlangan vositalari va usullarini o'zlashtiradilar. Didaktik o'yinning tuzilishi asosiy va qo'shimcha komponentlar tomonidan shakllanadi.

Milliy harakatli o'yinlar bolalarning yosh xususiyatlariga, o'yindagi harakatlar rivojiga qarab takomillashib boradi.

1-2 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Barmoqqa-barmoq», «G'oz-g'oz», «G'oztursin», «Bup-bup», «Toy-toy», «Poezd», «Achom-achom» o'yinlari, go'dak endi bir-ikki qadam tashlashni o'rganayotgan vaqtda gavdasini to'g'ri tutishga yordam beradigan o'yinlar hisoblanadi.

3-4 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Oto'yin», «Ko'z boylagich», «CHorichambar», «Avvalakam», «Tayoqirg'itish», «Quloqcho'zish», «Chittigul», «Xolam mehmonga keldi», «Uchdi-uchdi».

4-5 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Chiraylanma», «Chillako», «Tortishmachoq», «Lafta», «Doro'yin», «Berkinmachoq», «Jami»,

«Chertan devor gir-giraylan». *Katta yoshdagi bolalar* uchun o'yinlar «Chavandozlar», «Doiraga tort», «Do'ppi yashirma», «Sapalak», «Beshtosh», «Oqterakmi, ko'kterak». Bu o'yinlar orqali bolalarda chaqqonlik, o'z-o'zini boshqara olish va o'ziga ishonch tarbiyalanadi, qat'iyatlilik ko'nikmalari shakllanadi, fikrlashga o'rgatilib boriladi, topqirlik qobiliyatlari rivojlanadi, hozirjavob bo'lishga tayyorlanib boriladi.

O'yin faoliyati mobaynida pedagog ularda mustaqil nutqiy faoliyatni shakllantiradi. Bolalarda lug'at, mashg'ulotlarda olingan bilim mustahkamlanadi va faollashadi. O'yinlarda pedagogning ishtirok etishi lug'atning boyishiga, nutqiy muloqot madaniyatini tarbiyalashga yordam beradi. Qurilishga oid o'yinlarni tashkil etish jarayonida tarbiyachi bolalar uchun qiyin bo'lgan so'zlarning (sifatni,

miqdorni, hajmni va narsalarning fazoda joylashuvini belgilash va boshq.) katta guruhini aniqlashtiradi, faollashtiradi. Matnli, harakatchan musiqiy o'yinlar, sahnalashtirish o'yinlari bola nutqining ifodaliligini shakllantirish, to'g'ri sur'at, nafas olish, yaxshi diktsiyani mashq qilishda yordam beradi. Ko'pgina o'yinlar jarayonida bolalar badiiy matnlar bilan tanishadilar, esda saqlab qoladilar va ularni mustaqil ravishda qo'llay boshlaydilar. Didaktik o'yinlar yordamida bolalarda atrof-olam haqidagi bilimlar mustahkamlanadi, lug'at mustahkamlanadi, aniqlashtiriladi va faollashtiriladi. Didaktik o'yinlar nutqiy mahorat va ko'nikmalarni mashq qilishda (ibora tuzish, so'zni o'zgartirish, hikoya to'qish va h.q.) qo'llaniladi. Maishiy faoliyat bolaning kattalar bilan muloqoti uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi. Maishiy faoliyat nutqni rivojlantirish vositasi bo'lib xizmat qilishi uchun pedagog uni boshqarishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan maishiy faoliyat jarayonida (ovqatlanish, kiyinish, gimnastika, sayohat va h.k.), ya'ni agarda pedagog, ayniqsa kichik guruhlar pedagogi maishiy buyumlar nomlarini, ularning qismlari, sifati, xususiyati, qo'llanish maqsadini batafsil tushuntirsa, ular bilan tegishli harakatlarni amalga oshirsa va buni sharhlab bersa, bolalarga savol bersa, ularga maishiy lug'atdan foydalanishni o'rgatsa bolalarning lug'ati boyiydi. Xalq milliy o'yinlari orqali bolalarni ma'naviy, aqliy, jismoniy, estetik jihatdan tarbiyalab borish jarayonida bolalarda o'z Vatanini sevish, uning boyliklari qadriga yetish, buyuk ajdodlarimiz meroslarini hurmat qilish, milliy kuy va qo'shiqlardan zavqlanish tuyg'ulari, shuningdek, o'sib kelayotgan yosh avlodda chidamlilik, sabr-toqatlilik, tezkorlik, ildamlilik, botirlik kabi shaxsiy sifatlar shakllanib boradi.

3. Bolalar lug'atini boyitishda ta'limiy o'yinlarni tanlash, o'tkazish va tahlil qilish. Xalq milliy o'yinlarini maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etishda quyidagi vazifalar amalga oshirilishi lozim:

- xalq milliy o'yinlarining turlari va ulami tashkil etish yo'llari, usullari hamda uslublarini ishlab chiqish;
- milliy o'yinlarni tashkil etishda ma'naviy qadriyatlar va urf-odatlarimizni kundalik hayot jarayoniga singdirib borish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy istiqloq ruhida tarbiyalashda xalq milliy o'yinlaridan maqsadli foydalanish;
- xalq ertaklari, xalq og'zaki ijodi durdonalaridan unumli foydalanish;
- bolalarning o'yinlari uchun shart-sharoit (o'yin uchun jihozlar, atributlar) yaratish;
- maktabgacha ta'lim muassasalarida, oila va mahallalar o'rtasida milliy o'yinlar bo'yicha ko'rik tanlovlari va musobaqalar o'tkazish.

Milliy harakatli o'yinlar bolalarning yosh xususiyatlariga, o'yindagi harakatlar rivojiga qarab takomillashib boradi.

1-2 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Barmoqqa- barmoq»,

«G'oz-g'oz», «G'oz tursin», «Bup-bup», «Toy-toy», «Poyezd», «Achom-achom» o'yinlari, go'dak endi bir-ikki qadam tashlashni o'rganayotgan vaqtda gavdasini to'g'ri tutishga yordam beradigan o'yinlar hisoblanadi.

3- 4 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Ot o'yin», «Ko'z boylagich», «Chori chamber», «Avval akam», «Tayoq irg'itish», «Quloq cho'zish», «Chitti gul», «Xolam mehmonga keldi», «Uchdi-uchdi».

4- 5 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Chir aylanma», «Chillak», «Tortishmashoq», «Lafta», «Dor o'yin», «Berkinmashoq», «Jami», «Chertan devor gir-gir aylan».

Katta yoshdagi bolalar uchun o'yinlar «Chavandozlar», «Doiraga tort», «Do'ppi yashirma», «Sapalak», «Besh tosh», «Oq terakmi, ko'k terak». Bu o'yinlar orqali bolalarda chaqqonlik, o'z-o'zini boshqara olish va o'ziga ishonch tarbiyalanadi, qat'iyatlilik ko'nikmalari shakllanadi, fikrlashga o'rgatilib boriladi, topqirlik qobiliyatlari rivojlanadi, hozirjavob bo'lishga tayyorlanib boriladi.

Ko'rgazmali materiallar bilan o'ynaladigan ta'limiy o'yinlar. Didaktik o'yinlarning quyidagi turlari mavjud:

a) buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan;

b) stol-bosma; d) og'zaki so'z o'yinlari.

Buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar bolaning ilk yoshidan boshlab, to maktab yoshiga yetgunga qadar o'ynaladigan o'yin turi hisoblanadi. Bunda bolalarning tasavvurlari, diqqatlari o'yin asosini tashkil etadi. Ularda tevarak-atrofdagi narsa va buyumlar, ularning sifati, foydali tomonlari to'g'risida umumiy tushuncha hosil bo'ladi. O'yinda o'ynaladigan har bir buyum yoki o'yinchoq o'zining tashqi ko'rinishiga ega bo'lishi, narsaning asosiy belgisini ajrata bilish imkonini berishi lozim. Bunday o'yinlar bolalarning narsalarning shakli, hajmi, belgisi, sifati haqidagi bilimlarini kengaytiradi.

Stol-bosma o'yinlari bolalarning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bir tizimga solish, tafakkurini (tahlil qilish, sintez, umumlashtirish, tavsiflash) o'stirish imkonini beruvchi o'yin usulidir. Bu o'yin turiga a) loto; b) juft rasmlar; d) domino; e) labirint kiradi.

Og'zaki so'zli o'yinlari katta maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi. Ular bolaning eshita olish, zudlik bilan javob topa olish, o'z fikrlarini tez va aniq ifoda eta olishga o'rgatadi. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday o'yinlar bolaning aqliy rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan o'yin turlarida didaktik maqsad va o'yin materiallarining mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Qoidali-harakatli o'yinlar asosini bolaning jismoniy rivojlanishiga qaratilgan harakatlar tizimi egallaydi. Bunda asosan yurish, yugurish, sakrash, chirmashib chiqish, uloqtirish, emaklash kabi harakatlar o'yin mazmunini

belgilaydi. Qoidali-harakatli o'yinlar kelib chiqishiga ko'ra: a) xalq milliy o'yinlari; b) mualliflik o'yin turlariga bo'l nadi.

Har ikkala o'yin turida ham asosiy mezon o'yin qoidasi bo'lib hisoblanadi. Harakatli o'yinlar harakatlarning aniqligi, ifodaliligi, bolalarda tezkorlik, epcillik, mardlik kabi olijanob fazilatlamini tarbiyalab boradi. Ko'pchilik harakatli o'yinlar jamoa bo'lib o'ynashga mos bo'lib, bu jamoada uyushgan holatda harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi. Qoidali harakatli o'yinlarni o'tkazishda bolalarga rolni to'g'ri taqsimlash, o'yin jarayonini kuzatib borish, unga rahbarlik qilish, o'z vaqtida yaxshi harakatlarni rag'batlantirish o'yin nufuzini oshiradi. O'yin jarayonida quvnoq kayfiyat, ijobiy his- tuyg'ular yuzaga keladi.

Kichik yoshdagi bolalar uchun o'yin syujeti ochiq xarakterga ega bo'ladi. Masalan, «To'pni quvla!», «To'pni ushlab ol!».

Katta yoshdagi bolalar uchun o'yin maqsadi, qoidasi va o'yinni tashkil etish murakkablashadi. Qoidali-harakatli o'yinlar avval jismoniy tarbiya mashg'ulotida o'rganiladi. So'ngra boshqa jarayonlarda takroran o'ynatilishi lozim. «Bolajon» dasturida turli yosh guruhlari bo'yicha o'tkaziladigan harakatli milliy o'yinlar turkumlari kiritilgan.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. O'yin nima?
2. Uning qanday turlari bor?
3. Ta'limiy o'yinlarning bola so'z boyligini oshirishdagi hamiyati qanday?
4. Bolaning lug'at boyligini oshirishda qanday ta'limiy o'yinlarni taklif qila olasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. – T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. – T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003

7-§: TOVUSHLARNING TO'G'RI TALAFFUZI YUZASIDAN OLIB BORILADIGAN ISHLAR MAZMUNI

REJA:

1. Bolalarni to 'g 'ri talaffuzga o 'rgatishning mazmuni va mohiyati.
2. Talaffuzga o 'rgatishning asosiy bosqichlari.
3. Bolalarni to 'g 'ri talaffuzga o 'rgatish asosiy vazifalari.
4. Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli organlarning ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: to 'g'ri talaffuz, tovush, tovush apparati, generator, energetik, rezonator, tembr, diapazon, tovush jarangdorligi, tovush egiluvchanligi, tovush harakatchanligi, xattaxta, pauza- temp, ritmika, diksiya.

1. Bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishning mazmuni va mohiyati. Tarbiyachi u yoki bu tovush tarkibida turli nutq organlari: lablar, tishlar va til ishtirok etayotganini ko'rsatadi hamda tushuntirib beradi. Bolalarning tovushlarni ifoda etishda nutq organlari holatini ko'rib olishlari ularning to'g'ri talaffuzni o'zlashtirib olishlarida yordam beradi. Bu boradagi ish tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu yo'nalishdagi mashqlar ijobiy natijalarga olib keladi. Amaliyotda bu metodik usullar ko'pincha birgalikda qo'llaniladi va ular doimo bir- birini to'ldiradilar.

«B qattiq tovushining to'g'ri talaffuzini shakllantirish. Tarbiyachi tovush artikulyatsiyasini namoyish etadi va bolalarga tilning talaffuz chog'idagi holatini ko'rishni taklif qiladi. So'ngra u tovushni bir necha bor talaffuz qiladi, keyin esa bolalar uni takrorlaydilar. Agar bolalar so'zlardagi tovushni to'g'ri talaffuz eta olsalar, yangi gaplarga va to'rt qatorli kichik-kichik she'rlarni yod olishga o'tish mumkin. Ravon nutqni rivojlantirish asosida turli aloqa vositalaridan (so'zlar, gaplar, matn qismlari o'rtasida) foydalanish, turli toifadagi matnlar - tasvirlash, bayon qilish, mulohaza yuritish tuzilmasi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish qobiliyatini o'rgatish yotadi.

Tovush. Ayrim tarbiyachi pedagoglarda tovush tabiatdan beriladi (xudo bergan) deyishadi. Maxsus tovush yillar davomida o'zgarishi, aynishi mumkin. Shuning uchun doim mashq qilib uni rivojlantirib turish lozim bo'ladi.

Tovush apparati uch bo'limdan iborat: generator, energetik, rezonator.

Tovushning hosil bo'lishi:

1. Tovush kuchi bilan bog'liq (nutq apparati organlari bilan bog'liq).
2. Tovush jarangdorligi (tovush jarangdorligi turli masofalarga yuborib baland pastligini o'zgartirish).
3. Tovushning egiluvchanligi va harakatchanligi (tovushni o'zgartira olishi, tovushning baland-pastligi).
4. Diapazon-tovushning hajmi (chegarasi eng baland va eng pastki ton bilan belgidir).
5. Tembr-tovushning yaqinligi, yumshoqligi, silliqligi, xususiyliги. Tovush apparatining charchashi, tovmhda bo'lgan nuqsonlar va buzilishlar orqali yuzaga

keladi. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashda intonatsion ifodalilik, temp, talaffuz va fikmi bayon qilishning ravonligi ustida ishlashga ko'p xam ahamiyat berish darkor, zero, ravon nutqning shakllanishi ushbt ko'nikmalarga asoslanadi.

6. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til borlig'ini eng oddiy anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir. Maktabga cha yoshdagi katta bolalar so'zlar, tovuchlar, qofiyalar bilan faol o'ynaydilar. Ular so'z jaranglagandagi umumiy va alohida jihatlarni payqay oladilar, artikulatsion va akustik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni (S-Sh, S-Z) farqlay oladilar, maqol, matal va tez aytishlardagi 4-5 ta so'zda uchragan tovushlari sezadilar.

Talaffuzga o'rgatishning asosiy bosqichlari.

Talaffuzga o'rgatish 3-bosqichda amalga oshiriladi:

1-bosqich Ayrim tovushlar talaffuzini shakllantirish - bu qattiq va yumshoq, jarangli va jarangsiz undoshlar talaffuzi ustida ishlashni ko'zda tutadi;

B-lab portlovchi jarangli undosh tovush. So'zning oxirida, boshida va o'rtasidakeladi. V..., ...V..., ...B, B-V kabi aytiladi, aroba-arava, kabob-kavob.

P-lab portlovchi jarangsiz undosh tovush.

P..., ...P..., ...P, V va F undosh tovushlari o'mida talaffuz qilinadi, fabrika-pabrika, kelib-kelip.

2-bosqich: Ayrim so'zlar talaffuzini shakllantirish - bu leksikani to'g'ri talaffuz qilish, urg'u berish, so'zda urg'u bo'g'inini ajratishdan iborat;

Leksik jihatdan: «Ko'klam keldi» biri fasilning nomini, ikkinchisi harakatni anglatadi.

Urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi: Tikuvchi, ti-kuv-chi.

1-bosqich: Namunaviy gaplar talaffuzini shakllantirish - bu o'zgacha gap ohanglari ustida maxsus ishlashni ko'zda tutadi. Chum- chuq - kichkina qushcha.

2-Bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishning asosiy vazifalari. Tilni amalda o'zlathtirish ona tilining barcha tovush birliklarini (tovush - bo'g'in - ibora - matn) tinglab ajratib olish va ularni to'g'ri talaffuz qilishni nazarda tutadi, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolada tovushli talaffuz qilishni shakllantirish borasidagi ishlar muntazam ravishda olib borilishi lozim.

Ohang, tembr, pauza, urg'ulashning turli xillari tovush ifodaliligining muhim vositalari hisoblanadi. Bolaga intonatsiyadan to'g'ri foydalanishni, bildirilayotgan fikrning nafaqat mazmuniy ahamiyatini, balki emotsional xususiyatlarini ham bergan holda, uning intonatsion tasvirini qurishni o'rgatish juda muhim. Shu bilan parallel ravishda, vaziyatdan kelib chiqqan holda, talaffuz tempi, past-balandligini to'g'ri qo'llash, tovushlar, so'zlar, iboralar, gaplarni aniq talaffuz qilish (diksiya) qobiliyatini shakllantirish ishlari ham olib borilishi lozim.

Bolalarda nutqning intonatsion jihatiga diqqat-e'tibor qaratishni tarbiyalar ekan, katta yoshli odam (pedagog) uning nutqni tinglash qobiliyatini, tembr (har bir tovushning o'ziga xos bo'lgan sifati) va vazni his qilish, tovush kuchini sezishni rivojlantiradi, bu esa kelgusida musiqa tinglash qobiliyatini rivojlantirishga ham ta'sir ko'rsatadi.

Nutq intonatsiyasi, tovushning ifodaliligi ustidagi ishlar bolalarning bildirilayotgan fikrga nisbatan, matndan kelib chiqqan holda,

ovozini balandlatib yoki pasaytirib, talaffuz qilinayotgan matnga mantiqiy va emotsional urg'u berish orqali o'z munosabatini bildirishni o'rganishlari uchun zarur. Buning uchun pedagog tegishli topshiriqlardan ko'proq foydalanishi lozim.

Aynan ushbu qobiliyatlar bolaga turlicha intonatsion ifodalashni talab qiluvchi turli xildagi ravon fikrlarni tuzish - hikoya qilish, tasvirlash, mulohaza yuritish uchun zarur bo'ladi. Tarbiyachi nutqning tovush jihatini rivojlantirar ekan, bolaga fikrlaming predmet, fikr bildirish mavzusi va tinglovchilardan kelib chiqqan holda kommunikatsiya maqsadlari va shartlariga mos kelishini hisobga olishni o'rgatishi lozim. Nutqning past-balandligi o'rinni bo'lishi, tezligi esa atrofda muhitga va fikring maqsadiga mos kelishi lozim. Yaxshi, to'g'ri nutqning muhim ko'rsatkichi bo'lib uning ravonligi hisoblanadi.

Artikulatsion va intonatsion qobiliyatlaming uzviy bog'liqligi keng ma'nodagi tinglash va artikulatsion-talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Ish jarayonida tarbiyachi bolalarga so'zning tovush tarkibini, so'zdagi urg'u o'rnini tinglab, aniqlay olishga, qofiya va vazni his qilish tuyg'usini rivojlantirishga, aniq talaffuzni, so'zlar, iboralar, gaplarning turli intonatsion tavsiflarini bera olish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradigan mashqlardan foydalanishi zarur.

Bu murakkab nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish fonetik mashqlarni takrorlashni, ulami muntazam ravishda o'tkazishni talab qiladi.

2. Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli organlarning ahamiyati. Har bir nutqiy vazifa ustidagi ishlaming ustuvor yo'nalishlarini ajratar ekanmiz, ularning barchasi o'zaro bog'liqlikda va yaqin o'zaro hamkorlikda ishtirok etishini ta'kidlash lozim. Tilning asosiy harakatlarini: tilni yuqoriga ko'tarish, pastga tushurish, tilni og'iz burchaklariga yo'naltirishni mustaqil bajarishga o'rgatish. (lablar, til, til uchi, til kuragi, tilning orqa qismi, tishlar, tanglay, tovush, og'iz, lablar, tishlar va til, tanglay) haqida quyidagicha ma'lumot berish.

Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli a'zolarning ahamiyati:

1. Nafas apparati.

2. Bo'g'iz (hiqildoq) bo'shlig'i.

3. Og'iz bo'shlig'i (til, tanglay, kichiktil, tish, va lablar).

4. Burun bo'shlig'i (tovush ohangiga alohida tus berishda ishtirok etadi).

Diksiya - talaffuz tarzi, talaffuzni aniq ravshanligi darajasi. O'qituvchi uchun to'g'ri talaffuz eng kerakli qurol. Chunki eshitayotganlar tushunishi uchun - talaffuz ravon, har bir bo'g'in, so'z va tovushlarni aniq aytishi kerak.

Ritmika - ovoz maromi yoki vazni. Ba'zi bir so'zlammg bo'g'inlarning talaffuzi, ularning tezligini nutq suratini tashkil etadi.

Ovoz tezligi har bir o'qituvchining fazilati. Nutq mazmuni muomala vaziyatiga bog'liq.

Paiza - temp va nutqning yoqimli bo'lishi nutq ohangini tashkil etadi. Monotonost (bir ohangda nutq zerikarli bo'lib qiziqish va diqqatni pasaytiradi).

1-mashg'ulot:

Mavzu: «Quvnoq tilcha haqida ertak».

Maqsad: Bolalarga og'iz, lablar, tishlar va til, tanglay haqida tu-

shunchalarini mustahkamlash. Tilning asosiy harakatlarini bolalar bilan birgalikda bajarish: tilni yuqoriga ko'tarish, pastga tushurish, tilni og'iz burchaklariga yo'naltirish.

Vazifalar:

Mashg'ulot vaqtida har bir bolani diqqat-e'tibor bilan kuzatib, mashqni qanday bajarayotganini tekshirib turish.

Kutilayotgan natijalar:

Bolalarning gapirishimiz uchun bizga nimalar yordam berishi (lablar, til uchi, til kuragi, tilning orqa qismi, tishlar, tanglay, tovush, og'iz, lablar) haqidagi tushunchalari yanada mustahkamlanadi. Tilning asosiy harakatlari: tilni yuqoriga ko'tarish, pastga tushurish, tilni og'iz burchaklariga yo'naltirishni mustaqil bajara oladilar.

Bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan interfaol usullar:

Aqliy hujum.

Qisqa hikoya.

Savol-javob.

Tetiklashtiruvchi mashqlar.

Kerakli jihozlar:

«Quvnoq tilcha haqida» ertagi bilan ishlashni mo'lj allash.

Mashg'ulotning borishi. Tarbiyachi: Bolalar, qani ayting-chi: «Biz nima orqali gapiramiz?» (og'zimiz bilan). To'g'ri, og'zimiz orqali. Og'zimiz uychaga o'xshaydi. Bu uychada nima yashaydi? To'g'ri, til. Til haqida ertak eshitganmisiz? Qani eslab ko'ring-chi. Til uychada yashaydi. U yashaydigan uychaning eshigi bor-a? Uning uchasida bitta eshikcha emas, balki ikkita eshikcha bor edi. Birinchi eshigi-lablar, ikkinchi eshigi -tishlar. Bu uyingning shifti ham bor edi. Bu nima deb atalar edi? To'g'ri, tanglay. Biz gapirmaganimizda uychaning ikkala eshikchasi yopiq bo'ladi va tilcha ko'rinmaydi. Hammangiz og'zi:agizni yoping va bir-biringizni og'zingizga qarang. Tilcha qorong'ida o'tiraverib zerikib, ko'chaga chiqib sayr qilib kel- moqchi bo'ladi. Avval til uchini chiqarib, havo qanday ekanligini bilib olmoqchi bo'ladi. Kelinglar, hammamiz shunday qilamiz (tarbiyachi bolalarni bu harakatni qanday bajarayotganliklarini tekshirib chiqadi). Mana, qanday keng tilcha, hammangiz bir-biringizga qaranglar. Birdan qattiq shamol esdi, tilcha burishdi. Ingichka bo'lib oldi, so'ngra butunlay uchasiga yashirilib, uxlash uchun karavatchasiga cho'zildi. (bolalarni tekshirish). Uyqudan uyg'ongan tilcha mashq qilmoqchi bo'ldi, yuqoriga ko'tarila boshladi.(yuqoridagi tishlar orqasiga), so'ngra pastga tushadi (pastki tishlar orqasiga) (tarbiyachi har bir bolani tekshiradi). Tilcha avval mashqni sekin-sekin bajaradi, so'ngra tez-tez sakray boshladi. U sakraganda shiftga yetay- yetay dedi, sakrab shiftni til uchi bilan silab qo'ydi.Tilcha mashq qilib bo'lgach, yana ko'chaga chiqmoqchi bo'ldi. Ko'chaga chiqib zinapoyaga o'tirdi(tilning keng oldingi qirrasini pastki labga qo'yish, bolalar bu harakatni bajarayotganlarida pastki lablarini qiyshaytirmasinlar, pastki tishlarga tegizmasinlar). Bir o'zi o'tiraverib zerikdi, o'ynash uchun ko'chada hech kim yo'q edi. Bolalar yo'qmikin, deb tilcha avval

o'ng tomonga, so'ngra chap tomonga qaradi. Hech bir bola yo'q edi. Bolalami qidirib uyining atrofida yugura boshladi(til og'iz atrofida aylanma harakat qiladi). Birga o'ynash uchun sherik topdi, sevinganidan sakradi, va tili bilan cho'lpillatdi (tilni tanglayga yopishtirib, uchi bilan cho'lpillatadi (bolalar tekshiriladi). Tilcha mazza qilib sayr qilganidan so'ng uyiga ketdi va ikkala eshikni yopdi. Uychasining eshiklari oddiy emas, ikki qavatli. Bular - lablar. Mana yuqorigisi, mana pastkisi (ko'rsatadi). Lablar ham ko'p harakat qila oladilar. Mana ular ko'p harakat qilib jilmayishdi. Kelinglar hammamiz jilmayamiz, so'ngra ular nimagadur achchiqlandilar va oldinga naychaga o'xshab cho'zildilar (tekshirish). So'ngra lablar biroz ochilib, ikkinchi eshikni ko'rsatishdi (tarbiyachi tishlarini ko'rsatadi). Mana yuqorigi tishlar, mana bu pastki tishlar.

Hamma eshiklami yopamiz, tilcha juda ham charchadi, uning dam olgisi kelyapti.

Ji'moniy daqiqa.

Bolalar, yana bizning ovozimiz ham bor-a! U ham uychada yashaydi. Biroq uning uychasi og'izda emas, bo'yida (ko'rsatadi).

Ba'zan ovoz uxlaydi va sekingina pishillaydi, uning pishillashi eshitilmaydi (tarbiyachi «s» tovushini talaffuz etadi So'ngra bolalar «s» tovushini talaffuz etadilar. Qo'llarining orqa tomonini bo'yinlariga qo'yib, ovoz uxlayaptimi yoki yo'qmi, tekshirib ko'radilar). Ovoz uyqudan turgandan key in ashula aytadi. U shunday ovozda ashula aytadiki, hatto uychaning devorlari titray boshlaydi (bola «z» tovushini bo'yinga qo'l kaftining orqa tomonini qo'yib talaffuz etadi. Bu bilan ovoz uxlayaptimi yoki yo'qmi, tekshiriladi. Xuddi shu tariqa bolalar ikki - uch marta «s» va «z» tovushini navbatma-navbat talaffuz etadilar va tovush uxlayaptimi yoki ashula aytyaptimi aniqlashadi. Bolalar, bugun biz ko'p narsalarni bilib oldik. Mashg'ulot bolalarni rag'batlantirish bilan yakunlanadi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

Demak, gapirishimiz uchun bizga nimalar yordam beradi?

(lablar, til, til uchi, til kuragi, tilning orqa qismi, tishlar, tanglay, tovush)

2-mashg'ulot:

Mavzu: «O» tovushini talaffuz qilish

Maqsad: «O» tovushi bilan tanishtirish.

Vazifalar:

- «O» tovushini talaffuz qilishga o'rgatish
- «O» tovushining unli tovush ekani haqida tushuncha berish, uning so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelishini aytish, uning to'g'ri talaffuzini o'rgatish,
- «O» tovushli so'zlar bilan bolalar nutqini boyitish.

Kutilayotgan natijalar:

- «O» tovushining unli tovush ekanligini, uning so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelishini bilib oladilar.
- «O» tovushli so'zlar ayta oladilar.

Kerakli jihozlar:

- «O» tovushi bor suratlar, kubik: bir tomoniga labning ochiq holati

rasmi yopishtirilgan, boshqa tomonlariga unli harflar yopishtirilgan.

• **Mashg'ulotning borishi:**

Tarbiyachi bolalarning tovushlar haqidagi bilimni aniqlash va mustahkamlash uchun savollar beradi.

Tovushlarni nima qilamiz?

(tovushlarni talaffuz qilamiz va eshitamiz)

Tarbiyachi bolalar javoblarini umumlashtiradi: nutq tovushlari

2 xil bo'ladi: unli tovushlar va undosh tovushlar, tovushlarni aytamiz, eshitamiz.

Bugun biz «O» unli tovushi bilan tanishamiz.

«O» tovushini talaffuz etganimizda quyidagi holat yuz beradi:

Lablar aylana shaklida (dumaloqlangan) va bir oz oldinga chiqadi, tishlar dumaloqlangan lablar bilan berkiladi, til ildizi bir oz yuqoriga ko'tariladi, yumshoq tanglay tomoqning orqa devoriga siqilgan bo'lib, burun yo'llarini yopib turadi, havo oqimi og'iz bo'shlig'i orqali o'tib ketadi, tovush boylamlari bog'langan bo'lib, tebranadi va tovush hosil bo'ladi.

Unli tovushlar to'siqqa uchramaydi, cho'ziq aytiladi. Unli tovushni biz qizil rangda belgilaymiz (qizil kvadrat shaklni ko'rsatiladi). Kubiklarning (tarbiyachi kubikni ko'rsatadi) bir tomoniga labning ochiq

holati rasmi yopishtirilib belgilanadi. Siz kubiklarni o'ynayotganingizda bilingki, kubikning bir tomoniga labning ochiq holati rasmi yopishtirilib, qolgan tomonlarda harflar ko'rsatilgan bo'lsa, demak, bu kubikdagi harflar unli harflar bo'ladi. Mana qarang, kubikning bir tomoniga labning ochiq holati rasmi yopishtirilib, boshqa tomonida «O» harfi yopishtirilgan. Demak, «O» harfi unli tovush ekanligini bildiradi.

Xattaxta tagligiga uy hayvonlari rasmi terib qo'yiladi (qo'y, echki, sigir, buzoq, ot) va quyidagicha suhbat orqali ot so'zi ajratib olinadi.

- Uy hayvonlari nomini ayting.

(qo'y, echki, sigir, ot)

Ular nima uchun uy hayvonlari deyiladi?

(chunki ularni uyda odamlar boqadi, parvarishlaydi)

Shu hayvonlarning qaysi biri nomida «O» tovushi bor? Aytib ko'rib aniqlang-chi? (tarbiyachi o'zi aytib yordam beradi: o-o-o t.)

(Ot so'zida «O» tovushi bor).

- «O» tovushini talaffuz qilib, uning qanday tovush ekanini aniqlang.

(o-o-o - o unli tovush ekar.)

- Qayerdan bildingiz? !

- «O» tovushi to'siqqa uchramayapti, cho'ziq aytilyapti.

To'g'ri: «O» tovushi cho'ziq aytilyapti, unli tovush. Ot so'zida

«O» tovushi so'zning boshida kelyapti, «O» tovushi so'z o'rtasida ham, oxirida ham keladi. Mas alan: sado, non.

Jismoniy daqiq.

Tarbiyachi bolalarga «Rasmi top» o'yinini taklif etadi. Buning uchun tarbiyachi bolalarni uch guruhga bo'ladi: 1 -guruhga «O» tovushi bilan

boshlanadigan predmetlar rasmlarini topish, 2-guruhga «O» tovushi bilan tugaydigan predmetlar rasmlarini, 3-guruhga «O» tovushi soʻz oʻrtasida kelgan predmetlar rasmlarini topish aytiladi, qaysi guruh oʻylanib, belgilangan muddatda soʻz topa olmasa, oʻyindan chiqadi. Oʻyinni oxirigacha davom ettirgan guruh gʻolib sanaladi.

Bolalar uchun amaliy ish.

Tez aytish:

Oqqush koʻlda suzadi,

Oppoq boʻyin choʻzadi

Mashgʻulotga faol qatnashgan bolalar ragʻbatlantiriladi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar

Bugun qaysi tovush bilan tanishdik?

U qanday tovush ekan?

Bu tovushni nima qilamiz?

Biz tovushlarni nima uchun oʻrganamiz?

Qaysi tovushlar unli tovushlarga kiradi?

Nutqning tovush madaniyati tushunchasi. Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Inson oʻz fikrlarini ifodalash va boshqalarning fikrlarini tushunish uchun ona tilidan foydalanadi. Nutqni egallash boʻlaga bevosita va bilvosita (hikoya, badiiy asar, tarbiyachining tushuntirish va boshqalar) yoʻl bilan borliq haqida bilimlar hosil qilishga imkon beradi. Maktabgacha taʼlim muassasasida lugʻat boyligini oshirish, soʻzning grammatik tuzilishini shakllantirish, bogʻlarishli nutqni rivojlantirish vazifalari hal etiladi.

Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishga doir quyidagi vazifalarni muvafaqqiyatli hal etish lozim:

1) tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishni shakllantirish (bolada avvalo, nutqni eshitish shakllanadi, keyinroq talaffuzni egallaydi);

2) aniq talaffuzni hosil qilish (soʻz va soʻz birikmalarini dona-dona va aniq talaffuz qilish);

3) soʻzni talaffuz qilganda urgʻuni toʻgʻri qoʻyish ustida ishlash;

4) nutqni orfoepik jihatdan toʻgʻriligi ustida ishlash;

5) nutq surʼatini rivojlantirish;

6) nutqning ifodaliligini shakllantirish;

7) nutqiy aloqa koʻnikmalarini shakllantirish;

8) nutqiy eshitish koʻnikmalarini shakllantirish;

9) nutqiy nafas olishni shakllantirish;

10) oʻz fikrini erkin va izchil bayon etish koʻnikmasini shakllantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirish xilma-xil faoliyat turlarida amalga oshadi:

1) tabiat obyektlari bilan tanishtirish mashgʻulotlarida;

2) badiiy asarlar bilan tanishtirish mashgʻulotlarida;

3) savodga oʻrgatishda;

4) oʻyin faoliyatida;

5) ijtimoiy foydali mehnat jarayonida turli ishlarni bajarish asosida.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish quyidagi qonuniyatlarni hisobga olishni talab etadi:

- 1) ona tilida nutqni idrok etish qobiliyati bola nutq organlarining mashqiga bog'liq;
- 2) nutq ma'nosini tushunish bola tomonidan umumlashtirishning turli darajasining leksik va grammatik til belgilari o'zlashtirilishiga bog'liq;
- 3) nutq me'yorini o'zlashtirish bolada tilni his etishning rivojlanganligiga bog'liq

Shuningdek, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishda tovush madaniyati alohida o'rin tutadi. Nutqning tovush apparatini o'z mohiyatiga ko'ra nutq madaniyatining tarkibiy qismidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning tovush madaniyatini shakllantirish uchun quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

- 1) bolalarning fonematik eshitishi, mazkur sur'at va ohangni idrok etish qobiliyatini asta-sekin rivojlantirib borish;
- 2) artikulyatsion apparatni rivojlantirish;
- 3) iboralar vositasida erkin gapirish qobiliyatini shakllantirish;
- 4) muomala sharoitiga bog'liq ravishda ovoz balandligi yoki pastligini boshqara olishni tarbiyalash;
- 5) ona tilidagi barcha tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish;
- 6) har bir tovush, shuningdek, so'z va iboralarni aniq va ravon talaffuz qilish;
- 7) so'zlarni adabiy til orfoepiyasi qoidalariga muvofiq talaffuz qilishga o'rgatib borish;
- 8) nutqning maromli sur'atini shakllantirish;
- 9) nutqning ohangdor va ifodali bo'lishiga erishish⁹.

Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning bog'lanishli

nutqini rivojlantirishda muhimdir. Bolalar ko'pincha s-z, p-f, p-b, u-o', x-h, q-g' tovushlarini to'g'ri talaffuz qila olmaydilar. Nutq jarayonida ketappan - ketayapman, Hojahon - Shohjahon, Yustam - Rustam, qalga - qarq'a kabi talaffuz etishga yo'llash, ovoz balandligiga, tovush sur'atiga e'tibor berish metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ba'zi bolalar o'zidan kichiklarni jerkib, ovozin ko'tarib muomala qiladilar. Shunda ularni talaffuziga, nutq madaniyatiga e'tibor qilish, me'yorda so'zlab, muomala qilishga o'rgatish zarur. Chunki bolalikda tarkib topgan muomala madaniyati inson umrining oxirigacha muhrlanib qoladi. Obrazli nutqni rivojlantirish keng ma'noda nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu o'rinda nutq madaniyati deganda, adabiy til normalariga

⁹ Babayeva D.R. Tevarak-atrofni o'rganishda maktabgacha katta yoshdagi bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish: Pedagogika fanlari nomzodi... diss. - T., 2001. - B 25.

rioya qilish, o'z fikrlarini, hissiyotlarini, tasavvurlarini aytilayotgan gapning yo'nalishi va maqsadiga muvofiq holda mazmunli, grammatik to'g'ri, aniq va ifodalab bera olish tushuniladi. Nutq faqat bolada til boyligiga nisbatan qiziqish tarbiyalangan, nutqda turli xil ifoda vositalaridan foydalanish ko'nikmasi rivojlantirilgan taqdirda obrazli, bevosita va jonli boiadi.

1. Nutqning tovush madaniyatiga doir ishlar.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda erishilgan asosiy natijalar tengdoshlar bilan muloqot asosiy o'rin egallaydigan muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liq. Bola katta yoshdagi odamdan ko'ra o'z tengdoshini afzal ko'ra boshlaydi. Birga o'ynayotgan o'rtoq'iga qaratilgan nutq kattalar bilan bo'lgan nutqdagiga nisbatan mazmunliroq bo'lib boradi. Sherik bilan dialog muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy harakatlar tusiga ega bo'ladi. Bola endi qo'shnisining e'tiborini o'ziga jalb qilishni biladi, uning o'zi o'rtoqlarining ishlari va fikrlari bilan qiziqadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalari ko'p qirralidir. Bunda bola nutqdan atrofdagilar bilan muloqot o'rnatish, o'ziga, o'z ishlari va kechinmalariga e'tiborni jalb qilish, bir-birini tushunish, sherigining xulqiga, fikr va hissiyotlariga ta'sir qilish, o'z faoliyatini yo'lga qo'yish, o'zining va birga o'ynayotgan o'rtoqlarining harakatlarini muvofiqlashtirish uchun foydalanadi. Nutq atrofdagilar haqidagi bilimlarning muhim manbai, tabiat, narsalar va kishilar olami haqidagi tasavurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyatining vositasi bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha katta yoshdagi bola uchun nutq obyektiv munosabatlarining alohida sohasi bo'lib, bola ularni so'zlar, tovushlar, qofiyalar, ma'nolar bilan o'ynash orqali anglab yetadi.

Bola o'zining amaliy, bilish va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun o'zida mavjud bo'lgan barcha vositalardan va noixtiyoriy vaziyatlarda fikr bildirishdan, nonutqiy vositalardan (imo-ishoralardan, mimika va harakat) va bevosita nutqning o'zidan foydalanadi. Nutqning barcha turlari va shakllari til shaxsining takrorlanmas individual portretini hosil qilgani holda o'zaro birgalikda mavjud bo'ladi.

Dialogni rivojlantirish faqatgina nutqning muayyan kompozitsion shaklini o'zlashtirishda iborat bo'lib qolmay, balki u bolaning ijtimoiy jihatdan rivojlani; hi va uning shaxsi shakllanishining muhim tarkibiy qismi bo'lib ham hisoblanadi. Dialogik muloqot nafaqat xabar qilishga (intellektual mazmundagi xabarga) va o'z manfaatlariga yo'naltirilishni, balki sherigining mavqeini, uning manfaatlari, istak-xohishlari va kayfiyatini ham hisobga olishni nazarda tutadi. Dialogda nutqiy harakatlarni muvofiqlashtirish to'g'ridan-to'g'ri sherigini tushuna olish, uning nuqtayi nazarini qabul qilishni bilishga ham bog'liqdir. Bunday tajribani bolalar o'zaro uyushgan faoliyatda (birgalikda yasash, rasm chizish, hikoya qilish,

jamoaviy o'yinlar) orttiradilar. Tengdoshlar bilan muloqotda bola nutqi mazmunlilik (muloqot vaziyatidan qat'i nazar til vositalaridan foydalanish asosida mazmunning tushunarlilik) kasb etadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalaming dialogik muloqoti jarayonida nutqning yangi shakli - monolog vujudga keladi va shakllanadi. U bolaning o'z fikrlari, hissiyotlari, atrofdagi olam haqidagi bilimlari bilan o'rtoqlashishni istashi tufayli vujudga keladi. Bunda nutq qisqa hikoya shaklida ro'y beradi. Hikoyada bolani hayron qoldirgan va hayajonga solgan qandaydir qiziq narsa (yangi o'yinchoq sotib olish, oila a'zolarining kulgili vaziyatlarga tushib qolishi va h.k.) aks etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tanish ertaklami hikoya qilish, multfilmlar mazmunini aytib berish, o'qigan narsalarini aytib berishni yaxshi ko'radilar.

Jaranglayotgan nutqqa bo'lgan qiziqishning shiddat bilan rivojlanishi, til borlig'ini eng oddiy anglashning shakllanishi maktabgacha katta yoshdagi bolalar erishgan eng muhim yutuq hisoblanadi. So'zga nisbatan lingvistik munosabat tovushlar, qofiyalar, mazmunlar bilan to'satdan boshlangan o'yinlar, so'z mazmuni, ulaming jaranglashi va mazmuni haqidagi masalalarda ko'rinadi. Til borlig'ini anglash uning barcha - fonetik, leksik, grammatik tomonlarini qamrab oladi. Nutqqa nisbatan ongli munosabat lug'atni takomillashtirishga (antonimlar, sinonimlar, ko'p ma'noli so'zlarni tushunishga), nutqning tovush madaniyatini (tovush talaffuzi, talaffuz, tinglay olish qobiliyati, ohang ifodaliligi) rivojlantirishga, nutqning grammatik to'g'riligini (morfologiya, so'z hosil qilish, sintaksisni) shakllantirishga, ravor nutqni rivojlantirishga ta'sir qiladi.

Maktabgacha katta yoshda nutqning grammatik to'g'riligina shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabat paydo bo'lishs hamda rivojlanishi, aniq va to'g'ri so'zlashga intilish bilan bog'liq To'g'ri so'zlashga intilish grammatikaning barcha sohaları - morfologiyada (aniq shakl hosil qilishda, shakllaming turlitumanligini o'zlashtirishda: stollar, stullar, qavatlar va boshq.), so'z hosil qilishda, (non uchun - nondon, tuz uchun tuzdon va boshq.) sintaksisda (og'zaki nutq qurilmasini yengib o'tish: va bog'lovchisini ko'p marta qo'llash orqali gapni cho'zib yuborish, bitta gapda to'g'ri va bilvosita nutqni aralash tirib yuborish va boshq.) ko'zga tashlanadi. Nutqning grammatik to'g'riligiga intilish ko'proq yetti yoshli bolalarga xosdir. Besh yoshli bolakay hali ham grammatik shakllar ustida zavq bilan mashq qiladi va aynan mana shu so'z bilan mashqlar kelajakda grammatik jihatdan to'g'ri ifodalangan nutq uchun poydevor yaratadi.

2. Bolaning har bir yosh bosqichida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ona tilidagi tovushlami aniq aytish, ularni to'g'i talaffuz etish, so'zlar va iboralami aniq talaffuz qilish, to'g'ri nutqiy nafas olish, shuningdek, ovoz kuchidan yetarli darajada foydalana

olish qobiliyati, nutqning normal sur'ati va ifodalilikning turli intonatsion vositalari (nutq musiqasi, mantiqiy sukut, urg'ular, nutq sur'ati, ritmi va tembri) ni shakllanirishni o'z ichiga oladi. Tovush madaniyati yaxshi rivojlangan nutqni tinglay olish qobiliyati asosida shakllanadi va rivojlanadi.

Nutqni rivojlantirish metodikasi zamonaviy ona tili (o'zbek, rus tillari va boshq.) kurslariga, adabiyotshunoslik asoslarini o'zida jamlagan bolalar adabiyotiga, umumiy, bolalar va pedagogik psixologiyaga, umumiy va maktabgacha yoshdagi bolalar pedagogikasiga tayanadi.

Metodikaning mazmuni va uni amalga oshirishning yetakchi g'oyalari sifatida quyidagilar chiqadi:

- bolaning qadr-qimmatini va uning o'ziga xosligini tushunish, bola nutqini «yaqin rivojlanishi hududi»ga qarab rivojlantirishni ko'zda tutgan holda rivojlantirish xususiyatlarini hisobga olish

- pedagogik muloqotning bola bilan emotsional aloqa o'rnatishga, u bilan dialogik hamkorlik qilishga yo'naltirilganligi;

- maktabgacha yoshdagi bolalarga nutqni maxsus o'rgatishning asosini kommunikativ yondashuv tashkil etishi lozim bo'lgan nutqiy faoliyat tuzilmasi doirasida amalga oshirilayotgan ijodiy jarayon sifatidagi ahamiyatini tan olish.

Nutq madaniyatini rivojlantirishga oid ishlarga kasbiy tayyorlik shakllanganligi mezoni sifatida quyidagilar chiqadi:

- nutqni rivojlantirish kursini o'rganish va bolalar bilan ishlashga mas'uliyat bilan yondashish;

- bolalar nutqini rivojlantirish mexanizmi va xususiyatlari, nutqiy faoliyatning nazariy asoslari, yakka tartibda nutqiy rivojlanishni diagnostika qilish tamoyillari va metodikasi, nutqning turli qirralarini rivojlantirish metodlari va vositalarining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi bilimlarning to'liqligi va izchilligi;

- bolalarning nutqiy muloqoti natijalarini mos ravishda tahlil qilish hamda baholash, bola nutqiga pedagogik ta'sir ko'rsatishning maqbul tizimini tanlash va qo'llashga qodirlik.

Nutqni shakllantirishning muhim vositasi bo'lgan badiiy adabiyot bola nutqini rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Bolalarning ushbu san'at turini qabul qilishidagi o'ziga xosliklar, maktabgacha tarbiya muassasasida kitoblar yordamida amalga oshiriladigan ishlar mazmuni va metodikasi tegishli mavzuda ochib beriladi.

Nutqdagi buzilishlar - inson ahvolini baholashda til parametrlari yordam berishi mumkin bo'lgan yagona holat emas. Ayrim vaziyatlarda (ruhiy zo'riqish, siqilish paytida) yaxshi tayyorgarlikdan o'tgan odamlarda fiziologik parametrlar bo'yicha ayrim nuqsonlar sezilmaydi. Ammo ularning nutqi mutaxassis bo'lmagan odam tushunishi qiyin bo'lgan darajada o'zgaradi. Ko'pincha faqat til

mezonlarigina bunday holat yuz berishidan dalolat berishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish - bu murakkab ruhiy jarayon bo'lib, u faqat bolaning eshitgan nutqiga taqlid qilishidan iborat emas. Bu jarayon bolalarda umuir an muloqot faoliyatini rivojlantirish va birinchi navbatda, muloqotga ehtiyoj mavjudligi bilan bog'liqdir. Bolaning borliqning yangi tomonlariga uo'naltirilganligi: amaliy faoliyatdan olamni, so'ngra odamlami, ularning munosabatlarini o'rganishga o'tish yangi maqsadlarga xizmat qiluvchi yangi muloqot vositalari zaruratini keltirib chiqaradi.

Bola leksikasini kengaytirish, uning o'z kechinmalarini yanada keng va xilma-xil ifodalashni o'zlashtirishi uchun imkoniyat yaratadi. Nutq madaniyatini zamonaviy va to'laqonli rivojlantirish uchun atrofda odamlar bilan o'zaro hamkorlik bolaning muloqotga bo'lgan ehtiyoji tarkibini boyitishi zarur. Bolalarning nutqni egallab olishlarining sababi ularning muloqot faoliyatlarining asosini ehtiyoj-motivatsiya tashkil qilishi, uning tarkibi o'zgartirilganidir.

Verbal bosqichda bolada sust nutq shakllanadi. Ushbu bosqichga bo'lgan davming asosiy ahamiyati shundan iboratki, uning ichida navbatdagi bosqich - faol nutq paydo bo'lishi bosqichiga o'tish uchun zarur bo'lgan sharoit vujudga keladi.

Bolaning faol nutqni o'zlashtirishining **ikkinchi bosqichida** uchta asosiy jihat ajralib chiqadi: emotsional munosabatlar; birgalikda faoliyat (hamkorlik) davomidagi munosabatlar; tovushli munosabatlar. Bolaning kattalar bilan muloqot qilishining ko'rib chiqilayotgan har bir jihati uning oldiga kattalar tomonidan qo'yilayotgan va so'zdan jamiyatda o'zaro bir-birini tushunish uchun shartli ravishda qabul qilingan vosita sifatida foydalanishni talab qilishdan iborat bo'lgan kommunikativ vazifani qabul qilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, kommunikativ omilning ko'rib chiqilayotgan har bir jihati u yoki bu darajada va o'z holicha bolalarning kommunikativ vazifani hal etishlariga, ya'ni nutqdan foydalanishlariga yordam beradi. Nutqni rivojlantirishning **uchinchi bosqichida** - uning materiyasi (leksika va grammatika) bolaning muloqot vazifasini o'zgartirgan holda kattalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyojiga va uning tarkibiga uzviy bog'liq bo'ladi. Bu bolaning nutqning yangi, yanada murakkab va keng qamrovli jihatlarini o'zlashtirishiga olib keladi.

Bolaning ruhan shakllanishida nutqning hal qiluvchi o'rinni egallashi uning turli bosqichlarda rivojlanishiga yordam beradi shart-sharoitlar va omillarning ahamiyatini yanada oshiradi. Nutq irivojini harakatlantiruvchi kuchlar haqidagi masala ular shidcat bilan va to'satdan amalga oshirilishi tufayli ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalq ertaklari, rivoyatlar va xalq o'yinlari orqali bolalar nutq madaniyatini rivojlantirish.

I. «Tulki, quyon va xo'roz» xalq ertagi:

- Bola mazkur ertak mazmunini qabul qilib tushundimi?

• Bola ko'rgazma asosida ertak mazmunini so'zlab bera oladimi?

• Bola ertak mazmunini ko'rgazmali vositasiz so'zlay oladimi?

Bolalarga ertak o'qib berilgandan keyin bir kun o'tib, har bir bola bilan ushbu ertak bo'yicha tajriba uchun suhbat o'tkazildi. Ertak yuzasidan quyidagi savollar berildi:

1. Tulkining uyi quyoning uyidan nimasi bilan farq qiladi?

2. Nimaga tulki quyonni uyidan haydab chiqardi?

3. Xo'roz quyonni qanday qilib qutqardi?

Savollardan ko'rinib turibdiki, birinchi savol ertakdagi parchani qayta hikoya qilib berishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi savolimiz ertak bo'yicha bola o'z fikrini bildirishga qaratilgan. Uchinchi savolimiz esa, nutqning ifodaviyligini talab etadi.

II. Rivoyat.

Bir kampingning o'g'li bor ekan. Uning xotini va to'rt yoshli o'g'li bor ekan. Nabira buvisini nihoyatda yaxshi ko'rarkan. Har kuni kelin ovqat pishirib qaynonasiga yog'och kosa, yog'och qoshiqda ovqat berar ekan. Nabira buni kuzatib borar va ajablanar edi. Bir kuni kelin o'g'li yog'ochdan nimadir yasayotganini ko'rib qolibdi.

- Nima yasayapsan, bolam? deb so'rabdi onasi.

- Siz bilan otamga tovoq yasayapman. Katta bo'lganimda sizlarga shunda ovqat beraman, debdi o'g'il. Kelin o'z qilmishidan pushaymon bo'lib, qaynonasiga mehribon bo'la boshlabdi.

Bir kundan so'ng har bir bolaga mazkur rivoyat bo'yicha quyidagi savollar berildi:

- Kelin qaynonasiga ovqatni nimada berar edi?

- Kelin o'g'li yog'ochdan nimadir yasayotganini ko'rib, nima qilayapsan bolam, deb o'raganda qanday javobni eshitdi?

- Keyinnimabo'ldi?

II. «Cho'loq jo'ja» o'yini.

Bu o'yinda bolalar yarim doira shaklida o'tiradilar. Polga beshta tayoqcha to'rtta katakli narvon shaklida tashlab qo'yiladi. Har bir katakchaga bittadari stol qo'yiladi. Stolga o'tilgan mavzular bo'yicha o'qilgan ertak va rivoyatlardan qisman tasvirlangan rasmlar joylashtiriladi. «Cho'loq jo'ja» poldagi bola o'ynab sinfdan-sinfga sakrab yuradi. Agar u rasmda tasvirlangani bo'yicha savolga javob bersa, keyingi sinfga ikki oyoqda, agar javob bera olmasa bir oyoqda turib, ya'ni joyiga borib o'tiradi. Agar xato qilsa, bir oyoqda sakrab boradi. Bu o'yinda quyidagi savollarga javob berish talab qilinadi:

• Ertakning nomini aytib bering.

• Rasmda tasvirlangan parchani aytib bering.

• Rivoyatda tasvirlangan parchani aytib bering.

Bolalar nutqini rivojlantirishni rag'batlantiruvchi yoki uni sekinlashtiruvchi kuchlarni aniqlash ushbu jarayonda aniq maqsadni ko'zlagan holda pedagogik sa'y-harakatlarni uyushtirish kalitidir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida, ko'p marotaba ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'rganib, ularni o'quv muassasalarimizga olib kirish zarurligi uqtirilgan.

Nutqning tovush madaniyati. Fonematik qabul qilishni, nutqning talaffuz va ifoda jihatlarini rivojlantirish. Artikulatsiya va akustika jihatidan yaqin tovushlarni (qattiq va yumshoq, jarangli va jarangsiz, shuvullovchi, sonor) eshitishda ajrata olish va uni to'g'ri talaffuz etish. So'zlardagi, tez aytishlardagi, qisqa she'rlardagi tovushlarni to'g'ri ifodalashni mashq qildirish. Ifoda, intonatsiya sur'ati va ba-landligini beixtiyor tartibga solishni o'rgatish.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Nutqning tovush madaniyati tushunchasiga ta'rif bering.
2. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishga doir vazifalar nimalardan iborat?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?
4. Bolalar nutqini rivojlantirish qanday qonuniyatlarni hisobga olishni talab etadi?
5. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalarini bilasizmi?
6. Nutqning tovush madaniyatiga doir qanday ishlarni amalga oshirish mumkin?
7. Nutqni rivojlantirishning uch bosqichi nimalardan iborat?
8. Bolaning har bir yosh bosqichida nutqining tovush madaniyatini tarbiyalashda qanday ishlar amalga oshiriladi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyazon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
9. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

8-§: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLA NUTQNING GRAMMATIK TO'G'RILIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

REJA:

1. Nutqning grammatik qurilishini shakllantirish metodikasi.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirish mazmuri.
3. Grammatik ko'nikmalarni shakllantirish usullari va yo'llari.

Tayanch tushunchalar: nutq, tizim, grammatik tizim, grammatik ko'nikma, grammatik qurilish.

1. Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik to'g'riligini o'stirish. Dialogni rivojlantirish nafaqat shunchaki nutqning muayyan kompozitsion shaklini o'zlashtirish, balki bolaning ijtimoiy va shaxs jihatdan shakllanishining muhim tarkibiy qismini hisoblatadi. Dialogik dialog nafaqat aloqa (intellektual mazmun) va o'z manfaatlariga yo'nalishni, balki sherikning nuqtayi nazarini, uning qiziqishlari, istaklari, kayfiyatini hisobga olishni ham ko'zda tutadi. Bolalar bunday tajribani kooperativ tusdagi faoliyat (birgalikda yasash, chizish, jamoa o'yinlarini o'ynash) natijasida to'playdilar. Tengdoshlari bilan dialog qilishda bola nutqi mazmundorlikka (dialog vaziyatidan qat'i nazar) dalolatdir.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning dialogik negizida nutqning yangi shakli - monolog tug'iladi va shakllanadi. U bolaning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari, atrof-muhit haqidagi bilimlarini o'rtoqlashish istagi oqibatida vujudga keladi. Bunda nutq qisqa hikoya shakliga ega bo'ladi. Hikoyada, albatta, bolani lol qoldirgan va uni hayajonga solgan biron-bir qiziq hodisa (tabiat qo'yidagi qiziqarli uchrashuv, ukasining kulgili harakatlari va h.k.) aks etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tanish ertaklarni, multfilmlar mazmunini aytib berishni, o'qiganlarini so'zlab berishni xush ko'radilar.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning eng muhim yutug'i - jaranglayotgan nutqqa qiziqishning shiddat bilan rivojlanishi, til faoliyatini eng oddiy anglashning shakllanishidir. So'zga nisbatan lingvistik munosabat dabdurdan tovush, qofiya, mazmun bilan o'tkaziladigan o'yinlarda, so'z ahamiyati haqidagi savollarda, ularning jarangdorligi va mazmunida ko'rinadi. Til voqeligini anglash uning barcha tomonlarini - fonetik, leksik, grammatik tomonlarini qamrab oladi. So'zga nisbatan ongli munosabat lug'atni takomillashtirishga (antonimlar, sinonimlar, ko'p ma'noli so'zlarni tushunish), nutqning tovush madaniyatini rivojlantirishga (tovush talaf-fuzi, tinglash qobiliyati, intonatsiya ifodaviyligi), nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirishga (morfologiya, so'z yasash, sintaksis), ravon nutqni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadi. Lug'atni rivojlantirishda uning sifat jihatidan takomillashtirilishi oldingi o'ringa chiqadi. Bu antonimiya (o'tkir-o'tmas, achchiq-chuchuk), sinonimiya (o'tkir, uchkir, charxlangan), ko'p ma'nolilik (o'tkir pichoq, achchiq

qalampir, o'tkir til) kabi hodisalarni tushunish va ulardan nutqda faol foydalanishga taalluqlidir. Bolalar tabiat hodisalarini, narsalar, insonlarning xatti-harakatlarini taqqoslashda turlicha va umumiy xususiyatlarni ajratishi hamda aksil va yaqin ma'noli so'zlar, qiyoslashlar, aniq fe'llar, o'xshatishlar yordamida ularni nutqqa olib kirishni o'rganadilar. So'z yasashda sinonim yoki antonimni tanlab olish usullari bolalarni ko'p ma'noli so'zlar bilan tanishtiradi. Buyumlar funksiyalarini taqqoslash asosida umumlashtiruvchi nomlar shakllanadi (hayvonlar, idish-tovoqlar, transport va h.k.).

Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo'lganligi va rivojlanganligi, aniq va to'g'ri gapirishga intilish bilan bog'liqdir. To'g'rilikka intilish grammatikaning barcha sohalarida, ya'ni - morfologiyada (shaklning aniq shakllanishida, ko'p turdagi shakllarni o'zlashtirishda), so'z yasashda (non uchun - nondon, tuz uchun - tuzdon), sintaksisda (og'zaki nutq tuzilmasini bartaraf etish: «va» bog'lovchisini ko'p marta qo'llash orqali gapni «cho'zish» hamda bir gapda to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita nutqni aralashtirib yuborish) paydo bo'la boshlaydi.

Nutqning grammatik to'g'riligiga intilish bola hayotining yettinchi yilida ro'y beradi. Besh yoshli bola hali ham ishtiyoq bilan grammatik shakllarni o'ynaydi va aynan so'z bilan amalga oshirilayotgan ana shu sinovgina nutqning grammatik to'g'riligini yanada rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratadi.

Lug'atni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, grammatik to'g'rilikni shakllantirish ravon nutq tuzish usullarini o'zlashtirish (bog'lovchilar, o'rin-hol, leksik takrorlashlar, sinonimlar yordamida gaplarni bog'lash vositalari; tavsiflash, bayon qilish tuzilmasi) bilan uzviy bog'liqdir. Ko'p turdagi vazifalarni bajarish munosabati bilan dialogik nutq negizida rivojlangani holda nutqning barcha jihatlarini tilni anglashni shakllantirishga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq holda bo'ladi hamda buning uchun bolaning katta bilan muayyan shakldagi dialog turiga muhtoj bo'ladi. Bu nafaqat tashqi dunyo va boshqa odamni anglashga, balki tilning o'zini, uning tuzilishi va faoliyat yuritishni anglashga ham yo'naltirilgandir.

Nutqiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari kirishuvchanlik ko'rinishlarida hamda ayni paytda til va ravon nutqni egallash sur'atida ifodalanadi. Ko'pchilik bolalar o'z harakatlarini sharhlashni, atrofda qilayotgan e'tiborini o'ziga jalb qilishni xush ko'radilar. Bunda ayrim bolalarda nutqiy dialog amaliy faoliyat bilan zid keladi va buning natijasida bunday ko'p gapiruvchi bolakay ish bajarishda gu-ruhdagi boshqa bolalardan ortda qola boshlaydi. Unchalik kirishimli bo'lmagan bolalar ham so'zlaydilar, lekin odatda ular amaliy vazifalarni tez va to'g'ri hal etadilar.

Ravon nutqning paydo bo'lish muddati va mahsuldorligi ham farq qilishi mumkin. Ilk turdagi nutqiy rivojlanishda maxsus tayyorgarlik- siz hikoya qilib berish 4-5 yoshdan boshlanadi. Bolalar sehrli ertaklarni, bo'lgan voqealarni bir-birlariga so'zlab beradilar, o'yinchoqlardan foydalangan holda o'ziga xos hikoyalar to'qiydilar. Agarda bola yetti yoshida tanish an'anaviy ertakni («Zumrad va Qimmat») mustaqil hikoya qilib bera olsa, o'yinchoqlar, suratlar asosida kichik

og'zaki insho to'qiy olsa bu hammasi me'yoraligidan dalolatdir.

Bolalarning o'z tashabbusiga ko'ra, yoki kattalarning taklifiga ko'ra hikoya qilib berishga qiziqishini qo'llab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va o'z shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning so'zdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflaryordamida ifodalashni o'rgatish ravon nutqning paydo bo'lish omilidir.

Dibdurdustdan tug'ilgan so'z ijodkorligida, tovushlar va qofiyalar bilan o'tkaziladigan o'yinlarda, so'zlar bilan amalga oshiriladigan sinovlarda, ulaming jarangdorligi va ahamiyati, so'zlar mazmunini talqin qilishda ko'zga tashlanadigan so'zlarga qiziqishni qo'llab-quvvatlash. Til voqeligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalami «tovush», «so'z», «gap» atamaları bilan tanishtirish.

Yiqorida bayon qilinganlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, maktabgacha bo'lgan bosqichdagi katta yoshga yetib bola hayotining eng muhim davrlaridan biri - uning birinchi «dorilfununi» nihoyasiga yetadi. Ammo haqiqiy dorilfunun talabasidan farqli ravishda bola birdaniga barcha fakultetlarda ta'lim oladi. U jonli va jonsiz tabiat sirlarini o'rganadi (albatta, imkon darajasida), matematikadan dastlabki saboq oladi. Shuningdek, eng oddiy notiqlik kursini ham o'taydi, o'z fikrlarini mantiqan va ifodali bayon qilishni o'rganadi. Filologiya fanlarini o'rganish natijasida nafaqat badiiy adabiyot asarlarini emotsional qabul qilishni, uning qahramonlariga qayg'urishni, balki badiiy ifodalilikka oid til vositalarining eng oddiy shakllarim his qilish va tushunish ko'nikmalariga ham ega bo'ladi. Bola kichik tilshunosga aylanadi, chunki u nafaqat so'zlamni to'g'ri talaffuz qilish va gap tuzishni, balki so'zlar qaysi tovushdan va gaplar qaysi so'zlardan tashkil topishini anglab olishni o'rganadi. Bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish, bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun zarurdir.

1. Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlarning ahamiyati. Nutqda eng muhim metod bu dialogik nutq, ya'ni bolalar bilan so'zlashishdir. So'zlashish og'zaki nutqning eng oddiy shakli bo'lib, unda bola o'zini tutishi, ko'z qarashi, xatti-harakati, ovozining past-balandligi, tezligi kabi turli holatlar hisobga olinadi. So'zlashish - dialogik nutq, asosan kattalar yordamida amalga oshiriladi va u ayniqsa, tevarak-atrofni bilish jarayonida yaxshi natijalar beradi. Jumladan, jamoat joylarida, ko'pchilik o'rtasida nutq madaniyatiga rioya etishga e'tibor qaratiladi.

Bunda bir-birining nutqini to'ldirib borish, tuzatishlar kiritish, so'rash, so'rab bilib olish dialogik nutqqa o'rgatishning usullari sanaladi.

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlardan biri suhbat metodi quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

Tayyorgarlik suhbat (so'zlashish) usullari;

Teatrlashtirish usullari (imitatsiya, qayta aytib berish).

Suhbatning quyidagi vazifalari mavjud: Bolalarni to'g'ridan-to'g'ri suhbatlashishga, ya'ni suhbatdoshi so'zlarini bo'lmasdan tinglash, luqma tashlash uchun qulay paytni kutgani holda o'zini tutib turish, suhbatdoshi uchun tushunarli qilib so'zlash.

1-Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirish mazmuni. Bola tilining grammatik tizimini o'z vaqtida shakllantirish - uni to'laqonli nutqiy va umumiy psixologik rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Tilning grammatik tizimini bola predmetli harakatlarni O'zlashtirish bilan uzviy bog'liqlikda bilishni rivojlantirish asosida egallaydi. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish morfologiya (so'zlarni rodlar, sonlar, kelishiklarga qarab o'zgartirish), so'z hosil qilish (maxsus vositalar yordamida bir So'z negizida boshqa so'zni hosil qilish), sintaksis (oddiy va qo'shma gaplarni tuzish) ustidagi ishlarni o'z ichiga oladi.

Bolalarning grammatik rivojlanishi boshqarishni pedagog eng avvalo ham bolaning o'zi bilan (dialog shaklida), ham boshqa bolalar bilan birgalikdagi muloqot faoliyati vositasida amalga oshirishi lozim.

Bolalarda grammatik tizimni - sintaksis, morfologiya, so'z hosil qilishni shakllantirish o'zining alohida xususiyatlariga ega bo'lib, ularni rivojlantirish uchun pedagog turli vositalarni qo'llashi darkor. Morfologiya va so'z hosil qilishni o'zlashtirish uchun rag'batlantiruvchi til o'yinlari; sintaksisni rivojlantirish uchun esa, keng fikr bildirish uchun motivatsiyani yaratish muhim.

Ma'lumki, bolalar o'z iqtidoriga qarab turli darajada rivojlanadi va o'z navbatida pedagogning rahbarligi ham bosqichli xususiyatga ega bo'ladi. Bola hayotining beshinchi yilida pedagog rag'batlantirishga (gap so'z hosil qilish va so'z ijodkorligi xususida bormoqda); oltinchi yilda - gap tarkibini eng oddiy tahlil qilish, nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirishga (so'z o'zgartirishda); yettinchi yilda - hosila so'zlar o'rtasidagi rasmiy-semantik munosabatlarni oddiy tahlil qilishga, nutqiy ijodkorlikka, murakkab sintaktik tuzilmalarni ixtiyoriy tuzishga alohida e'tibor berishi lozim.

Didaktik o'yinlar va grammatik mazmundagi mashqlar - bolalarning tilga oid o'yinlarini, ularning grammatik sohasidagi faolligini rag'batlantirishning muhim vositasidir. Pedagog bolalarga so'z birikmasini o'ylab ko'rish, so'ngra gapda so'zlarni bir-biri bilan to'g'ri bog'lash qobiliyatini o'rgatishi zarur.

Bolalar fikrlarida murakkab sintaktik tuzilmalarni shakllantirishni «yozma nutq vaziyati»da, ya'ni bola matnni aytib turadigan, katta yoshli kishi esa, uni yozib boradigan vaziyatda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Boiaga bir turdagi tuzilmalardan foydalanmagan holda so'zlarning to'g'ri tartibini qo'llashni o'rganishda yordam beradigan mashqlarga alohida e'tiborni qaratish zammir.

Muhimi, bolada gap tarkibi haqida va har xil turdagi gaplarda leksikadan to'g'ri foydalanish haqida oddiy tasavvurlar shakllansin. Buning uchun bolalarga gapda so'zlarni biriktirishning turli usullarini, so'zlar o'rtasidagi ayrim mazmunli

va grammatik bog'liqliklardan foydalanishni hamda gapni intonatsion jihatdan rasmiylashtirishni o'rgatish zarur.

Shunday qilib, nutqning grammatik tizimini shakllantirish jarayonida sintaktik birliklar bilan amallar bajarish ko'nikmasi shakllanadi, muayyan muloqot sharoitida va ravon monologik fikrlarni tuzish jarayonida til vositalarini ongli ravishda tanlash ta'minlanadi.

Bola tilining grammatik tizimini shakllantirish uning nutqi (tili) rivojlanishining umumiy oqimida ro'y berishi lozim; pedagogik rahbarlik shakllari va metodlari umumiy nutqiy rivojlanishning bosqichma-bosqich xususiyatga egaligini, eng avvalo dialog va monologni, so'zgacha bo'lgan mazmunli-semantik tizimdan vaziyatga oid ixtiyoriy iborali nutqqa o'tish (keyinchalik dialog va monolog rivojlanadi), bolalarning nutqiy havaskorligi sohasi sifatida tengdoshlar bilan muloqotning dialogik shakllarini o'zlashtirishni hisobga olishi lozim.

1. Grammatik ko'nikmalarni shakllantirish usullari va yo'llari. Maktabgacha katta yoshda nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabat paydo bo'lishi hamda rivojlanishi, aniq va to'g'ri so'zlashga intilish bilan bog'liq. To'g'ri so'zlashga intilish grammatikaning barcha sohalari - morfologiyada (aniq shakl hosil qilishda, shakllarning turli-tumanligini o'zlashtirishda: stollar, stullar, qavatlar va boshq.), so'z hosil qilishda, (non uchun - nondon, tuz uchun tuzdon va boshq.) sintaksisda (og'zaki nutq qurilmasini yengib o'tish va bog'lovchisini ko'p marta qo'llash orqali gapni cho'zib yuborish, bitta gapda to'g'ri va bilvosita nutqni aralashtirib yuborish va boshq.) ko'zga tashlanadi. Nutqning grammatik to'g'riligiga intilish ko'proq yetti yoshli bolalarga xosdir. Besh yoshli bolakay hali ham grammatik shakllar ustida zavq bilan mashq qiladi va aynan mana shu so'z bilan mashqlar kelajakda grammatik jihatdan to'g'ri ifodalangan nutq uchun poymod yaratadi.

Grammatika sohasidagi kamchiliklar shundan iboratki, bunda bolalar so'zlamida noto'g'ri moslashtirdilar (*vstretilsya kolobok lisu*), gap bolalari ham noto'g'ri joylashtirilgan (inversiya): - *A doktora tam ne bylo, a volk tolko byl; I navstrechi eti vstretilsya ztsva* boshq. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning nutqini tadqiq etish natijalarini sifat jihatdan tahlil etish shuni ko'rsatdiki, eng ko'p fikr bildirishlar hajmi sevimli ertaklarni aytib berish hissasiga, eng kam esa, o'z shaxsiy tajribasidan kelib chiqib, hikoya tuzish hissasiga to'g'ri keldi. Fikr bildirish hajmi va nutqning tezkorligi nafaqat bolaning faol lug'at zaxirasini, balki uning «o'ta tezkor sintez» qila olish qobiliyatini ham tavsiflaydi. Bundan tashqari, fikr bildirish hajmi uning obyekt bilan tanishlik darajasidan dalolat bermoqda. Bolalarning biron-bir narsa, hodisa haqidagi bilimlari qanchalik chuqur va xilma-xil bo'lsa, ularning fikr bildirishlari ham shunchalik keng bo'ladi.

Bolalarning nutqida oddiy gaplar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ba'zan «esa», «va» kabi bog'lovchilar ishtirokida tuzilgan va ba'zan esa ularsiz bog'langan qo'shma gaplar ham uchraydi. Bildirish xususiyatiga ko'ra bolalar hikoyalardagi aksariyat gaplar darak gaplardir, nutq bir xil ohangda jaranglaydi, ko'pincha so'zlar o'rtasidagi sintaktik bog'liqlik, ya'ni: gapdagi so'zlar tartibi, inversiya buzilishiga oid xatoliklarga yo'l qo'yiladi.

Hikoya qilib berishda so'z birikmalarini tuzishda xatoliklarga yo'l qo'yilishi kuzatildi.

- eganing kesim bilan noto'g'ri bog'lanishi: keldi quyon;
- aniqlovchining aniqlanuvchi so'z bilan noto'g'ri bog'lanishi: uchradi ayiq, uchradi tulki;
- kelishikda va kelishik-gap boshqaruvidagi xatoliklar: sayrga ayiq bilan chiqdik.

Bolalar fikrlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, ular nutqida aniq ma'noli otlar ustunlik qiladi. Nutqni otlar bilan boyitish quyidagi sharoitlar ta'sirida ro'y beradi: bola o'zi uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan narsalarninggina nomlarini o'zlashtirib olmoqda; unga tanish narsalar va shaxslar ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mashg'ulot:

Mavzu: «Tulki bolalari bilan» surati bo'yicha hikoya qilish.

Maqsad:

Surat bo'yicha hikoya qilish malakalarini mustahkamlash.

Vazifalar:

- Tegishli sifatlarni hosil qilishga o'rgatish.
- Jumlarni grammatik tahlil qilish.
- Fe'llarning murakkab grammatik shakllaridan foydalanishni mashq qilish.

Kutilayotgan natijalar:

- Surat bo'yicha hikoya qilish malakalari mustahkamlanadi.
- Hikoya to'qishga qiziqish uyg'onadi.
- Tegishli sifatlarni hosil qilishga o'rganadilar.

Kerakli jihozlar:

«Tulki bolalari bilan» surati.

Mashg'ulotning borishi. Tarbiyachi bolalarga suratni ko'rsatadi. Tulki haqida topishmoqni eslashlarini so'raydi.

Surat bo'yicha tarbiyachining savollari.

1. *Suratda tulki qanday tasvirlangan? (malla, chaqqon, ayyor).*
2. *Tulki nima qilishni biladi? (ovlaydi, ayyorlik qiladi).*
3. *Tulki haqida o'zingiz topishmoq to'g'ri emasmi?*

Mallagina momiqqina - bu nima? (tulki).

Bolalar, suratga qarab hikoya to'qing. Awal tulki bolalari bilan qayerda, qachon o'ynashganini o'ylab toping. Keyin suratda nima tasvirlanganiga qarab hikoya o'ylab toping. Hikoyangiz yakunlangan bo'lishi kerak.

1-3 bolalar hikoyalari tinglanadi, rag'batlantiriladi.

Tetiklashtiruvchi mashq

O'inning borishi: Bolalar doira shaklida turadilar. Tarbiyachi koptokni qo'lga olib, o'yinni boshlab beradi. Tarbiyachi bolalarga koptokni otib, turli savollar bilan murojaat qiladi: biror yovvoyi hayvonning otini ayt. Nima uchun yovvoyi hayvon? Deyiladi. Tulkining po'sti qanday? Quyoning po'sti qanday? bo'riining po'sti qanday? Bo'ri bilan tulki o'txo'rmi yoki yirtqichmi?

O'yin shu tarzda davom etadi.

Izoh: Tarbiyachi o'yin davomida koptok har bir bolaga borishiga va javoblar qaytarilmasligiga, bolalar nutqining grammatik to'g'ri tuzilishiga ahamiyat berishi kerak.

Tarbiyachi suratni olib qo'yadi. O'yinchoq tulkini ko'rsatadi. Bolalar, tulki bizga mehmonga keldi. U siz bilan birga o'ynamoqchi. Tulki sizni barcha topshirig'ingizni bajaradi. Faqat siz undan to'g'ri iltimos qilsangiz bas. Nodir, sen tulkidan nimani so'ramoqchisan? «Tulki qo'shiq aytib ber!». Sen-chi Mahmud? «Tulki o'ynab ber!» Barakalla bolalar topshiriqni to'g'ri berdinglar. Tulki sizni hamma topshirig'ingizni bajardi. Sayrda u bilan o'ynashni davom etasiz.

Monologik nutqni shakllantirishning nazariy asoslari. Monologik nutq bir kishining boshqalarga qaratilgan nutqi hisoblanadi va hikoya qilish, xabar berish, o'qigani yoki eshitganini qayta so'zlab berish, o'zi savol berib, o'zi javob berish shaklida namoyon bo'ladi.

Bolalarga keng yoyilgan fikr tuzishni o'qitishda tarbiyachi ularda matn tuzilmasi (boshi, o'rtasi, oxiri) haqidagi eng oddiy bilimlarni, gap bilan fikring tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalar haqidagi tasavvumi shakllantirishi zarur. Aynan ushbu ko'rsatkich (gaplar o'rtasidagi aloqa vositasi) nutqiy fikring ravonligini shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida ishtirok, etadi.

Har qanday tugallangan fikrda iboralami bog'lashning keng tarqalgan variantlari mavjud bo'ladi. Gaplarni bog'lashning eng keng tarqalgan usuli - bu zanjirli aloqadir. Olmosh, leksik takrorlash, sinonimik jihatdan o'rin almashish mazkur aloqaning asosiy vositalari hisoblanadi. Zanjirli aloqa nutqni yanada moslashuvchan va rang-barang qiladi, chunki bola bu usulni egallagan ekan, bir so'zni qayta takrorlashdan qochadi.

Pedagog bolalarga gaplarni parallel ravishda bog'lashni o'rgatishi zarur, bunda gaplar bir-biriga ulanmaydi, balki taqqoslanadi yoki hatto qarama-qarshi qo'yiladi (Kuchli shamol esardi. Quyoning iniga yashirilib oldi). Maktabgacha katta yoshdagi bolalarga ravon matnlar tuzishni o'rgatishda ularda mavzuni va aytilgan

soʻzning asosiy fikrini ochib berish, matnga sarlavha qoʻyish qobiliyatini rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratish zarur. Ravon fikrni tashkil etishda intonatsiya katta rol oʻynaydi, shuning uchun ayrim gaplar intonatsiyasidan toʻgʻri foydalanish koʻnikmasini shakllantirish, umuman, matnning tarkibiy birligi va mazmunan tugallanganligini qayd etishga yordam beradi.

Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi soʻz ijodkorligi monologik nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga toʻlgan bolalar tanish ertaklarni hikoya qilib berish, voqealar toʻqish, shaxsiy tajribasidan soʻzlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar. Katta yoshli kishi yoʻnaltiruvchi va aniqlashtiruvchi savollarni berish, oʻyin vaziyatlarini yaratish orqali bola tashabbusini qoʻllab-quvvatlashi dardkor. Pedagogning sekingina hikoya mazmunini, rejasini, voqealarning ehtimoliy rivojini, soʻz shaklini aytib qoʻyishi birgalikdagi soʻz ijodkorligida muhim ahamiyatga egadir. Axborotni uzatish yoki uni bayon qilish usullariga koʻra fikr bildirishning quyidagi turlarini ajratish mumkin: Tasvirlash, bayon qilish mulohaza, ular maktabgacha yoshdagi bolalarning ravon fikrlarida kombinatsiyalangan (aralash) koʻrinishda uchrashi mumkin, yaʼni ularda tasvirlash (mulohaza) usullari bayon qilishga qoʻshilib ketadi (va aksincha).

Har xil turdagi matolar tuzishni oʻqitishni ishlarning suhbat, oʻzining va begonalarining matnini tahlil (baholash) qilish, reja tuzish va u boʻyicha hikoya qilish, matn sxemasidan (modelidan), turli xil mashqlardan foydalanish kabi shakllarda amalga oshirish tavsiya etiladi. Soʻz predmetlar, jarayonlar, xususiyatlarni nomlash uchun muhim til birligi hisoblanadi. Soʻz ustida ishlash nutqni rivojlantirish borasida- gi ishlarning umumiy tizimida eng muhim ishlardan biri hisoblanadi. Ona tilining lugʻat tarkibini egallash uning grammatik tizimini oʻzlashtirish, ravon monologik nutqni rivojlantirish, nutqning tovush jihatini shakllantirishning zarur shartidir.

Soʻzning til birligi sifatidagi ajralmas xususiyati uning mazmunidir. Insonda soʻzlarning turli maʼnolarini tushunish koʻplab yillar davomida rivojlanadi. Pedagog soʻzdan foydalanishda semantik aniqlikni taʼminlash uchun bolani aynan bir soʻzning turlicha maʼnolari bilan tanishtirishi zarur. Bolada soʻzlar va soʻz birikmalarini matn bilan, nutqiy vaziyat bilan qoʻllash koʻnikmasini rivojlantirish ravon fikrlarni hosil qilish, soʻzlardan erkin foydalanish va ularni mazmuniga qarab bogʻlashda til vositalarini erkin tanlash qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Narsalarning soʻzdagi ifodasi (nomi)ni bolalar ularni oʻrab turgan borliq bilan tanishish jarayonida oʻzlashtirib oladilar. Biroq, maktabgacha yoshdagi bolaning lugʻati nafaqat miqdor jihatdan oʻsishga, balki sifat jihatdan takomillashuviga (soʻzlar maʼnosini aniqlashtirish, sinonimlar, antonimlar, koʻp maʼnoli soʻzlarni qoʻllashdagi semantik aniqlik, koʻchma maʼnolarni tushunish) muhtojdir. Agarda muayyan soʻzni qoʻllashni oʻrgatish uning mazmuni bilan

bog'liq bo'lib, so'z ustida jshlash jarayonida assotsiatsiya asosidagi bog'liqliklar o'matilsa, bolalar ushbu so'zni tezroq o'zlashtiradilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalar lug'atini rivojlantirishda so'zlarni mavzuga oid guruhlariga birlashtirish tamoyili muhim hisoblanadi. Til birliklari o'zaro bog'langan va bir-biriga tobe bo'ladi. Mavzuga oid qatorlarni tashkil qiluvchi so'zlar umumiyliги negiz atrofida joylashadigan semantik maydon hisoblanadi. Chunonchi, ko'p ma'noli so'z bo'lmish *igna* archasimon daraxt bargi ma'nosida quydagi semantik maydonga kiradi: daraxt - daraxt tanasi - novdalar - yashil - momiq - o'sadi - tushib ketadi. Aynan shu so'z «tikuv ignasi» ma'nosida boshqa semantik qatorga kiradi: tikmoq - tikib qo'ymoq

- mato ustidan ip bilan tikmoq - ayollar ko'ylagi - erkaklar ko'ylagi - naqsh - o'tkir-o'tmas va h.k.

Bolalarda grammatik tizimni - sintaksis, morfologiya, so'z hosil qilishni shakllantirish o'zining alohida xususiyatlariga ega bo'lib, ulami rivojlantirish uchun pedagog turli vositalarni qo'llashi darkor. Morfologiya va so'z hosil qilishni o'zlashtirish uchun rag'batlantiruvchi til o'yinlari; sintaksisni rivojlantirish uchun esa, keng fikr bildirish uchun motivatsiyani yaratish muhim.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirish mazmuni haqida so'zlab bering.
2. Bolalarning nutqining asosiy qismini qanday gaplar tashkil qiladi?
3. Grammatik ko'nikmalarni shakllantirishning qanday usullari mavjud?
4. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirishda qanday mashq va o'yinlardan foydalanish mumkin?
5. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish qanday ishlarni o'z ichiga oladi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. – T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
9. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyada texnologiyasidan foydalanish. -T., 2012.

9-§: MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA AQLIY TARBIYA BERISH TEXNOLOGIYALARI

REJA:

1. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli.
2. Mashg'ulotlarda aqliy tarbiyalash yo'llari

Tayanch tushunchalar: didaktik o'yinlar, jozibali munosabat, elementar tushuncha, o'simlik va hayvonot olami, atrofdaqi olam, ekskursiya, klassifikatsiya, rang, shakl, kattalik.

1. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli. Aqliy tarbiya – shaxsning har tomonlama taraqqiyoti, uni turmush va mehnatga tayyorlashning muhim tarkibiy qismi. Aqliy tarbiya bilimlarni to'plash, biror narsani tahlil va sintez qilish, narsa va hodisalarni taqqoslash hamda tasnif-lash, umumlashtirish, mavhumlashtirish, ularni bir tizimga solishni nazarda tutadi. Aqliy tarbiya vazifasi intellektual ko'nikmalar, ya'ni har qanday fanni o'rganishda qo'llaniladigan umumiy o'quv ko'nikmalari –o'qish, tinglash, o'z fi-krini og'zaki bayon etish, yozish, manba bilan ishlash, mustaqil ishlash malakalarini shuningdek biror fanni egallash bo'yicha zarur bo'lgan maxsus ko'nikmalar (chizma, haritalarni o'qiy bilish, ularning na-tijalarini chiqara olish)ni egallashdan iborat. Ilmiy dunyoqarashni shakllanti-rish, ya'ni bolalarga olam ilmiy manza-rasi, tabiat va jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlarini tushuntirish ham Aqliy tarbiyaning muhim vazifasidan biridir. Bunda bolalar hayotining dastlabki yilidayoq atrofni o'rab turgan barcha narsalar bilan tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega. Aqliy tarbiya ta'lim, o'yin, mehnat jarayonida, hayotiy vaziyatlarni hal etish, kattalar va tengdoshlar bilan bo'lgan muloqotda, ommaviy axborot vositalari orqali olinadigan axborotlarni qabul qilish va o'zlashtirishda ro'y beradi.

Bolalarni bilimlarni egallab olishlari ularni aqliy faoligini rivojlantirish, aqliy malaka va ko'nikma egallab olishlari, ularning maktabda muvaffaqiyatli o'qishlari uchun bo'lajak mehnat faoliyatiga tayyorlamshda manba bo'lib xizmat qiladi. Bolalarni maktabga tayyorlash la aqliy tarbiyaning o'rni katta. Bilimlar zaxirasini kengaytirish aqliy faollikni va mustaqillikni rivojlantirish, maktabda yaxshi o'qish, keyingi mehnat faoliyatiga tayyorlanishning muhim shartidir.

Bola 6-7 yoshdan maktabga o'tishi, ularni maktab ta'limiga tayyorlash uchun aqliy rivojlantirish yetarli bo'lishini ta'minlash tarbiyachidan katta mas'uliyatni talab etadi. Maktabgacha ta'lim yoshida bilim tez sur'atda rivojlanib boradi, boyib boradi. Nutq shaqllanadi, bilish jarayonlari takomillashadi, bola eng oddiy aqliy faoliyat usullarini egallab boradi. Bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomala orqali, so'ng mashg'ulotlar, bilim berish orqali amalga oshiriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Bolalarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlar tizimini, ilmiy

dunyoqarashni shakllantirish.

2. Bilimga doir ruhiy jarayonlarni rivojlantirish: sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq. Bilishga doir ruhiy jarayonlarni rivojlantirish aqliy tarbiyaning muhim vazifasidir.

3. Bilishga qiziqish va aqliy qobiliyatlarni aqliy mehnat madaniyatini rivojlantirish. Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalar qiziquvchanligini ular aqlining sinchkovligini rivojlantirish va shular asosida bilishga qiziqish hosil qilishdan iborat.

4. Aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, ya'ni eng oddiy faoliyat usullari predmetlarni tekshirish ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir. Bu ko'nikma va malakalar bilish faoliyatining tarkibiy qismlari bo'lib, bolaning bilimlarini chuqur egallab olishiga yordam beradi.

Eng muhimi shundaki, bolalarga bilim beribgina qolmay, ularni olgan bilimlaridan aqliy va amaliy vazifalarni hal etishga foydalanishga o'rgatish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsad va vazifalari bolalarni jismoniy va aqliy jihatdan rivojlantirish, ularning ruhiyat, shaxsiy qobiliyatlari, intilish va ehtiyojlarini qondirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, mustaqillik g'oyalari sodiq holda voyaga yetib borishni ta'minlash, ularni maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yilgan davlat talablariga muvofiq maktab ta'limiga tayyorlashdan iborat. Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish jarayoni oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarning bajarilishiga erishish «Bolajon» tayanch dasturi asosida amalga oshiriladi.

Har bir oila barkamol avlodni tarbiyalash uchun qayg'urishi lozim. Shu bois «Ta'lim to'g'risida»gi qonun hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashning asosiy omili bo'lgan kadrlarni tayyorlash borasidagi eng zarur tadbirlar tizimi belgilab berildi. Sog'lom avlodni tarbiyalash davlat va jamiyatning ustuvor yo'nalishidir.

Hech kimga sir emaski, respublikada bolalarni maktabgacha ta'lim-tarbiya muassasalariga jalb etish 17 foizni tashkil qiladi. Bunday sharoitda maktabgacha ta'lim muassasalariga jalb qilinmagan 83 foiz bola bilan yuqorida ko'rsatilgan 17 foiz bolaning rivojlanish darajasi o'rtasida nomutanosiblik vujudga kelmoqda. Bunday no- mutanosiblik, bolalar maktab ostonasiga qadam qo'ygan kundan boshlab ularning rivojlanish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. So'ngi yillarda maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya mazmuni, shakli, vosita va metodlarini yengillashga aloqida e'tibor berilmoqda. Davlat va jamiyat maktabgacha yoshda bo'lgan bolalarni yagona talab asosida rivojlantirish vazifasini qo'ydi. Shunga ko'ra maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablariga tayangan holda maktabgacha yoshdagi bolalarga integral tarzda ta'lim-tarbiya berish maqsadida tayanch dasturlari taqdim etilmoqda. Bu tayanch dasturlari bugungi kunda maktabgacha ta'lim-tarbiya muassasalariga jalb etilmagan 3 milliondan ortiq bolani ham rivojlantirish va yagona davlat talablari asosida maktabga tayyorlash imkonini beradi. Ta'lim-

tarbiya jarayoni yakunida mustaqil fikrlaydigan, erkin, bilimli, bir so'z bilan aytganda barkamol shaxsni voyaga yetkazish asosiy maqsad qilib belgilandi. Bu uzluksiz ta'lim tizimini'ig ilk turi - maktabgacha ta'limga o'ziga xos yondashuvni talab etar edi.

Bola dunyoga kelgan kundan boshlab, davlat va jamiyat hamda ota-ona zimmasiga uning sog'lom, aqlli, iaish xulqli qilib tarbiyalash vazifasi qo'yildi.

Bu ko'nikma, malakalar bilish faoliyatini tarkibiy qismlarga bo'lib, bola bilimlarni chuqur egallab olishiga yordam beradi.

1. Mashg'ulotlarda aqliy tarbiya usullari. Pedagogika, psixologiya fani aqliy tarbiya vazifalarini samarali hal etish *birinchi* navbatda bolaning imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanishni, *ikkinchi* tomondan bola organizmining charchashiga sabab bo'ladigan ortiqcha zo'rayish bo'lmasligi kerak, degan fikmi ilgari suradi. To'g'ri tashkil etilgan faoliyat jarayonidagina to'laqonli aqliy rivojlanish ro'y beradi. Shu sababli pedagoglarning vazifasi muayyan maqsadni ko'zlab, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun kerakli sharoitni yaratish bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomala orqali so'ng mashg'ulotlar, bilim berish orqali amalga oshiriladi. Bolalarni maktab ta'limga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli kattadir. Bolani bilimlarni egallab olishi, aqliy faolligini rivojlantirish, aqliy malaka va ko'nikmalarni egallab olishi maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun, bo'lajak mehnat faoliyatiga tayyorlanishda manba bo'lib, xizmat qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni aqliy tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilar:

1. Bolalarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlar tizimini ilmiy dunyoqarashini shakllantirish. Bola tevarak-atrofdagi narsalar, fanning vazifasi, sifati, xossalari haqida, qaysi materiallardan foydalanganligi, tayyorlanganligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak.

2. Bilishga doir ruhiy jarayonlarni rivojlantirish: sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq va boshqalar. Bilimga doir nutqni rivojlantirish aqliy tarbiyaning erkin vazifasidir.

3. Bilishga qiziqish va aqliy qobiliyatlarini, aqliy mehnat madaniyatini rivojlantirish. Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalar qiziquvchanligini, sinchkovligini rivojlantirish va shular asosida bilishga qiziqish hosil qilishdan iborat.

2. Aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, ya'ni oddiy faoliyat usullari, predmetlarni tekshirish, ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash maktabgacha yoshdagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir.

O'simlik va hayvonlar bilan tanishish bo'yicha sistemali mashg'ulotlar olib borilgandan keyin bolalar o'simlik, yosh hayvonlar to'g'risidagi ma'lum bir tasavvurga ega bo'ladilar. So'ngra bolalardagi aqliy ko'nikma, malakalarni rivojlantirish maqsadida tarbiyachi bolalar bilan mashg'ulotlarni o'tkazishni rejalashtirishi mumkin. Bular quyidagilar:

«Sen ta'rifa, men topaman».

Didaktik vazifa - Kattalarning savollariga narsaning xarakterli belgisini ajratib va nomini aytib javob berish.

O'yin harakati - Kattalarga topishmoqni aytish.

O'yin qoidasi - Ta'riflanayotgan narsaning nomini aytish mumkin emas.

Tarbiyachining savollariga aniq va to'g'ri javob berish.

Jihozlash - Sabzavot va mevalarni stol ustiga qo'yiladi. Tarbiyachi stulini o'simliklar ko'rinmaydigan qilib qo'yiladi.

O'yinning borishi - Tarbiyachi bolalarga stol ustidagi sabzavotlardan bittasini tanlang. Men sizdan uning qandayligini so'rayman. Siz javob berasiz. Faqat uning nomini aytmang. Sizlarning javoblaringizdan men uni topishga harakat qilaman, deydi. Keyin tartib bilan tarbiyachi savol beradi: «Shakli qanday?, hamma tomoni shardek dumaloqmi?, chuqurchasi bormi?, rangi qanday?» va boshqa.

Bolalar savollargatola javob berishadi. Bolalar narsaning xarakterli belgilari haqida gapirib berganlaridan keyin tarbiyachi topishmoqni topadi.

Mashg'ulotda, o'yinda, tabiat burchagida va maydonchadagi mehnatda, ekskursiya va sayr vaqtida tarbiyachi bolalarga atrofda- gi olamning turli-tumanligini, chiroyini ko'rsatadi, o'simlikning turli xususiyatlari, sifatleri bilan tanishtiradi, o'simlik va hayvonot olami haqida elementar tushunchani shakllantiradi. Bolalarning jozibali munosabati tarbiyachining hikoyasidan faolroq o'zlashtirib olishga imkon beradi. Mashg'ulotlarda, didaktik o'yinlarda qo'yilgan vazifani hal etishda bola buyum va hodisalarning ayrim xususiyatlarini ajratishga, solishtirishga, umi miy xususiyatlarga, belgilariga qarab guruhlariga ajratishga, klassifikatsiya etishga o'rganadilar. Bolalar fikr yuritishga, xulosalar chiqarishga o'rganadi, bolalar diqqati, xotirasi va ixtiyoriy idroki rivojlanadi. Mashg'ulotni, o'yin vazifasini hal etishda bola o'zining xatti-harakatini tushuntiradi. Bu esa nutqining o'sishiga yordam beradi. Mashg'ulotlar, didaktik o'yinlar davomida turli maktabgacha yoshdagi bolalar ko'p marotaba takrorlash orqali Maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim-tarbiya dasturiga xos bilimlar majmuini o'zlashtiradilar. Tabiiy materiallar bilan o'ynaladigan o'yinlarni tanlashda tarbiyachi o'yinning mazmuni atrof-muhitdagi, tabiatdagi o'zgarishlarga mosligini unutmazligi lozim.

Masalan: «Urug' sotib olish» o'yini bahorda, «Hosil yig'ishtirish» esa yoz yoki kuzda o'tkazilishi kerak. Tarbiyachining o'zi ham mashg'ulot, o'yinning turlicha variantlarini o'ylashi mumkin: o'yinga, mashg'ulotga qo'shimcha vazifa, yangi rol, bolalarning atrof-olam haqidagi bilimlarini boyitish va boshqalar. Ba'zi bir didaktik o'yinlarni turli variantda, turli yoshdagi bolalar uchun tavsiya etiladi. O'yinlar o'simliklar, hayvonlar yoki boshqa predmetlarning soni oshishi, turlicha qoida va o'yin harakatlarining oshishi hisobiga murakkablashadi. Masalan: paypaslab bilish uchun sabzi, bodring, olma va boshqalar olish mumkin, keyinchalik shakli o'xshash bo'lgan meva va sabzavotlarni kiritish mumkin.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga barg, gullar bilan o'ynash ko'pincha guruh xonasini, ovqat stolini bezash, guldasta, barglarni kattalarga, kichik bolalarga sovg'a qilishga xohishlari bilan bog'lanadi. Bunday o'yinlarni, mashg'ulotlarni o'tkazishda bolalarni o'simliklarga nisbatan ehtiyotkorlik, gullarni bекordan-bekorga uzmaslikka o'rgatish lozim.

Agar bola olma yoki boshqa predmetlarning shakliga diqqatini

qaratganbo'lsa, unga olmani dumalatib ko'rish, koptokdek silab ko'rish, uning silliqiligini aniqlashni taklif etish lozim. Bolalarda rang, shakl, kattalik tushunchalarini ishlatishga o'rgatish lozim. Xilma-xil tabiat hodisasi olamida oolalaming bevosita kuzatishlari uchun eng tushunarligi o'simlik va uy hayvonlaridir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni o'simlik va hayvonlar bilan tanishtirish jarayonida bolalarda tabiatga nisbatch muhabbat tarbiyalanadi, hayvonlarni parvarishlashga, o'simliklarni o'stirishga nisbatan istaklari tarbiyalanadi.

Aqliy tarbiyaning asosiy vazifalari:

- U bolalarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlar tizimini, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.

- U aqliy faoliyat, bilish jarayonlari va qobiliyatlarni, aqliy jarayonning xilma-xil usullarini rivojlantirish.

- U mustaqil bilish qobiliyatlarini, aqliy mehnatmadaniyatini rivojlantirish.

- U aqliy bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish.

Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalarda voqea va xodisalarni to'la aks ettiradigan yuksak darajadagi umumlashtirilgan bilimlar tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bilim dunyoqarashning asosini tashkil etadi. Demak, bola tevarak atrofdagi narsalar, ularning vazifasi sifati va xossalari (sinadi, pachoq bo'ladi, yirtiladi, to'qiladi) haqida, qaysi materialdan tayyorlanganligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'ladi. U tabiat xodisalari, ularning o'zaro bog'liqligi va qonuniyatlari (yil fasllarining o'ziga xos belgilari, ular o'rtasidagi bog'lanishlar, hayvonlar, ularning hayoti va yashash tarzining tashkil qilinishiga, xulqiga, yashash sharoitiga mosligi va xk.) ni bilib oladilar. Jonsiz tabiat, o'simliklar, xasharot va hayvonlarni kuzatishi jarayonida tarbiyachi bolalarda borlik to'g'risidagi materialistik tasavvurlarni shakllantirib boradi. Bilimlarni egallab borish natijasida bolaning shaxsi hamshakllanib boradi. Bola san'atning har xil turlari to'g'risidagi tasavvur va tushunchalarni egallab oladi. Bilim insonning mehnatga munosabatini shakllantiradi. Aqliy faoliyatni rivojlantirish bilim hajmi va xususiyatiga bog'lik. Aqliy faoliyatni rivojlantirish esa psixik jarayonlarni sezgi va idrok etish, taassurot, xotira, fikrlash, tasavvur va nutqni shakllantirish ni ham bildiradi. Bunda ularga aqliy faoliyatning g'oyat samaradorligini ta'minlaydigan xis-tuyg'ular nozikligi va aniqligi, idrok etishning sobitqadamligi va to'laqonli, esda qolishning mustax-kamligi hamda ongligi, tafakkur mantiqiy va uning moslashuvchanligi, ijodiy xususiyat va mustaqillikka xos bo'lishi kerak. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'zlariga tushunarli bo'lgan ijtimoiy voqea va xodisalar, kishilarning mehnati, umumxalq bayramlari, respublikamizda yashaydigan ba'zi xalqlar hayoti bilan tanishtiriladi. Bu tadbirlar ularda jamiyatimiz ijtimoiy hayotiga qiziqish uyg'otish, Vatanga muxabbat tuyg'usi va baynalmilalchilik asoslarini shakllantirishga yordam beradi. Aqliy ta'lim- maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning bilish qobiliyatini muntazam va rejali ravishda rivojlantirib borish, bolalar bog'chasi dasturida belgilangan eng oddiy bilimlar tizimi bilan qurollantirish, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda aqliy tarbiya

berishda ta'lim yetakchi rol o'ynaydi. Chunki ta'lim jarayonida aqliy tarbiyaga doir hamma masalalar hal etiladi. Ta'lim bolalarga izchillik bilan bilim berishni, bu bilimlarni aniqlash va tizimlashtirish, bilish jarayonlari, tafakkur faolligini rivojlantirishni nazarda tutadi. Ta'lim kuzatuvchanlik, qiziquvchanlik va sinchkovlik, ziyraklik, tanqidiylik kabi sifatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida bolalarda o'quv faoliyati asoslari hosil qilinadi, maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratiladi. Hayot ta'limning ikki xil yo'l bilan amalga oshirilishini taqozo etmoqda. Birinchi yo'l bolalarning bilim, malaka ko'nikmalarini kattalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish orqali egallab borishidir. Bu muomala, mehnat faoliyati va shu kabilar bilan belgilanadi. Ammo bu yo'l bilan egallagan bilim va malakalar bolaga hayotning turli sohalarida mustaqil qatnashish uchun imkoniyat yaratmaydi. Ta'limning ikkinchi yo'li maxsus tayyorgarligi bor kishilarning maxsus o'quv muassasalarida bolalarni kerakli bilim, malaka va ko'nikmalar bilan rejali ravishda qurollantirib borishidir. Bunday yo'l bilan ta'lim berishdan maqsad yosh avlodni zamonaviy ishlab chiqarish, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida faol qatnashish uchun zarur bo'lgan fan yutuqlari bilan tanishtirishdir. Barcha olim-u fozillar, shoir-u yozuvchilar o'z davrining nufuzli ta'lim maskanlarida o'qish bilan xurmat- e'tibor topganlar. Abu Nasr Forobiy, Maxmud Koshg'ariy, Abu Rayxon Beruniy, Abduraxmon Jomiy, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh Rudakiy, Abu Saidrasul Aziziy, Muxammad Sharif Sufizoda, Abdulqodir Shokiriy, Abdulla Avloniy va boshqalarmukammal ilm egallash orqali fanning barcha sohalarida buyuk kashfiyotlar va yangiliklar yaratganlar, shu bilan birga boshqalarni ham ilm egallashga chaqirganlar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga ta'lim berish tizimi pedagogikada ilk bor chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592—1670) tomonidan yaratilgan. Y.A. Komenskiy 6 yoshgacha bo'lgan bolalarga ta'lim va tarbiya berish mumkinligini ko'rsatib berdi. Y.A. Komenskiy 19 bo'limdan iborat maktabgacha ta'lim dasto'rini tuzdi. Masalan, u tabiatshunoslik (fizika) suv, yer, havo, olov, yomg'ir, qor, muz, tosh, o't, qum va boshqalarhaqida bilim berish lozimligini, astronomiya, geografiya, optika va boshqa sohalarda bolalarga bilim berish kerakligini asoslab berdi. Bolalar bog'chasida beriladigan ta'lim bolalarning maktabda oladigan bilimlari bilan o'zviy bog'lik bo'lishi kerakligini ta'kidladi. U o'zining "Onalar maktabi" kitobida kichik bolalarni tarbiyalash va o'qitish dasturi hamda metodikasini juda sinchiklab ishlab chiqqan. Shu bilan Y.A. Komenskiy maktabgacha tarbiya pedagogikasining mustaqil fan sifatida shakllanishiga asos soldi. Shvetsar pedagogi I.G.Pestalotssi (1746-1827) maktabgacha tarbiya didaktikasini tuzishda maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning rivojlantirish masalasiga katta e'tibor beradi. G. Pestalotssi tomonidan ishlab chiqilgan ta'limning asosiy mazmuni maktabgacha tarbiya pedagogikasining rivojlanishda va bolalarga keyinchalik maktabda sistemali ta'lim berishda asosiy dastur bo'lib xizmat qildi. Xozirgi zamon maktabgacha ta'lim nazariyasini yaratishda A.P.Usovaning xizmatlari katta ahamiyat kasb etadi. Olima raxbarligida 1950- yillarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilib, bolalar bog'chasi har bir yosh guruhining ta'lim-tarbiya ishlari mazmuni, metod va usullari ishlab

chiqildi. Bu o'tkazilgan ishlar ta'limning tarbiyaviy ishdan farqini aniq belgilab berdi. Ta'limning nazariy jihatlarini ishlanishi "Bolalar bog'chasi tarbiya dasturi"da "Mashg'ulot" bo'limini ajratish imkonini berdi va dasturning keyingi nashrlarida bu bo'lim takomillashtirilib borildi.

Bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomala orqali, so'ng mashg'ulotlar, o'yinlar, bilim berish orqali amalga oshirildi. Bola har doim buyumlar, hodisalar orasida bo'ladi. Doimo biror narsa bi-~~l~~an tanishadi, nimanidir bilib oladi, ushlab ko'radi, nimagadir quloq soladi, shu tarzda bola dunyoni anglaydi. Tevarak-atrof buyum va narsalar bolalarining sezgi organlariga, analizatorlarga ta'sir etadi va sezgi hosil bo'ladi. Sezgi bolalarda ayrim xossalarni bilib olishga yordam beradi. Bolada aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, eng oddiy faoliyat usullari predmetlarini tekshirish, ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bi-~~l~~an taqqoslash maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli nimadan iborat?

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsad va vazifalari haida nimalarni bilasiz?

3. Qanday mashg'ulotlar aqliy tarbiyada samarali hisoblanadi?

4. Bolalarni rang, shakl, kattalik tushunchalarini anglashga qanday o'rgatiladi?

5. Turli mashg'ulot, o'yin, tabiat burchagi va maydonchadagi mehnat hamda saymning bolalar tarbiyasidagi ahamiyati nimalardan iborat?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.

2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019

3.Jo'raev K va boshqalar. Kichiktoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.

4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.

5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.

6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.

7.Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.

8.Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003

9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyada texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

10-§: SUHBAT TURLARI VA UNING MAZMUNI

REJA:

1. Suhbat va uning turlari
2. Suhbat qismlari va unga tarbiyachining tayyorgarligi
3. Suratlar asosida suhbat o'tkazish

Tayanch tushunchalar: suhbat, suhbat turlari, suhbat qismlari, tarbiyachi tayyorgarligi, suratlar, axloqiy mavzudagi suhbat, bilishga oid suhbat, didaktik maqsadga ko'ra suhbat.

1. Suhbat va uning turlari. Suhbat ta'lim-tarbiyaviy ishning murakkab turidir. Suhbat tarbiyachining guruhdagi hamma bolalar bilan ma Turn bir mavzu yuzasidan maqsadga qaratilgan holda tashkiliy so'zlashishidir.

Bolalar bog'chasida bolalar bilan o'tkaziladigan suhbat ularning kundalik faoliyatlari va turli voqea-hodisalarni kuzatishi natijasida olgan tushunchalarini aniqlash va ularni bir tizimga solish maqsadida o'tkaziladi. Tarbiyachi bolalar bilan suhbatni tashkil etar ekan, u bolalarga haqiqatni to'liq va chuqur idrok

qilishga yordam beradi, ularning diqqatini tushunish qiyin bo'lgan voqea-hodisalarga jalb qiladi. Suhbat mashg'ulotida bola ilgari ko'rgan, kuzatgan voqea va hodisalarni qaytadan esga tushiradi, mantiqiy fikr yuritadi, tahlil va muhokama qiladi. Suhbat bolalarni jamoaga birlashtiradi, bir-birlariga bo'lgan qiziqishni oshiradi, bilim va tasavurlarini mustahkamlaydi, ularning nutqiga (lug'atini faollashtirishga, grammatik shakllarni takomillashtirishga) sezi-larli darajada ta'sir etadi, tarbiyachining gaplarini, o'rtoqlarining berayotgan javobini e'tibor bilan eshitishga odatlanadilar. Suhbat bolalarni o'z fikri bilan o'rtoqlashishga, jamoada so'zlashishga, faolligini oshirishga, o'z-o'zini tuta bilishga odatlantiradi, dunyoqarashini shakllantiradi, ya'ni yuqori axloqiy sifatlarni tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi. Suhbat uslubiyoti bola-larda bilim, axloqiy sifatlarni tarkib toptirish bilangina cheklan-may, balki ularning bog'lanishli nutqini o'stirishda, tevarak-atrofdagi narsalarga qiziqishga, ularni aniq ko'rishga va ushbu narsalarga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatishda mu-him vosita hisoblanadi.

Suhbat mashg'ulotida tarbiyachi quyidagilarni amalga oshiradi:

1. Bolalarning tajribalarini aniqlaydi va tartibga soladi, ya'ni tarbiyachi rahbarligida kuzatish vaqtida va oiladagi, bolalar bog'chasidagi turli faoliyatlar jarayonida kishilar hayoti va tabiat to'g'risidagi bilim hamda tasavurlarini aniqlaydi.

2. Bolalarda tevarak-atrofga to'g'ri munosabatni tarbiyalaydi.

3. Bolalarni suhbat mavzusidan chalg' olmay, o'z fikrini maqsadga yo'naltirilgan holda izchillik bilan bayon etishga o'rgatadi.

4. O'z fikrini oddiy va tushunarli tarzda ifodalashga o'rgatadi.

5. Bolalarning ilgari o'zlashtirgan bilimlariga asoslanib, ularning fikrlarini faollashtiradi, mustaqil mulohaza va muhokama qilishga o'rgatadi, muhokama qilinayotgan hodisaga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish fazilatini

shakllantiradi va tarbiyalaydi. Bundan tashqari, tarbiyachi suhbat vaqtida bolalarda barqaror diqqatni, boshqalarning nutqini tinglash va tushunishni, savollarga ortiqcha kuttirmasdan, chaqirishni kutmasdan, tez javob berish istagini, yetarli ovoz balandligida, hamma eshitarli qilib aniq gapirish odatini ham tarbiyalaydi.

Suhbat mashg'ulotida bolalar kelgusida maktabda ta'lim olish jarayonida zarur bo'lgan bilim, malaka va odatlarni egallaydilar.

Suhbat bolalarning xilma-xil faoliyatlariga va xulqlariga katta ta'sir etadi.

Masalan, oila, onalar mehnati to'g'risidagi suhbatlardan so'ng bolalar o'zlarining yaqin kishilariga amaliy jihatdan o'z munosabatlarini namoyon etishga harakat qiladilar. Bunday suhbatlardan keyin bola tarbiyachisiga: „Yaqinda onamning tug'ilgan kunlari, ularga nima sovg'a qilishim mumkin, maslahat bering“, - deb murojaat etadi.

Transport vositalari to'g'risidagi suhbatdan keyin esa ko'cha bo'ylab harakat qilayotgan mashinalarni zo'r qiziqish va diqqat bilan kuzatadilar, ularda juda ko'p qizaqarli savollar paydo bo'ladi, ijodiy o'yinlarining mazmuni sezilarli darajada boyiydi.

Suhbat asosan 3 xil bo'ladi:

1. Kirish suhbat.

2. Sayohat va kuzatish davomida o'tkaziladigan suhbat.

3. Yakuniy suhbat.

Kirish suhbat. Bu suhbat turidan bolalarni sayohatga olib borishdan oldin yoki bolalarga o'qilgan badiiy asarlarni qayta hikoya qildirishdan oldin foydalaniladi. Masalan, 6 yoshli bolalar bilan „Pomidor o'tqazdik“ mavzusida suhbat o'tkazishda (pomidor o'tqaziladigan yerga olib borishdan avval) tarbiyachi bolalarni guruh xonasida to'plab, qisqacha kirish suhbatini o'tkazadi, kirish suhbatini davomida bolalarga quyidagi savollarni beradi:

—Bolalar, eslanglar-chi, biz sizlar bilan tuvakdagi pomidor ko'chatlarini yerga (jo'yaklarga) qachon ekan edik?

—Kimning ko'chati qayerga ekilganligini tez bilib olish uchun qanday belgi qo'ygan edik?

—Pomidor yaxshi hosil berishi uchun uni qanday parvarish qilish kerak?

—Pomidorga suvni nimada quyish yaxshiroq — leykadami yoki chelakdami?

Bolalar javobidan so'ng tarbiyachi ularni to'ldirib, shunday deydi: — To'g'ri, bolalar, biz uch kun oldin guruhimizning yerga tuvakdagi pomidor ko'chatlarini ekan edik. Har kim o'z ko'chatini parvarish qilishi uchun har bir ko'chat kimniki ekanligini bildiruvchi uzun cho'pni tuvak yoniga (yerga) suqib, unga ismlarni yozib qo'ygan edik. Mana bugun biz sizlar bilan yerga ekilgan pomidor ko'chatlarimizni parvarish qilish uchun boramiz va u yerda kimning ko'chati qanday ko'karganini, unga qanday qilib suv berishni, qanday o'g'it solishni kuzatamiz. Mana, men pomidor ko'chatlariga suv quyish uchun leykachalarni tayyorlab qo'ydim. Leykachalardan quyilgan suv xuddi yomg'irga o'xshab tushadi. Bu ko'chat ildizlarining atrofmi yumshatishga, ildizning yaxshi

rivojlanishiga yordam beradi. Ho-zir hammangiz kiyimlaringizni kiyib olib, ikkitadan bo'lib, qo'l ushlab, ekin maydonimizga borishga tayyorlanasiz.

Bog'cha dahlizida shovqin qilmasdan, boshqa gurahlarning mashg'ulot o'tishlariga xalaqit bermasdan, sekin-asta yuramiz.

Sayohat yoki biror-bir narsani kuzatish davomida suhbat o'tkazish. Bolalarni pomidor ko'chati ekilgan yerga olib borib, pomidor ko'chatining o'sishini kuzatish va uni qanday parvarish qilish to'g'risidagi suhbatni tarbiyachi quyidagi savollar asosida davom ettiradi:

—Bolalar, biz hozir qayerga keldik?

—Kimning ko'chati qayerga ekilganligini qanday bilib olasiz?

—Pomidor ko'chati yaxshi o'sishi uchun nima qilish kerak?, - Parvarish qilish nimalardan iborat?

—Nima uchun o'simlikka namlik (suv) kerak?

—Suvni nimada quygan yaxshiroq? Nima uchun? (Bir bolaga leykachani beradi, u o'z ko'chatiga suv quyadi.)

—Nima uchun ko'chatga oziq beriladi? (Tarbiyachi ko'chatga oldindan tayyorlab qo'yilgan o'g'itni solib ko'rsatadi va ustidan leyka bilan suv quyadi.)

—Ko'chatga nima uchun quyosh nuri kerak? ,;

— Begona o'tlarning ko'chat uchun qanday zarari bor? Shundan so'ng tarbiyachi bolalarning javobini to'ldirib, suhbatni pomidor haqidagi she'rni aytib berish bilan tugatadi:

Bog'lar ostidan Xoh salat qiling,

Boqsam mo'ralab. Xoh soling oshga.

Uzgingiz kelar, Ishtaha ochgum

Tongda saralab. Keksa-yu, yoshga.

Tarbiyachi mashg'ulotdan so'ng bolalarga o'z ko'chatlariga o'g'it va leykadan suv quyishni aytadi, o'zi esa topshiriqni bolalar qanday bajarayotganlarini kuzatib boradi, zarur bo'lsa, yordam beradi.

Yakuniy suhbat. Bu suhbat turi bolalarning ko'rgan-eshitgan narsalari haqidagi bilimlarini aniqlash va uni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

Tarbiyachi bolalarni pomidor ko'chati ekilgan yerga boshlab borib, ko'chatni parvarish qilish kerakligi va bu ish nimadan iborat ekanligi haqida suhbat o'tkazib, parvarish bilan bog'liq bo'lgan ishlar bajarilgach, oradan bir hafta o'tgach, „Biz pomidor ko'chatini qanday ekdik va parvarish qildik“ mavzusida yakuniy suhbat o'tkazadi.

Ushbu suhbat jarayonida bolalarga quyidagi savollarni berish mumkin:

—Biz o'tgan haftada qayerga borgan edik?

—U yerda biz nimani kuzatgan edik?

—Biz tuvakdagi pomidor ko'chatini qayerga ekan edik?

—Har kim o'z ko'chati yoniga qanday belgi qo'ygan edi? Buni nima uchun qilgan edi?

—Nima uchun pomidor ko'chatiga o'g'it solinadi?

—Ko'chatga suvni nimada quydingiz? Nima uchun leykada suv

quydingiz?

—Pomidor ko'chatlari uchun quyosh nuri nima uchun kerak?

—Pomidor yaxshi o'sishi uchun uni nimalardan tozalash kerak?

—Pomidor qachon ekiladi? U qachon pishadi?

—Bizning ekin maydonimizda yana qanday sabzavotlar bor? Ular nima uchun kerak?

Tarbiyachi bolalar javobini to'ldiradi va suhbatni sabzavotlar to'g'risidagi she'rlar yoki topishmoqlar aytish bilan tugatadi.

Har bir suhbat 3 qisradan iborat bo'ladi:

1) suhbatni boshlash; 2) suhbatning borishi; 3) suhbatni yakunlash.

Suhbat mashg'ulotini tashkil etishda asosiy o'rinni suhbatni boshlash qismi egallaydi. Suhbatni boshlashda bolalar e'tibori biror-bir narsa yoki suratni ko'rishga yoki bo'lmasa, ularga tanish bo'lgan hodisalarni eslashga qaratiladi. Ba'zan suhbatni quyidagi jummalarni aytish bilan ham boshlash mumkin: „Men ko'pincha o'ylab qolaman, baliqlar akvariumda o'zlarini qanday his qilgan ekanlar...“, „Bugun men avtobusda emas, trolleybusda kelishimga to'g'ri keldi va shunda o'ylab qoldim, mening bolalarim qanday transportlarga tushish mumkinligini bilisharmikan?“, „Bolalar, kim biladi, mening qo'limdagi nima?“ Ba'zan tarbiyachi suhbatni suhbat mavzusiga yaqin bo'lgan topishmoq yoki she'r aytib berishdan ham boshlashi mumkin.

Suhbat mashg'ulotining borishida tarbiyachining tushuntirishi, ko'rsatmasi, bergan savollari asosiy o'rinni egallaydi. Suhbat uchun savollarni to'g'ri tanlay bilish juda muhimdir. Savollar bolalarga tushunarli bo'lishi lozim. Shuning uchun bolalarga beriladigan savollarni tuzishda tarbiyachi oldiga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Savol aniq va sodda bo'lishi kerak.

2. Savolni tuzayotgan vaqtda tarbiyachining o'zi bolalardan qanday javob chiqishini ko'z oldiga keltirishi lozim.

3. Bolalarning idrok qilishlari turlicha bo'lishini hisobga olib, tarbiyachi yordamchi savollar berish orqali asosiy savolning mazmunini bolalarga anglatishi lozim.

Masalan, bolalarning oshpaz mehnati haqidagi tushun-chalarini aniqlash va mustahkamlash maqsadida tarbiyachi ularni oshxonaga olib boradi va oshpazning ishini kuzatish jarayonida bolalar bilan suhbat o'tkazadi. Buning uchun suhbat olib borish jarayonida quyidagi savollarni berish mumkin:

—Biz hozir qayerga keldik?

—Oshxonada kimlar ishlaydi?

—Ular qanday ishlarni bajaradilar?

—Qanday ovqatlarni tayyorlaydilar?

—Nimalarni qovuradilar?

—Nimalarni qaynatadilar?

—Hozir qanday ovqatlarni tayyorlamoqdalar?

—Bu ovqatlarni pishirish uchun qanday asboblardan kerak bo'ladi?

—Ovqat tayyorlash uchun qanday masalliq kerak?

—Oshpaz ovqatni kimlar uchun tayyorlaydi?

— Qani ayting-chi, oshpaz mehnati yengilmi yoki og'irimi? Tarbiyachi suhbatni topishmoq, she'r, maqol, ashula aytib

berish, suhbat mavzusiga taalluqli suratni ko'rsatish, axloqiy sifatlarni tarbiyalashga qaratilgan mantiqiy xulosalar qilish bilan yakunlaydi.

Suhbat mazmuni va mavzulari.

Suhbat mazmuni — bu „Dastur“ning „Bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish va ijtimoiy hayot hodisalariga qiziqishni tarbiyalash“ bo'limidagi materiallar hisoblanadi. Bunga tevarak-atrof va ona-Vatan, maishiy mavzudagi, buyuk siymolar va bayramlar, harbiy qo'shinlar, mashhur sarkardalar, kattalar mehnati, transport va aloqa vositalari, maishiy-xo'jalik va mehnat buyumlari, xalq ijodi, tabiat, shuningdek, bolalar bog'chasida bolalarning turli faoliyatlari (o'yinlari, mehnat, o'zaro yordam va hokazo) kiradi.

Maishiy mavzularda suhbatlar. Bu bolalar o'zlari shaxsan kuzatgan va ishtirok etgan voqea va hodisalardir. Bu suhbatlarda bolalar uyda kim bilan yashashlari, oila a'zolarining ismlari, ularning qayerda ishlashlari, uyda nima ishlar qilishlari, qanday dam olishlari, o'zlarining o'yinlari, uydagi mashg'ulot va o'yinlar, kuchiga yarasha kattalarga yordam berish va hokazolar haqida gapirib beradilar, uydagi va bog'chadagi muhitni bir-biriga taqqoslaydilar.

Tevarak-atrof va ona-Vatan to'g'risidagi suhbatlarda bolalar o'zlari tug'ilib o'sgan joylari — o'z shahar va qishloqlari; bog'chaga yaqin joylashgan ko'cha, binolar, maktab, do'kon, choyxona, idora, mahalla, undagi diqqatga sazovor joylar, me'morchilik yodgorliklari, maydon va xiyobonlar; o'z ko'chasi, mahallasining nomi va boshqalar haqida gapirib beradilar; O'zbekiston to'g'risida qisqacha ma'lumot beriladi, O'zbekistonning poytaxti — Toshkent haqida, Toshkentdagi Mustaqillik maydoni, Alisher Navoiy xiyoboni va hokazolar (har bir viloyatning o'z tarixiy joylari, shahari, tumani) haqida gapirib beriladi.

Katta kishilarning mehnati haqidagi suhbatlar bolalarni kattalar faoliyatining ma'nosini tushunib olishlariga yordam beradi. (Bolalar bog'chalari uchun dasturlar. Tevarak-atrof bilan tanish-tirish, nutq o'stirish, badiiy adabiyot. T., 1992, 2, 8, 16-betlar.)

Buyuk siymolar va bayramlar haqidagi suhbatlarda bolalar o'zbek xalqining buyuk siymolari (Navoiy, Bobur, Al-Beraniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Yunus Rajabiy, Kamoliddin Behzod, O'rol Tansiqboyev), o'zbek xalqining milliy bayramlari (Navro'z, Hosil bayrami — Mehrjon, Gullar va qushlar bayrami, to'ylar, sayillar) haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

Harbiy qo'shinlar haqidagi suhbatlarda bolalarga harbiy qo'shinlarda tankchilar, dengizchilar borligi, vatanni himoya qilish uchun jasur, kuchli, chaqqon bo'lislari kerakligi haqida so'zlab beriladi.

Mashhur sarkardalar to'g'risidagi suhbatlarda bolalar Amir Temur, Jaloliddin Mangubardi, Zahiriddin Muhammad Bobur,

Sobir Rahimov kabi mashhur sarkardalarning hayotidan olingan qiziqarli voqealarni bilib oladilar.

Transport va aloqa vositalari to'g'risidagi suhbatlarda bolalarga transport va aloqa xodimlarining xizmatlari haqida tushuncha beriladi. Pochta, telefon, telegraf, ularning vazifalari to'g'risida gapirib beriladi.

Xalq ijodi to'g'risidagi suhbatlarda bolalarga so'zana, naqqoshlik, zardo'zlik, kulolchilik, milliy himarmandchilik namunalari, me'morchilik yodgorliklari haqida gapiriladi. O'zbek xalq qo'shiqlari: lapar, alia, ertaklar, ermaklar; topishmoqlar, maqollar, sanamalar, aytishuvlar, ovutmachoqlar, tez aytishlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Tabiat to'g'risidagi suhbatlarda bolalarni yil fasllari, hayvonlar, o'simliklar, kattalarning tabiatdagi mehnatlari haqi- dagi tasawurlari aniqlanadi va mustahkamlanadi.

Maishiy-xo'jalik va mehnat buyumlari to'g'risidagi suhbatlarda jihozlar, idish-tovoqlar, kiyim-kechaklar, o'yinchoqlar, ba'zi bir mehnat qurollari muhokama qilinadi, ularning nima uchun kerakligi, nimadan, qanday tayyorlanganligi, ayrim muhim belgilari (rangi, shakli, uzunligi), bu buyumlarni kim va qayerda tayyor-laganligi, uni qanday saqlash lozimligi aniqlanadi.

Suhbatga tayyorlanish va uni o'tkazish.

Suhbatlar birinchi kichik guruhdan boshlab o'tkaziladi.

Suhbat yilning ikkinchi yarmidan boshlab o'tkazilgani ma'qul. Chunki bu davrgacha bolalarda kerakli tajriba to'planadi. Bir oyda 1 - 3 ta suhbat o'tkazish tavsiya etiladi. Suhbatni tashkil etish uchun tarbiyachidan tayyorgarlik talab etiladi. Tarbiyachi navbatdagi ishlarni rejalashtirishda tevarak-atrof bilan tanishti-rish bo'yieha qaysi dastur materialini suhbat tarzida berish maqsadga muvofiq ekanligini belgilaydi, so'ngra mashg'ulotni olib borish rejasini tuzadi.

Bolalar diqqatini tez to'plash va ularning mashg'ulotga bo'lgan qiziqishini uyg'otish, aqliy faoliyatini faollashtirish, hissiyotlariga ta'sir etish uchun mashg'ulotni qanday boshlash kerakligini puxta o'ylab oladi. Bunday emotsional vositalar sifatida suratlardan, bolalar uchun notanish bo'lgan yangi topishmoqlardan, suhbat mazmuniga yaqin bo'lgan she'rlardan foydalanish mumkin.

Masalan, kuz haqidagi suhbatni O'.Tansiqboyevning „Kuz“ reproduksiyasini (katta guruhda) ko'rsatishdan boshlash mumkin. Bu asar bolalarning xotirasida bog'ga uyushtirilgan sayohat vaqtidagi taassurotlarini jonlantiradi.

O'zbekiston haqidagi suhbatni esa O'zbekistonning uzoq o'tmishiga doir ba'zi yodgorliklarni, hujjatli suratlarni ko'rsa-tishdan boshlash mumkin.

Ba'zi vaqtda suhbatni mavzuga bog'liq bo'lgan savollarni berishdan ham boshlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Masalan, kattalarning mehnatlari haqidagi suhbatni „Bolalar kimning ota-onasi qayerda, kim bo'lib ishlaydi?“ - degan savol bilan boshlaydi. Tarbiyachi bolalar mavzudan chetga chiqib ketmasliklari, chalg'imasliklari uchun oldindan suhbatning rejasini belgilab oladi.

Awaldan reja ega bo'lgan tarbiyachi bolalarni har qanday sharoitda ham, navbatdagi reja savolini berish bilan mavzuga qaytara oladi. Tarbiyachi o'zining savollari bilan bolalar

fikrini narsa va hodisalarning xarakterli va muhim belgilariga yo'naltiradi. Bolalarga ularning fikrlarini faollashtirishga yordam bermaydigan, yoshiga mos bo'lmagan savollarni berish yaramaydi. Shu nuqtayi nazardan besh-olti yoshli bolalarga: Sigirning oyog'i nechta? Quyoning nechta qulog'i bor? kabi savollarni berish yaramaydi. Birinchidan, bu bolaga ma'lum bo'lgan narsa; ikkinchidan, oyoqning, dumning, quloqning soni (miqdori) to'g'risidagi suhbat bolalarning hayvonlar to'g'risidagi bilimlariga hech qanday ma'lumot qo'shmaydi.

Chunki hamma hayvonlarda oyoq, quloq va hokazolar mavjud. Bir hayvon ikkinchi hayvondan gavda qismlarining miqdori bilan farq qilmaydi, balki hayot tarzi, harakati bilan ajralib turadi. Hayvonlarning tashqi belgilari to'g'risida eng to'g'ri savol quyidagicha bo'lishi mumkin: Mushukning ko'zlari qanday? Uning dumi qanday? va hokazolar. Suhbatning asosiy savollari (qo'shimcha savollar ham) tarbiyachining ishlanmasiga yozilishi kerak.

Shuningdek, tarbiyachi suhbat mavzusi uchun kerak bo'la-digan ko'rgazmalarni oldindan tayyorlashi va bolalar diqqatini jalb qilmaydigan joyga qo'yib qo'yishi kerak.

Mashg'ulot oxirida suhbat mazmunini mustahkamlash yoki uning bolalarga emotsional ta'sirini chuqurlashtirish foydalidir. Buni turli yo'llar bilan amalga oshirish mumkin, chunonchi: tarbiyachi suhbat mazmunini qisqa hikoya qilib berish, suhbat mavzusiga bog'liq bo'lgan ta'limiy o'yin o'tkazish (3 - 5 daqiqa);

tanish suhbat mazmuniga yaqin bo'lgan she'r yoki ashulani aytib berishni taklif etish; badiiy hikoya o'qib berish va hokazo. Tarbiyachining qaysi variantni tanlab olishi suhbatning mavzusiga, bolalar bilimining boyligiga va vaqtga bog'liqdir. Sabzavotlar to'g'risidagi suhbatni „Paypaslab top“ ta'limiy o'yini bilan; Navro'z bayrami to'g'risidagi suhbatni musiqa mashg'ulotida o'rganilgan ashulani aytirish bilan tugallash mumkin. Tarbiyachi suhbatda hamma bolalarning faol ishtirok etishiga harakat qilishi kerak. Buning uchun quyidagi qoidalarga amal qilishi kerak: savolni guruhdagi hamma bolalarga qarata berib, so'ngra javob berish uchun bittadan chaqirish kerak. Doimo bir boladan so'rash yaramaydi. Iloji boricha berilgan savolga ko'proq bola-larni javob berishga jalb qilishi kerak. Agar tarbiyachi bitta bola bilan uzoq gaplashsa, boshqa bolalar suhbatda ishtirok etishni istashmaydi. Shuningdek, tarbiyachining o'zi suhbat vaqtida bolalarga ma'lum bo'lgan narsalar haqida ko'p gapirsa ham bolalar suhbatda ishtirok etishmaydi.

Bolalar suhbat vaqtida jo'r (xor) bo'lib emas, balki bitta-bitta javob berishlari kerak. Agar zarar bo'lmasa, bolalarning javobini bo'lmaslik lozim: agar bola zarariy bilimga ega bo'lmasa, uyatchan bo'lsa, undan to'liq javob berishni talab etmasdan, qisqa javobi bilan qoniqish kerak. Bolalar savollarga yetarli ovoz balandligida, aniq va tetik javob berishlari lozim. Agar bola past ovozda javob bersa, tarbiyachi undan javobni baland ovozda, ammo qichqirmasdan takrorlashini talab etishi zarur. Masalan; „Sen nima deganingni hech kim eshitmadi, - deb tushuntirishi kerak. - Javobingni baland ovozda takrorla“. Tarbiyachi suhbatga tayyorlanishda va uni o'tkazishda ushbu qoidalarga

qat'iy amal qilishi kerak.

Misol tariqasida katta guruhda o'tkaziladigan „Bolalar bog'chasi xodimlarining mehnati" mavzusidagi suhbatni keltiramiz.

„Bolalar bog'chasi xodimlarining mehnati" mavzusida suhbat.

Maqsad. Bolalarning bog'cha xodimlarining mehnatlari to'g'risidagi bilimlarini aniqlash va kengaytirish, har xil mehnat turlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatish; fe'llarni hosil qilish ustida mashq qilish.

Oldindan qilingan ish. Mashg'ulotdan 2 - 3 kun oldin (kechki soatda) tarbiyachi bolalarni yig'ib, ulardan bolalar bog'chasining mudirasi kim, u nima ish qiladi, deb so'raydi. Tarbiyachi bog'chada nima qilishi bilan qiziqadi. Bolalarning uzuq yuluq, ishonchsizlik bilan aytgan javoblarini tinglab, shunday deydi: „Sizlar bu kishilarning mehnatlari haqida juda kam bilar ekansizlar. Bu haqda ko'proq bilishni istaysizlarmi?" Bolalardan tasdiq javoblarini eshitib (bog'cha xodimlari bilan oldindan kelishilgan bo'ladi), uch-to'rtta bolani oshpazning, hamshira va mudiraning, tarbiyachining yoniga ularning faoliyatlarini kuzatish va mehnatlari haqida ko'p narsalarni bilib olishlari (so'rab olishlari) uchun (35 — 40 daqiqaga) yuboradi.

Yuborilgan bolalar qaytishgach, o'z taassurotlari bilan o'rtoqlashishlarini so'raydi. Boshqa bolalarga esa eshitganlari haqida qanday gapirib berish mumkinligini o'ylashni taklif etadi.

Yetti yoshga kelib, odatda, nutqning sintaktik qatori shakllanadi: bola oddiy gaplami, bir xil a'zoli gaplami to'g'ri tuzadi, bunda u biriktiruvchi, zidlovchi, ajratuvchi bog'lovchilarni qo'llaydi; u o'z nutqida qo'shma gaplardan, ko'pincha esa turli xil sintaktik munosabatlarni ifodalovchi ergashgan qo'shma gaplardan foydalanadi: qo'shimcha gaplar - «Kamol nima ko'rganligimizni so'radi»; maqsadli gaplar - «Biz oziq-ovqat xarid qilish uchun do'konga ketayapmiz»; shartli gaplar - «Agar yomg'ir yog'masa, biz sayr qilgani chiqamiz» va boshq.

O'z taassurotlari haqida hikoya qilar ekan, olti yoshli bola ravon monologik nutq shaklidan foydalanishi lozim.

Bolalar bog'chasining tayyorlov guruhida grammatik rasmiy- lashtirilgan nutqni rivojlantirish borasidagi ishlar asosiy o'rinni egallashi lozim. Xuddi oldingi yillardagi kabi, u maxsus mashg'ulotlarda va boshqa faoliyat turlari bilan bog'liqlikda amalga oshiriladi.

Aynan bir fikmi turli vositalar yordamida rasmiylashtirish maktabga tayyorlash guruhidagi bolalarda grammatik nutq ko'nikmalarini shakllantirishga doir ishlarning asosiy turi bo'lishi mumkin. Masalan, bolalar o'yin-kulgi qilayotgan syujetli suratni tahhl qilishda qator gaplarni tuzish mumkin: «Bolalar quvonchdan sakrab yuborishdi», «Bolalar xursand bo'lib, osmonga sakradilar»; «Bolalar sakrab yuborishdi, chunki ular xursand edilar». Aynan bir mavzuda turlicha gaplar tuzishga doir. bunday ishlar maktabgacha yoshdagi bolalarga bitta fikmi turlicha ifodalash imkonini beradi. Mashg'ulotlarda tarbiyachi ataylab bolalarga bir- birining o'mini bosishi mumkin bo'lgan gaplar tuzishni o'rgatadi. Aynan bir mavzuga oid gaplar variantlarini yaratish uchun didaktik o'yinlar, syujetli rasmlar, badiiy matnlardan foydalanish mumkin.

Aynan bitta fikmi ifodalash uchun turlicha gaplar tuzishga oid ishlar yetti yoshli bolalarda grammatik to'g'ri nutq ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy o'rinni egallashi lozim. Bu yoshdagi bolalarga nutqda sifatdoshlarni qo'llashni o'rgatish ular nutqini rivojlantirishga doir ishlarning ikkinchi yo'nalishi bo'lishi mumkin.

Bolalar nutqiga sifatdosh shakllarni kiritish uchun bolalar, kattalar, hayvonlar, qushlarning turli harakatlarini tasvirlovchi suratlardan foydalanish mumkin (o'qiyotgan bola, raqs tushayotgan qiz, yugurayotgan quyon va h.k.). Bolalar surat asosida gap tuzadilar: Tarbiyachi ularga so'z birikmasini tuzishga yordam beradi. «Bola o'qiyapti». Tarbiyachi so'z birikmasidagi sifatdoshni aytadi, so'ngra bolalardan so'raydi: «qaysi bola?» - «o'qiyotgan bola». Mashg'ulot uchun eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarni olish va ulardan hozirgi zamondagi haqiqiy sifatdoshlarni hosil qilish dorkor. Bolalarga hech qanday atamalar ma'lum qilinmasligi kerak, bunda ularning ayrim sifatdoshlarni esda saqlab qolishlari va zarur bo'lganda ulami o'z nutqiga qo'sha olishlari juda muhimdir.

1. Suhbatga asosiy o'rgatish usuli orqali savollar berish. Bolalar hayotda ko'rgan, ularga tanish bolgan buyumlar, narsa va hodisalarni kuzatish orqali ulami suhbatga o'rgatish. Bolalar turli mavzular yuzasidan o'tkazgan suhbatlarda hosil qilgan tushunchalari, taassurotlarini so'z vositasida boshqalarga bildiradilar. «Mening o'yinchog'im» «Avtobusda sayr», «Bizning hovli» «O'rtog'imizga ko'maklashyapmiz», «Koptokni qutqaryapmiz», «Chana uchayapmiz», «Bozorda», «Akamning kabutarlari», «Mehmonda», «Yozda», «Uy hayvonlari», «Mushuk bolalari bilan», «Quyonlar», «Mening onam shifokor», «Mening dadam quruvchi» va boshqa mavzulardagi suhbatlar jumlasiga kiradi. Ushbu mavzular bo'yicha o'tkazilgan suhbatlarda bolalar yangi so'zlamini bilib olishadi. Suhbatlar natijasida bolalar nimalarni o'zlashtirishlari lozimligini, qaysi yangi so'zlamini esda saqlashlarini va uning mazmunini tushunib olishlarini, bolalar diqqatini nimalarga qaratishni va ular yuzasidan beriladigan savollarni tarbiyachi o'ziga belgilab qo'yishi lozim. Savollar qisqa va aniq bo'lmasi. Bolalar tajribasiga asoslanishi, ularga fikr yuritishni, boshlang'ich — oddiy xulosalar chiqara olishni o'rgatishi kerak. Shuningdek, tarbiyachi mavzular bo'yicha mashg'ulotni qanday boshlash va yakunlashni o'ylab qo'yishi, mavzu mazmuniga mos she'rlar, topishmoqlar, maqollar, masallar, tez aytishlar, kichik hikoyalar ham tanlasui kerak bo'ladi.

Mashg'ulotni boshlashdan oldin bolalarni jonlantirish, suhbat mazmunini yaxshilab tushunib olishlari uchun qisqagina kirish suhbatini o'tkazish mumkin, Masalan: «Mushuk o'z bolalari bilan» nomli suhbatni boshlashdan avval tarbiyachi bolalarga: Kimning uyida mushugi bor? Nima uchun mushuk saqlaysiz? Uni nimalar bilan boqasiz? U qanday ovoz chiqaradi? kabi savollar beradi. So'ngra bolalarga: «Men sizlarga mushuk va uning bolalari tasvirlangan suratni olib keldim» - deb suratni ularga ko'rinarli joyga ilib qo'yadi va bolalar uni yaxshilab ko'rib olishlari uchun 1-2 daqiqa vaqt beradi. Suratni yaxshilab ko'rib olishgach, tarbiyachi unda tasvirlanganlar bo'yicha savollar bera boshlaydi. Savollar bolalarning yosh va shaxsiy xususiyatlarini, dastur maqsadini hisobga olgan holda beriladi. Chunonchi, agar birinchi va ikkinchi kichik guruhlarda ushbu surat

bo'yicha mashg'ulot o'tkazilsa, undan maqsad: bolalarning mushuk va uning bolalari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, tashqi ko'rinishi, harakati, ovqatni qanday yeyishi haqida tushuntirish va lug'atini faollashtirish bo'lsa, tarbiyachi bolalarga suratni ko'rsatib shunday savollar beradi: Suratda nima tasvirlangan? Ona mushuk nima qilyapti? Ona mushuk yonida kim yotibdi? Mushuk qanday miyovlaydi? Ikkinchi kichik gumh bolalariga esa yuqoridagi savollardan tashqari yana ushbu savollarni ham berish mumkin: Ona mushukning panjalari qanday rangda? Dumi qanday rangda? Mushukning boshida nimalari bor, tumshug'ida-chi? Kulrang mushukcha nima qilyapti? U nimadan sut ichyapti?

Suhbatda o'rgatish va tarbiyalash usullari.

Suhbatda asosiy o'rgatish usuli savollar berishdir. Mazmuni va shakli jihatdan har xil murakkablikka ega bo'lgan savollardan foydalaniladi. Ayniqsa, bolalardan xulosa chiqarishni, muhokama qilishni, obyektlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashni talab etuvchi savollar juda muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek, obyektlarni taqqoslashni talab etuvchi savollar ham o'z qimmatiga ega. Masalan: Tramvay trolleybusdan nimasi bilan farq qiladi? Qaysi sabzavotlarni xomligicha, qaysilarini pishirilgan, qaysilarini qovurilgan holda yeymiz?

Baholovchi savollar bolalarni faollashtirishga yordam beradi. Masalan, suyuq ovqatning turlari haqidagi savollarga dastlab javob beravchilar juda ko'p bo'ladi. Biroq ovqatning 3 — 4 turini aytishgach, bolalar aytilgan suyuq ovqat xillarini takrorlay boshlashadi: mastava, moshxo'rda, karam sho'rva. Bu holda tarbiyachi savolni boshqacha shaklda bergani ma'qul. Kimga qaysi suyuq ovqat ko'proq yoqadi? Yana juda ko'p bolalar javob berish uchun qo'l ko'tarishadi: makaron sho'rva, no'xat sho'rva, qovurma sho'rva va hokazo.

Bolalarga ona tilini o'rgatishda, lug'atini faollashtirishda suhbatning ahamiyati juda katta. Suhbatda lug'at ishining turli usullaridan foydalanish mumkin. Tarbiyachining ayrim so'zlarning ahamiyatini (ba'zan kelib chiqishini ham) tushuntirishi juda muhim. Masalan, oziq-ovqatlar haqidagi mashg'ulotning borishi jarayonida tarbiyachi shunday tushuntiradi: „Ha, bu oziq-ovqatlar muzlatgichda saqlanadi. Ularga sovuq joy kerak. Ular aynib qolmasligi uchun muzlatgichda saqlanadi". „To'g'ri, bu maxsus xona, u „omborxonona" deb ataladi. Omborxonada oziq-ovqatlar saqlanadi. „Omborxonona" so'zini esda saqlang". Lug'at ishida so'zlarni tarbiyachi bilan birgalikda jo'r (xor) bo'lib takrorlashdan foydalaniladi. Shuningdek, yangi yoki talaffuzi qiyin so'zlarni (motoroller, trolleybus, tipratikan va boshqalar) takrorlash mumkin.

Mashg'ulotda bolalarning faol ishtirok etishlarini ta'minlash uchun ularni tarbiyachiga va o'z o'rtoqlariga savollar berishga o'rgatish kerak. Chunki bolalarning savol berishi ularning diqqatini barqarorlashtiradi, qiziquvchanligini, sinchkovligini o'stiradi. Buning uchun tarbiyachi suhbat jarayonida bolalarda paydo bo'lgan savollarga katta e'tibor berishi kerak. Ularni rag'batlantirishi, kuzatuvchanliklari, qiziquvchanliklarini ta'kidlab o'tishi lozim.

Tarbiyachi bolalarni savollarga so'zlar yoki jumlar bilan bilangina javob berishga o'rgatib qolmay, balki o'z fikrini kengroq bayon etishga ham o'rgatib boradi. Buning uchun bir-biriga bog'langan 2 — 3 ta savol berish usulidan

foydalanadi. Masalan: Bizning yechinish xonamiz haqida gapirib ber. U qanday? Guruh xonasidan nima bilan farq qiladi? U yerda qanday jihozlar bor va ular nima uchun kerak?

Bolalar fikrining to'liq emasligi ko'rsatma berishni talab etadi: kengroq gapirib ber; o'zing esla va hammasi haqida gapirib ber va boshqalar. Suhbatda o'yin va emotsional xarakterdagi usullardan foydalanish ham yaxshi natijalar beradi: so'z o'yinlari, „Shundaymi yoki shunday emasmi?“, „Masxaraboz o'rganyapti“ shaklidagi o'yin- mashqlari, topishmoqlar, musiqa tinglash, badiiy asarlarni o'qib berish. Tarbiyachi deyarli barcha suhbat mash-g'ulotlarida ko'rgazmali qurollardan foydalanadi. Uning maqsa-di — bolalar diqqatini to'plashga yordam berish, bilimlarini aniqlash va boyitish, turli xil analizatorlar ishtirokida suhbatda ishtirok etishni yengillashtirish. Suhbat mashg'ulotida foydalaniladigan buyumlar (materiallar) xarakteri jihatidan juda xilma-xil. Masalan, buyumlarning asli (o'zi), o'yinchoqlar, suratlar (rasmlar), yirik suratlar yoki illustratsiyalar (tasvirlar), amaliy san'at jihozlari. Suhbatning kirish qismida foydalaniladigan ko'rgazmali qurol bolalar diqqatini to'plashga, ularning bilimlarini jonlantirishga (bayram to'g'risidagi suhbatda bayram jihozlari, bolalarning uydagi hayotlari haqidagi suhbatda „Oilada“ nomli surat) yordam beradi.

Mashg'ulotning borishida foydalaniladigan ko'rgazmali quroldan bolalarning bilimini aniqlash, diqqatini faollashtirish, mashg'ulotning oxirida esa emotsional kayfiyatni vujudga keltirish maqsadida foydalaniladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Suhbatning qanday turlarini bilasiz ?
2. Suhbat didaktik maqsadiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
3. Grammatik rasmiylashtirilgan nutqni rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?
4. Tarbiyachining suhbatga tayyorlanishi va o'tkazish jarayoni haqida gapirib bering, suhbatga o'rgatish usuli orqali savollar berish qanday amalga oshirildi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. „Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichikintoylar nutqini o'stirish. –T.: „O'qituvchi“, 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: „O'qituvchi“, 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: „O'qituvchi“, 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.

11-§: HIKOYA QILIB BERISH TURLARI VA METODLARI

REJA:

1. Hikoya qilishga o'rgatish mashg'ulotlari
2. Badiiy asarlarni hikoya qilib berishga o'rgatish
3. Turli yosh guruhlarida bolalarni hikoya qilishga o'rgatish

Tayanch tushunchalar: hikoya, hikoya tuzish, hikoya tinglash, hikoya so'zlash, badiiy asar, nasriy asarlarni so'zlash, tinglash madaniyati

Hikoya qilishga o'rgatish mashg'ulotlari Bolalarda biz o'ylaganimizdanda ko'proq xislat, fazilatlar mavjud. Faqat ularni vaqtida rivojlantirish va namoyon etish dardkor. Xuddi shunday hikoya qilib berish, so'zlash qobiliyati bilan bir qatorda unga doir madaniyat shakllarini ham o'zlarida o'zlashtirishlari mumkin. Bu mavjud qobiliyatni rivojlantirish uchun ularga avvalo biz kattalar o'mak bo'lishimiz kerak. Ya'ni, ular taqlid qilishga moyil ekanliklarini unutmagan holda ularni avvalo tinglay bilishimiz kerak. Agar ularni vaqtida tinglay olsak, ular ham kattalarni tinglay boshlaydi. Natijada mazmunli suhbat yaraladi. Badiiy asarlarni hikoya qilib berishda bolalarga yordamlashish, so'zni qabul qilish vositalari va asosan, turli xil savollar orqali amalga oshiriladi. Savollarning quyidagi turlari mavjud. monologik matnni hikoya qilib berishga yordam beruvchi savollar:

— birgalikda hikoya qilishga yo'naltiruvchi savol (iboradagi so'nggi so'zga qo'yilgan savol);

— aytib turuvchi savol;

— yo'naltiruvchi savol;

— to'g'ridan-to'g'ri savol;

— to'g'ridan-to'g'ri savollar zanjiri (reja);

— qidiruv savollari;

---ko'rsatma savollari.

Eng avvalo bolalarni hikoya qilishga o'rgatishdan oldin ularga tinglash madaniyatini singdirishimiz zarur. Tarbiyachilar bolalarni tinglash madaniyatiga o'rgatishida ba'zi ko'rsatmalarga amal qilishi kerak bo'ladi. Bu o'z o'rnida bolalarning fikrlash va noverbal muloqotiga ham yordam beradi. Shuningdek, bolalarga jismoniy harakatlar va imo-ishoralar orqali faol tinglash texnikasining turlarini uqitirib borish ham samarali hisoblanadi.

- Tarbiyachi bolalarga xalaqit bermasligi, ularni to'xtatmasligi kerak. Ushbu faol tinglash texnikasi bolalarga asosiy g'oyasini oxirigacha yetkazishga imkon beradi.

- Savoldan keyin bolalar uchun javob berishni emas, balki bolalar javobini kutishni lozim topgan ma'qul.

- Tarbiyachi bolalarning ko'zleri orqali ham aloqa o'rnatishi mumkin. Ko'zlar inson qalbining ko'zgusi hisoblanib, nima demoqchiligini doim tasdiqlab turishini unutmashlik kerak.

• Bolalarning fikr-mulohazasi bilan tarbiyachi o'rtoqlashadi, savol beradi, bosh irg'itib tasdiqlaydi. Bola tarbiyachini xayrixoh ekanligigidan ilhomlanadi.

• Eshitilgan ma'lumotni darhol rad etmasligi kerak. Birinchidan, bolaning gapini mohiyatini tushunib olish, ikkinchidan, bolaning ko'rsatishi mumkin bo'lgan sabablarini tushunib olish kerak.

• Sabr va xotirjamlik bilan bolani eshitishga harakat qilish lozim.

Shu o'rinda qo'shimcha tarzda tarbiyachidan yana qator talablar bajarilishi ko'zda tutiladi:

• Doim bolalarning fikrlarini qo'llab-quvvatlash, buni bosh irg'itib tasdiqlash bilan bajarish talab etiladi;

• Hikoya qilib berayotgan bolaning fikrini chalg'itmaslik, oraga boshqa yangi mavzu haqida so'z ohmaslik kerak;

• Tarbiyachi bolalarni ko'ziga qarab, ularni tinglayotganini oddiygina yo'l bilan izdahlashi mumkin;

• O'rni kelganda qo'llab-quvvatlovchi so'zlar aytish: "Tushunarli", "qiziq ekan" kabi so'zlarni aytib, diqqat bilan tinglash;

Hikoya - o'quv materialini bolalar uchun tushunarli tarzda bayon etish imkonini beruvchi og'zaki metodlardan biri. Hikoyada turli mazmundagi bilimlar obrazli shaklda taqdim etiladi. Bolalar uchun hikoyalar kundalik voqealar, yil fasllari, yozuvchilar, rassomlar, ona shahri haqida bo'lishi mumkin. Hikoya qilish uchun material sifatida badiiy asarlardan foydalanish mumkin. Ayniqsa, bolalar uchun tarbiyachining shaxsiy tajribasi bilan bog'liq hikoyalar qiziqarlidir: «Mening bog'cham», «Mening oilam», «Mening sevimli o'yinchog'im»; va boshqalar. Hikoyani tushunish qobiliyati, ya'ni tinglay olish, mazmuniga munosabat bildira olish, savollarga javob berish, oddiy qayta aytib berish uch yoshdan boshlab paydo bo'ladi. Kichik guruhlarda hikoya ko'rgazmali materiallarni (narsa-buyumlar, ularning tasviri) namoyish qilish bilan birga qo'shib olib boriladi. Ko'rgazmali materiallardan bolalar tasavvurga ega bo'lmagan voqea-hodisalar haqida hikoya qilinganda o'rta va katta maktabgacha yosh guruhlarida ham foydalaniladi. Biroq, katta guruhlarda hikoya qilish jarayonida ko'rgazmali materiallardan keragidan ortiqcha foydalanish tavsiya etilmaydi. Chunki bolalarni so'z yordamida fikrlashga o'rgatish, ularda fazoviy tasavvurni rivojlantirish lozim.

Hikoya - biror voqea, hodisani kengaytirib bayon qilishdir. Hikoya tasviriy va syujetli bo'lishi mumkin. Tasviriy hikoya - bu biror predmet yoki voqeaning o'ziga xos tomonlarini bayon etishdir.

2. Badiiy asarlarni hikoya qilib berishga o'rgatish. Qayta hikoya qilib berishdan oldin bolalarga ushbu asar matni o'qib beriladi. Hayotining ikkinchi yilini boshdan kechirayotgan bolalar bilan o'tkazilayotgan mashg'ulotlarda pedagogga birgalikda hikoya qilishga yo'naltiruvchi savollarni qo'llash, ya'ni iboradagi so'nggi so'zga savol qo'yish tavsiya etiladi: - Bir bor ekan bir.... Bir.....nima ekan? - yo'q ekan.

Ko'pincha pedagogga o'z savoliga o'zi javob berishga va bolaning ushbu javobni qaytarishga erishishga to'g'ri keladi. Bolaning tarbiyachi aytayotgan

iborani oxiriga yetkaza olishi uchun unga badiiy asarni necha marta o'qish kerakligi uning nutqiy rivojlanganligiga bog'liq bo'ladi,

Birinchi sanoq she'rni bola taniy boshlashi, undagi ayrim so'zlarni yodda saqlab qolishi uchun u sanoq she'rni besh yoki o'n marta eshitishi mumkin. Biroq bola bilan aniq maqsadni ko'zlagan holda ish olib borilsa, uning yoshiga mo'ljallangan ikkinchi sanoq she'rni u birinchisidan ancha tez o'zlashtirib oladi. Bolalarning barchasini birdek diqqat bilan tinglayotganingizni ko'rsatishga harakat qilish zarur. Katta yoshlilar bilan suhbatda tinglash qoidalari amal qilib, begona narsalarga chalg'may yoki uning atrofidagi narsalarga boshdan oyoq qarab o'tirmay, faqat suhbatdoshni tinglash va diqqat qilish muhimdir. Tarbiyachi bolalarning diqqatli bo'lishlari uchun har xil yengil o'yinlarni ora-orada o'ynatgani samarali hisoblanadi. Masalan, "ha, yo'q" o'yini. Bu savol-javob shaklida bo'lib, bolalarni diqqatini jamlashga yordam beradi. Ularni sergaklikka chorlaydi. Bola bilan suhbat davomida muammolaringizni bir muncha vaqt unuting, o'zingizni histuyg'ulardan, unga nisbatan bo'lgan munosabat va u haqidagi fikrdan xalos qilishga harakat. Tinglash davomida bolangiz aytayotgan ma'lumot rost yoki yolg'on, haqiqat yoki tuxmat ekanligiga munosabatingizni ko'zlaringiz orqali ifodalang. Ular bilan suhbatlashish davomida ko'z bilan aloqa qilishni o'rgatish kelajakda ijobiy samara beradi. Bolangiz nafaqat sizni yaxshi tushunishi uchun, balki kelajakda turli davralarda bo'lganida ham tashqi unga nisbatan bo'layotgan munosabatlarni aniqlashtirib olishida ham ko'zlar va nigohlar orqali aloqa hamda munosabatlarni tushunishi o'zi uchun juda foydali bo'ladi. U insonlarni ko'zidagi ifodalari orqali dastavval tinglab oladi. Ko'zlar inson kayfiyatini, holatini, vaziyatga munosabatini ifodalovchi birinchi omillardan. Shuning uchun ham nigohlar gapirganda ba'zan tilga ehtiyoj qolmaydi. Shu o'rinda tarbiyachilarga bir tavsiyamizni aytib o'tmoqchimiz, Siz bola qabul qilayotganingizda har bir bolaning ko'ziga diqqat qiling. Nigohlaringiz to'qnashsin. Shunda ham mehr ortadi, ham qabul qilgan bolangizning kayfiyati qanday ekanligini bilib olasiz. Tushkun kayfiyatli bolaga qilish kerak bo'lgan munosabatni quvnoq kayfiyatli bola yoqtirmaydi yoki aksincha. Shuning uchun ham tarbiyachi bolani dastavval ko'ziga qarab uni tinglay olishi lozim. Ota-onalar ham bolalarini ko'zlariga qarab gapirishlari shart. Nigohlar to'nashganda har qanday tanbeh yoki erkalash ta'sirli bo'ladi. Shu bilan birga nigohlar to'qnashganda o'zaro aloqa vujudga keladi. Kimdir nigohlar bilan gapiradi, ikkinchi tomon tinglaydi.

Hikoya tuzish jarayonida bolalarning narsalarni ko'rib idrok etishi, eslab hikoya qilish, tasavvur etib hikoya qilish kabi qismlarga bo'linadi.

Ko'rgan narsalarni idrok etib yoki eslab hikoya qilish aniq materiallar asosida tuziladi. Ulardan tasavvur etib hikoya qilish - ijodkorlikni talab qiladi. Bu hikoyalarning hammasi ham nutqning bog'liqligi va maqsadga yo'naltirilganligi bilan muhimdir.

Hikoya tuzish - hikoya qilib berishga nisbatan ancha murakkab faoliyatdir, chunki bolalarning o'zi ushbu mavzu bo'yicha hikoya mazmuni, uning nutqiy shaklini tanlashlari, ketma-ket (tarbiyachi yoki o'z rejasi asosida) bayon qilishlari zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun hikoyalarning uchta turini ko'rsatish mumkin:

- qabul qilinishiga qarab aytiladigan hikoyalar (bolaning hikoya paytida nimani ko'rayotganligi haqida hikoya);

- xotira asosida hikoya qilish (bola hikoya aytish paytida nimalarni qabul qilganligi haqida hikoya);

- .tasavvur asosida hikoya qilish (o'ylab topilgan hikoya).

Qabul qilish va xotira asosidagi hikoyalar faktli materiallarga asoslangan bo'lib, bolalar faktlarni bayon qiladilar.

Tasavvurga asoslangan hikoyalar ijod mahsuli bo'lib, unda hikoyachi bola mavzuga qarab o'z tajribasining shaklini o'zgartiradi hamda yangi vaziyat va obrazlar yaratadi. Bitta mashg'ulotda bitta fikrda hikoyalar turlarining aralashib ketishiga yo'l qo'yish mumkin: bola o'yinchi oqni tavsiflab (qabul qilish asosidagi hikoya) bo'lganidan so'ng uni qayerdan sotib olganligi yoki uni qanday qilib tuzatganini (xotira asosidagi hikoya) aytib berishi mumkin.

Besh yoshli bolalarga ham tarbiyachi to'g'ridan-to'g'ri savollar berish orqali qayta hikoya qilishda yordamlashishi lozim, ammo ayni paytda u mavzuni rivojlantiruvchi savollar turkumi (zanjiri)ni berishi, ya'ni hikoya qilishning oddiy rejasini tuzishi darkor. Dastlab reja bor-yo'g'i 2-3 ta savoldan iborat bo'lishi mumkin. Keyinchalik esa, bolalarning voqealarni vaqg bo'yicha izchillikda bayon qilish zaruratini o'zlashtirishlari (bayoniy matnlar), tavsifiy matnlarni hikoya qilib berishni o'rganishlariga qarab, bayon mavzusi murakkablashtirilib borilishi lozim.

Birinchi marta pedagog bolalar asar mohiyatini qabul qilishlari, undan estetik zavq olishlari uchun butun matnni o'qib beradi. Uni qismlari bo'yicha qayta aytib berish mumkin: tarbiyachi asarning tugallangan bir qismini o'qib beradi, so'ngra uning butun mazmunini qamrab olgan savollar turkumini beradi va bolalar ushbu parchani hikoya qilib beradilar. Ayni paytda tarbiyachi bolalarning nafaqat so'zlarni to'g'ri aytishlari va gap tuzishlari, balki asarlarda ishtirok etayotgan shaxslarning suhbatlarini ifodali qilib aytishlarini nazorat kilib boradi.

Har bir tarbiyachining bugungi kun tarbiyachisi oldiga qo'yilgan zamonaviy talablarni bajara olishi avvalo davlatimiz, qolaversa maktabgacha ta'lim muassasalari oldidagi dolzarb vazifalarni muvafaqqiyatli amalga oshirishining garovi bo'lib xizmat qiladi. Bunda tarbiyachi avvalo bolaning sog'ligini saqlash, aqliy qobiliyatlarini o'rganish va o'stirish, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, manaviyatimizga mos e'tiqod va qarashlarini tarkib toptirish, Ona Vatanga muhabbat, yosh avlodga nisbatan do'stlik, o'rtoqlik hissini singdirish, mehnatsevarlik va halollikni tarkib toptirishi lozim.

3. Turli yosh guruhlarida bolalarni hikoya qilishga o'rgatish. Uch yoshli bolalarga hikoya qilishda yordamlashar ekan, tarbiyachi aytib turuvchi savollardan foydalanadi. Aytib turuvchi savollar asosida hikoya qilishni yana aks ettirilgan hikoya qilish deb ham atashadi. Ushbu usulning maqsadi — bolalarning alohida so'zlarni takrorlashiga emas, balki badiiy asarning butun iboralarini takrorlashlariga erishish, ularga matnni erkin yodlab olishda ko'maklashishdan iborat.

Hayotining to'rtinchi yilini boshdan kechirayotgan bolalarga hikoya qilishda tarbiyachi hikoyani yo'naltiruvchi savollar, ba'zida esa aytib turuvchi savollar bilan osonlashtirgani holda to'g'ridan-to'g'ri savollar bilan yordam berib turadi. Agarda she'r qayta aytib berilayotgan bo'lsa, bolalar uning tez-tez qo'llaniladigan, oson esda saqdaq qolinadigan ayrim qismlarini yoddan bilganlari ma'qul. SHunda ular tarbiyachining savollariga she'rdan sitatalar bilan javob berishlari mumkin, lekin bularni ular bilan oldindan kelishib olish lozim.

Nasriy asarlarni qayta aytib berishda ham bolalarning javoblari iloji boricha badiiy matnga yaqin bo'lgani yaxshi. Shuning uchun tarbiyachining to'g'ridan-to'g'ri savollari bolalarga nafaqat lug'atdan, balki matn sintaksisidan ham iloji boricha to'laroq foydalanishda yordam berishi lozim. Agarda bolalar matnni unutib qo'ygan bo'lsalar, tarbiyachi uni aytib turadi.

To'rt yoshli bolalar tomonidan bayon qilish va tavsiflash tusidagi asarlarni hikoya qilishda ularga so'zli usullar orqali yordam ko'rsatish zarur. Bu yoshdagi bolalarga tavsiflash uchun mulohaza yuritishni bilish talab etiladigan asarlarni tanishtirish tavsiya qilinadi. Ular bilan tanishtirish, keyinroq esa qayta hikoya qilish uchun mustaqil mulohaza yuritishga tayyorlanish hisoblanadi. Bunday asarlarni hikoya qilishga o'rgatishda real obrazlarga tayanish lozim: so'zli usullarni didaktik o'yin yoki real narsalarni ko'rsatish bilan birgalikda amalga oshirish mumkin.

Bolalarni har qanday sharoitda qo'llash ota-onaning oliy mas'uliyati bo'lishi kerak. Bolasining tarbiyasiga faqat MTTni as'ul qilib qo'yish to'g'ri emas. Xuddi shunday hikoya qilishga o'rgatishda ham ota-onalarning roli bo'lishi kerak. Ular avvalo bolalarini tinglay bilishlari lozim. Pedagogikada *tinglash* tushunchasi juda ko'plab texnikalarni o'zida jamlaydi. Joiz bo'lsa, bolalarning bir-birini tinglashi, ota-onalarning farzandlarini tinglashi, tarbiyachining tarbiyalanuvchilarni tinglashida qator usul va uslublar talab qilinadiki, bular faol tinglash texnikasini o'zlashtirishda muhim sanaladi. Tarbiya oiladan boshlanadi. Shu boisdan, avvalo ota-onalardan bolani tinglashda nimalar talab qilinishi muhimdir:

1. Bola bilan suhbat tog'ridan-tog'ri, nigohlar bir muddat bo'lsa-da, ko'rishganda yuz berishi, buning uchun esa ota-ona har qanday ishdan ma'lum muddat voz kechishi kerak bo'ladi. Muloqot xayrixoh nigohlar orqali bo'lishi, boshqa xonadan turib nomiga tashkil qilinmasligi kerak.

2. Bolaning so'zlari ma'nosini hissiyotlari bilan birlashtirish kerak. Bu ota-onaga vaziyatni tushunishga yordam beradi. Bolaning ichki holatini tavsiflashda ijobiy shakl muhim rol o'ynaydi.

3. Bola o'z fikrlarini to'plashi va suhbatni davom ettirishi uchun pauza talab qilinadi. Bu pazani also bo'lmaslik kerak, balki uni ma'qullab turish talab qilinadi.

4. Bolaning asosiy g'oyasi ota-onasi tomonidan o'z so'zlari orqali takrorlanishi va tasdiqlanishi shart. Bu esa bolaga ota-onasi uning so'zlarini tushunib tinglayotganini bildiradi. O'z o'rmda bu suhbatning davomiyligini ta'minlaydi.

5. Bolani qo'rquvlari, muammolari, tajribalari bilan yolg'iz qoldirmaslik maqsadga muvofiqdir. Ota-ona doimo farzandining yonida ekanligini va uni qo'llashga doim tayyorliklarini o'z mehr-muhabbatlari ila ko'rsatmoqliklari shart.

6. Eng asosiysi bolaga samimiyat va e'tibor berilishi talab etiladi.

Ota-onalar bolalar bilan do'stona munosabatda bo'lishlari shart. Aks xolda ko'p xatoliklar oiladan boshlanadi. Bolalar oilasida ko'rgan tarbiyani tashqarida qo'llaydi. Agar ota-onalar farzandlariga ishonch bildirsa, mehr bersa bu shunchaki ishonch bilan mehr bo'libgina qolmay, ishonchning zamirida bolaning kelajakdagi komil inson bo'lishidagi o'ziga bo'lgan ishonchni uyg'onishiga, mehrda esa oilasi va yaqinlariga qanday bo'lsa qolganlarga ham shunday hurmat bilan munosabatda bo'lishlik kabi fazilatlarini sindirishda bu usul o'z samarasini beradi.

Bolalar bilan qanday mazmunli vaqt o'tkazish mumkin? Har kim bu savolga har xil javob beradi. Kimdir bolalar bilan ertak o'qish deb o'ylasa, kimdir televizor ko'rish deb javob beradi. Bizningcha, bu fikrlar ham to'g'ri. Biroq bolalarga mazmuni hordiq bag'ishlash uchun ko'p narsa kerak emas. Shunchaki xohish bo'lsa, bolalarning ko'nglini topish qiyin bo'lmaydi. Bunda ota-onalar ham bolalari bilan barobar bolalarcha o'ynashlari kerak bo'ladi. Doim ota-onalar o'zlari o'mak bo'lishlari lozimligini unutmasliklari kerak. Bolalar bilan o'ynash uchun esa maxsus bolalar o'yingohlariga borish ham shart emas. Bolalar bilan uyda birgalika o'ynash uchun juda ham ko'p o'yinlar mavjud. Ayniqsa, son-sanoqsiz harakatli o'yinlar bor. Hozir biz ota-onalar o'zlari ijodiy fikrlab o'yin yaratishlari mumkinligini isbotlab beramiz. Bunda bizga topishmoq janri yordam beradi. Topishmoq doim bolalarni o'ziga jalb qilib kelgan. Ota-onalar ba'zida topishmoq topishga qiynalib qolishadi. Shu vaqtlarda o'z so'zlari bilan bola tilida oson topishmoqlarni o'zlari ham tuzishlari mumkin. Bu o'rinda qofiya bo'lishi shart emas. Bolalarning yoshiga moslab savol yaratishda ob'ektning rangi, shakli, hajmi, qiymati, harorati, bajarish vazifasi va boshqa holatlari inobatga olinib savolnomalar tuzilsa, bolalarda bunga faqat va faqat qiziqish uyg'onadi. Aksincha, murakkab tuyulgan jumboqlar ularni tez orada zeriktirib qo'yadi. Mana shu kabi izohlarni bola yoshiga moslab aytish mumkin. Bolalar ham bunday jumboq tuzishga qiziqib ketadilar. Bu ularning mantiqiy va ijodiy fikrlashlarini o'stiradi.

MIT tarbiyalanuvchilariga tinglash madaniyatini o'rgatar ekanmiz, ularga avvalo o'zimiz faol tinglovchi ekanligimizni ko'rsata bilishimiz zarurligini qayta-qayta takrorlayapmiz. Xuddi shunday bolalar bilan suhbatda ularga faol tinglovchi qanday bo'lishini ko'rsata bilish uchun, avvalo o'zimiz shu o'rinishda namoyon bo'lamiz. Ya'ni:

- Bolalar sizga gapirayotganda uni aslo gapini bo'lmaslik kerak;

• Gapirayotgan bolaning gaplarini tushunayotganingizni va tasdiqlashingizni boshingizni qimirlatishingiz orqali ifodalashingiz unga yanada kuch beradi;

• Nigohlaringiz, ko'z qarashlaringiz va yuz ifodasi ham bolaga ta'sir qiladi. Undan har xil ma'no o'qish mumkin;

• Agar bola xato gapirayotgan bo'lsa ham unga tuzatish kiritayotgan vaqtingizda ehtiyotkorona, bolani maqtab, "agar bunday deganingda yanada to'liq javob bo'lar edi"- deb, bolani ruhiyatini ko'tarish kerak. Bola doim uning fikri muhim ekanligini bilib yashashi kerak;

• Bola bilan bo'lgan suhbat davomida ora-orada savol ham berib turish foydali. Bu bolada o'ziga bo'lgan ishonchni orttiradi.

Tarbiyachilarda har qanday o'yin turiga mos o'yinlar ro'yxati bo'lishi shart. Tarbiyachi kerak bo'lsa har kuni qaysi o'yinni o'ynatishini rejadagi mavzusiga mos ravishda sana qo'yib belgilab borishi kerak. Aynan bugungi mavzuni yoritish borasida tashkil qilingan o'yin ham bolalarga, ham tarbiyachilarga qo'l keladi. Shu bilan birga har kuni turli xil o'yinlarni o'ynash bolalarni bog'cha hayotiga mehrini kuchaytiradi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Hikoya qilishga o'rgatish mashg'ulotlari qanday tashkil qilinadi?
2. Bolalarni badiiy asarlarni hikoya qilishga o'rgatish nima uchun kerak?
3. Bolalarni hikoya qilishga o'rgatish borasida sizda qanday takliflar bor?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- 1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
- 2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
- 3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.:“O'qituvchi”, 1988.
- 4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. – T.: “O'qituvchi”, 1995.
- 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: “O'qituvchi”, 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
- 9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyaviy texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

12-§: O'YINCHOQ VA PREDMETLARGA QARAB HIKOYA QILISHGA O'RGATISH

REJA:

1. Bola tarbiyasida o 'yinchoqning ahamiyati.
2. Turli yosh guruhlarda bolalarni o 'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari.
3. Bola tarbiyasida milliy o 'yinchoq va qo 'g 'irchoqlarning roli.
4. O 'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o 'rgatish usullari.

Tayanch tushunchalar: shartli va natural ko'rinish, sivilizatsiya, san'at vositalari, qo'lbola o'yinchoqlar, o'yinchoq-ovutmachloqlar, chambarak fronton, kolonka, tom, ark, kub, prizma, konus, piramida, silindr, plastinka, texnika o 'yinchoq personaj, shaqldoq, buyumli harakat.

1. Bola tarbiyasida o'yinchoqning ahamiyati. *O'yinchoq* - bola hayotining dastlabki davrlaridan boshlab ularga yo'ldosh, quvonch manbaidir. O'yinchoq bolaning o'ynashi uchun mo'ljallangan va boshqa maqsadlarda foydalanilmaydigan buyum hisoblanadi. Unda buyumlarning tipik xususiyatlari umumiy tarzda aks etadi.

Pedagog A.S.Makarenko, «O'yinchoq o'yinning «material asosi», o'yinchoq o'yinni yaratishda ishtirok etadi, bolaning o'ziga xos sherigi sifatida namoyon bo'ladi, uning shaxsiga ta'sir ko'rsatadi», deb ta'kidlaydi. Rus pedagoglari o'yinchoq bolalarga atrof-dagi mavjud voqelikni o'rganishga yordam beradigan, ranglar, buyumlar ko'lamini ularning materiallarini farqlash malakasini rivojlantiruvchi vosita deb ta'kidlab, bola dunyoqarashini kengaytirishdagi ahamiyatini ko'rsatib berdilar. Xalq pedagogikasida o'yinchoqlarning butun bir tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, bular bolaning sensor qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

O'yinchoqlar bolalarning nutqiy faolligini uyg'otadi, lug'at boyligini oshiradi, ularda tahlil qilish, yaxlit holatga keltirish, umumlashtirish, taqqoslash, tavsiflash, diqqatni jamlash kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi. O'yinchoq bolalarda - ma'naviy-axloqiy tuyg'ularni (mehribonlik, avaylash, e'tiborlilik) shakllantiradi, atrof-muhitga ijobiy munosabatni uyg'otadi. O'yinchoqlar tanlashda bolaning yosh va individual xususiyatlari, qiziqishlari, istaklari hisobga olinadi. Maqsadga qaratilgan bunday yondashuv - o'yinchoq tanlashga bo'lgan talabni yanada oshiradi. Asosan, pedagogik, gigienik, badiiy talab orqali o'yinchoq tanlanadi.

Pedagogik talab. O'yinchoq obrazi va mazmunining bola tarbiyasiga muvofiqligi; jamiyatimiz g'oyasi nuqtayi nazariga mos kelishi, g'oyaviy jihatdan qimmatli bo'lishi pedagogik talabning muhim belgisi hisoblanadi. O'yinchoq bolada olijanob tuyg'ularni uyg'otishi, boshqa millat bolalari bilan do'stona munosabatlarni tarbiyalash, voqeylikka nisbatan olijanob tuyg'ular uyg'otishi, ijobiy, axloqiy tajriba to'plashga yordam berishi lozim. Bolaning faollikka bo'lgan intilishini qoniqtirishi va uni uyg'otishi kerak. Obrazli o'yinchoq real haqiqatni

ifoda etadi, buyum, uning xususiyatlari va hayotdagi ahamiyatini aks ettiradi.

O'yinchoqning dinamiklik xususiyati undan ko'p marotaba rejali tarzda foydalanish imkonini yaratadi. Bu xususiyatidan kelib chiqib, o'yinchoqqa quyidagi talablar qo'yiladi:

• *Gigiyenik talablar.* O'yinchoq qanday materialdan va rangdan tayyorlanganligi, bolaning hayotiga hech qanday xavf solmasligi, yaxshi tozalanishi mumkinligi asosiy talablardan hisoblanadi.

• *Badiiy talablar.* Shakl, bo'yoq va bezaklarning har tomonlama uyg'unlashuvi, bir-birini rang va shakl jihatdan to'ldirib, ta'kidlab, o'yinchoqning badiiy ifodaliligini oshiradi. O'yinchoqlarning tuzilishi va bezalishi bolalarning turli yosh bosqichlarida idrok etish xususiyatlariga to'la mos kelmog'i lozim.

To'g'ri tanlangan o'yinchoq - bolaning jismoniy, axloqiy, aqliy va badiiy-estetik tarbiyasi rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolani aqliy jihatdan tarbiyalashda didaktik o'yinchoqlarning butun bir tizimi katta ahamiyat kasb etib, sensor va nutq rivojiga ta'sir etadi, fikrlash jarayonlari va diqqatini tarbiyalaydi, buyum va uning xususiyatlariga, qurilishiga bo'lgan qiziqish shakllanadi, bilimi, tushunchalari boyib boradi.

O'yinchoq bolani quvontiradi, atrofdegilarga nisbatan ijobiy munosabat hosil qiladi, birgalikda o'ynash tuyg'usini uyg'otadi va ijobiy his-tuyg'ulami tarkib toptiradi. Axloqiy his-tuyg'ulami shakllantirishda qo'g'irchoq muhim ahamiyatga ega. Milliy qo'g'irchoq bolalami boshqa millatga mansub bo'lgan tengdoshlariga bo'lgan ijobiy munosabatini tarbiyalash manbalaridan hisoblanadi. San'atni birinchi yorqin obrazli va eng tushunarli buyumi bo'lgan o'yinchoq estetik hislar va kechinmalarni uyg'otadi, estetik tarbiyani to'plashga yordam beradi va badiiy didni shakllantiradi. Shu o'rinda bolalarga yaqin va tushunarli bo'lgan xalq o'yinchoqlarining ahamiyatini alohida ta'kidlash lozim.

2. Turli yosh guruhlarida bolalarni o'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari. O'yinchoq bolalarni turli rang- barang harakatlarga undaydi va bolaning faol harakatga bo'lgan ehtiyojini qondiradi. Tezkor javob reaksiyasini, harakatlarning aniqligi va muvofiqlashtirishini rivojlantiradi.

Ilk yoshdagi bolalarga mo'ljallangan ko'p o'yinchoqlar (shaqildoqlar, rezina ko'ptokchalar, shaklchalar va boshq.) bolada ko'rish va eshitish diqqatini rivojlantiradi, ushlar harakatlan va buyumli harakatlarni o'stirishga yordam beradi.

O'yinchoqlarni turlari va ko'rinishlari bo'yicha quyidagi turkumlarga ajratiladi:

- syujetli-obrazli;
- **texnika** o'yinchoqlari;
- qurish-yasash, qurilish materiallari o'yinchoqlari;
- didaktik o'yinchoq va o'yinlar;
- sport va harakatli o'yinlar uchun mo'ljallangan o'yinchoqlar;
- yig'ma-bo'linma o'yinchoqlar;
- teatr va dekorativ o'yinchoqlar (soya va qo'g'irchoq teatrlarining personajlari, dramalashtirilgan o'yinlar uchun kiyimlar, archa o'yinchoqlari);
- o'yinchoq-ermaklar;

- ohang chiqamvchi musiqaviy o'yinchoqlar;
- qo'lbola o'yinchoqlar va o'yin materiallari, turli-tuman o'yin jihozlari.
- **Syujetti-obrazli o'yinchoqlardan** syujetli-rolli o'yin uchun foydalaniladi.

U bolalarda ijobiy xarakter qirralarini, muloyimlik, g'amxo'rlik, yordam berishga ehtiyoj, shuningdek, kattalar mehnatiga hurmat va tengdoshlari bilan o'ynay olish malakalarini tarbiyalaydi.

- **Texnika o'yinchoqlari** bolalarda texnikaga va texnika asboblari bo'lgan qiziqish uyg'otib, ularni o'z o'yinlarida qo'llay olish imkonini yaratadi. Bolalarga texnikaga bevosita aloqasi bor buyumning (mashinalar, mexanizmlar, transport turlari, aloqa vositalari) tashqi ko'rinishi, obrazini va unga xos harakatlarni tanishtiruvchi texnik o'yinchoqlar yaqin turadi.

- **Qurish-yasash o'yinchoqlari** sodda, boshqarish va foydalanish jihatdan qulay va osondir. Bu o'yinchoqlarni o'ynash buyumning asosiy vazifalariga taqlid qilish imkonini yaratishi lozim. (avtomobilda g'ildiraklar harakatlanishi, eshik ochilishi). Qurilish materiallari bilan o'ynaladigan o'yinchoqlarning asosiy 2 tori mavjud:

a) kublar, prizmalar, konuslar, piramida, slindrlar, plastinkalar, geometrik shakllar to'plami. b) turl blok - devor, froniton, kolonka, tom, ark va boshqa arxitektura- qurilish materiallari. Mayda (stol o'yinlari uchun) va yirik (polda va maydonchada) o'ynashga mo'ljallangan bu qurilish materiallarining rangi har xil bo'lishi mumkin.

- **Didaktik o'yinchoqlar**ingasosini xalq o'yinchoqlari tashkil qiladi. Ularni o'ynashda bola o'z-o'zini nazorat qiladi. Xilma-xil mozaykalar sensor qobiliyatlarini rivojlanti radi. Ulardagi o'yin vazifasi naqshlar, rasmlari tanlash va joylashtirishdan iborat.

- **Harakatli o'yinlarga** mo'ljallangan o'yinchoqlar: suv, qum bilan o'ynaladigan o'yinchoqlar, koptoklar, arg'amchilar, chamberaklar va boshqalar. Ularning asosiy vazifasi bolalarni jismoniy jihatdan tarbiyalashdir.

- **Musiqali o'zlashtirilgan o'yinchoqlar** bolalarning musiqaviy ohang va ritmi eshita olish qobiliyatini o'stirishga yordam beradi. Katta yoshdagi bolalar ertaklarni sahnalashtiradilar.

- **O'yinchoq-ovutmach**oqlar harakatchan, ko'pincha ovoz chiqaradigan boladi. Ular bolalarni o'zlarining ajoyib xatti- harakatlari bilan quvontiradilar, syujetlari esa vaqtichog'lik bag'ishlaydi.

- **Qo'lbola o'yinchoqlari** kattalar bolalar bilan birgalikda tayyorlaydilar va turli ertak, hikoyalarni sahnalashtiradilar.

- O'yinchoqlarni materialiga ko'ra: hunarmandchilik, qo'lbola usulida, fabrikada tayyorlanadi.

Taniqli pedagog A.S.Makarenko o'yinchoqlarning 3 turini ajratib ko'rsatgan edi: **tayyor o'yinchoqlar, yarim tayyor o'yinchoqlar va o'yin materiallari**. Birinchi turi bolalarni buyumlar va narsalar- ning rang-barangligi bilan tanishtiradi, tasavvurini o'stiradi. Ikkinchi turi boladan faol faoliyatni talab qiladi, mantiqan va aqlan o'sishga yordam beradi. Uchinchi turi bevosita bolaning ijodiy faoliyatini ta'minlaydi.

Bola tarbiyasida milliy o'yinchoq va qo'g'irchoqlarning roli.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning aqliy tafakkurini shakllantirish turli xil vositalar orqali amalga oshiriladi. Avvalo tarbiyalanuvchilarning aqliy tafakkuri har xil faoiyatlar vositasida katta kishilarning mehnati bilan tanishtirish jarayonda (masalan, qo'g'irchoq yasash ishi), har xil mashg'ulotlar va mashg'ulotlardan tashqari, ta'lim berish asosida, mustaqil topshiriqlarni bajarish bilan rivojlantirib boriladi. Bundan tashqari, har xil bayramlar, turli xil tadbirlar, shoir va yozuvchilarning tavallud topgan kunlarini nishonlash jarayonlari, san'at vositalari, bolalar badiiy adabiyoti, tasviriy va amaliy san'at, o'yinchoq va o'yin materiallari, ommaviy axborot vositalari, kino va turli xil multfilmlar, xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan ertaklar, rivoyat va topishmoqlar, maqollar tarbiyalanuvchilarning aqliy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu hamma vositalardan keng ravishda, izchillik va tizimlilik asosida foydalanib borsagina bolalar aqliy tafakkurining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Masalan, maktabgacha ta'lim muassasalaridagi bolalar tafakkur va bilimlarini faqat o'yin-mashg'ulotlarda yaxshi o'zlashtirib oladilar. Tarbiyalanuvchilar tomonidan o'zlashtirib olingan aqliy tafakkur jarayoni tasavur va tushunchalarni ongli ravishda tushunib yetishlari, fikrlashlari dastlab mashg'ulotlarda, keyinchalik o'yin, mehnat, ayrim topshiriqlarni mustaqil bajarishlari orqali amalga oshiriladi. Ana shunday vositalardan biri maktabgacha yoshdagi (3-5 yoshli) bolalar aqliy tafakkurini shakllantiruvchi asos *qo'g'irchoqlardir.*

Qo'g'irchoqlar voqea, hodisa va jarayonning obrazli ko'rinishidir. Qo'g'irchoqlar milliy va umuminsoniy xususiyatlarga egaligi bilan insoniyat sivilizatsiyasida yashagan bo'lib kelmoqda. Uning obrazlilik xususiyati maktabgacha yoshdagi bolalar aqliy tafakkurini, maqsadni shakllantirish imkonini beradi. Bu o'rinda, ta'kidlash lozimki, aqliy tafakkur tushunchasida bilish, emotsional va anglash tafakkuridan shu jihatlari bilan aqliy tafakkur farq qiladi. Maktabgacha ta'lim sog'lom, har tomonlama yetuk bolalarni tarbiyalash uchun zaruriy tashkiliy, uslubiy, psixologik shart-sharoitlar yaratadi, bolalarni maktabda muntazam ravishda ta'lim olishga tayyorlash ota-onalar davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi. Shunday shakllardan biri **qo'g'irchoqlar** vositasida tarbiyalashdir.

O'zbek tilining izohli lug'atida qo'g'irchoq - odamga yoki boshqa biror narsaga o'xshatib yasalgan bolalar o'yinchoq'idir. Shu ma'noda qo'g'irchoq o'yinchoqning bir turi va har turli ashyolardan yasaladi. Qo'g'irchoqlarning to'la, shartli va natural ko'rinishlari bor.

Qo'g'irchoqlarni shartli ravishda ikki ko'rinishga bo'lish mumkin:

1) odam timsoli ifodalangan qo'g'irchoqlar.

2) hayvonlar timsoli ifodalangan qo'g'irchoqlar.

Butun dunyo xalqlarida qo'g'irchoq mavjud, hatto qo'g'irchoq teatrlari ham faoliyat ko'rsatmoqda. Insoniyat qachondan boshlab qo'g'irchoq yasay boshlagan va uni qaysi davrdan boshlab tarbiya vositasiga aylantirganligi masalalari aniqlangan emas. Lekin olimlar qo'g'irchoqlar eramizdan avvalgi X-XI asrlarda

mavjud bo'lganligini qayd etadilar. Bizning fikrimizcha, qo'g'irchoqlarning yasashiga sabab aynan tarbiyaviy zaruriyati bo'lgan. Chunki qo'g'irchoqning quyidagi xususiyatlarga egaligi tarbiya vositasi sifatida qabul qilingan:

- a) qo'g'irchoqlar yumshoq, mayin va estetik rang-barang ashyolardan yasaladi, bu bolada qiziqish uyg'otadi;
- b) bola qo'g'irchoq bilan ovunadi va o'zi xohlagan tarzda o'ynaydi;
- d) qo'g'irchoq bolada idrok, tasavvur va fikr uyg'otadi;
- e) bola qo'g'irchoq bilan munosabatga kirishadi, uni yaqin kishisi sifatida qabul qiladi;
- f) qo'g'irchoq bola ongining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi va h.k.

2. O'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari. Suhbat jarayonida bolalar bilan so'zlashuvning jonliligi ko'p jihatdan og'zaki nutqqa va nutqiy muloqotning savol-javob shakliga xos bo'lgan grammatik tuzilmalarining turlichaligi bilan bog'liqdir. Suhbat jarayonida bolalarda nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Bolaga mana bunday ko'rsatma berish mumkin: «Qisqa javob ber. Batafsil javob ber (ammo to'liq javob bilan emas)», ulardan so'rash mumkin: «Kim qisqa javob bera oladi (yoki o'rtog'idan chiroyliroq javob bera oladi)». Zarur holatlarda pedagog qo'yilgan savolga keng qamrovli javob namunasini namoyish qilishi mumkin.

Suhbatlarda bolalar keng qamrovli fikr bildirishlari va bir-ikkita so'zdan iborat bo'lgan javob berishlari mumkin (Sizgabog' yoqdimi?)

a). Bolalarni keng qamrovli javoblarga savollarni to'g'ri qo'yish orqali yo'naltirish zarur: «Bahorda ob-havo ko'proq qanday bo'ladi? Bu haqda aytib bering»:

Didaktik o'yin: «O'yinchoqlar ro'koni»

O'yin jarayonida bolalarning o'qilgan o'quv materialidan nutqda foydalana olishlarini, savollar berishlari va ularga javob qaytarishlari hamda hosil qilinayotgan vaziyatda mustaqil nutqiy yechimlar topa olishlarini aniqlash zarur bo'ladi.

Bolalar sotuvchining oldiga kelib, o'z ismini aytishi va o'yinchoqning rangi va o'lchamini aytgan holda uni olib berishni so'rashi kerak. O'yinchoqlar bolalarning bilimlari (ularning nomi, o'lchami va rangi haqidagi) ga mos ravishda tanlanadi: qizil va sariq mashinalar, katta va kichik qo'g'irchoqlar, kubiklar, sharlar, har xil rangdagi bayroqchalar va kuzovi yashil, kabinasi esa qora bo'lgan bitta mashina.

Sotuvchi rolini Sanjar ismli bola ijro etadi. Bolalarga ular do'kondan xohlagan o'yinchoqlarini olishlari mumkinligini aytadi. Sotuvchi bilan bolalar o'rtasida taxminan mana bunday dialog bo'lib o'tadi:

Sotuvchi: Assalomu alaykum.

Bola: Assalomu alaykum.

Sotuvchi: Keling, ismingiz va sizga qanday o'yinchoq kerak?

Bola: Mening ismim Alisher, menga sochi qora rangdagi Zumrad degan o'yinchoq kerak.

Sotuvchi: Bu qizlar o'yinchog'i-ku. Uni qanday o'ynaysiz?

Bola: Bu o'yinchoqni singlim Nargizaga sovg'a qilaman. U ham Zumrad kabi aqlli qiz bo'lishi uchun.

Sotuvchi: Juda yaxshi o'ylabsiz. Bu fikringiz menga yoqqani uchun, qo'g'irchoqni sizga sovg'a qilishga moslab, o'rab beraman.

Bola: Rahmat.

Bolalar navbati bilan kelib, o'zlariga yoqqan o'yinchoqlarni so'raydilar. Anvar kelganida esa barcha mashinalar tarqatib bo'lingan va faqat yashil kuzov va qora kabina rangli mashina qolgan edi. Alisher va Dilshod o'rtasida quyidagi suhbat bo'lib o'tdi:

Alisher: Salom Dilshod.

Dilshod: Assalomu alaykum.

Alisher: Sen oying bilan o'yinchoqlar do'koniga bordingmi?

Dilshod: Men oyimlami o'yinchoqlar do'koniga o'ib bordim.

Alisher: Qanaqa o'yinchoq olding?

Dilshod: Koptok.

O'yinning tugashi: Bolalar dialogini kuzatib turgan tarbiyachi, ularni boshqa mashg'ulotga yo'naltiradi. Dialog davomida Dilshod tomonidan qilingan nutqiy g'alizliklar inobatga olinadi va kunning ikkinchi qismida Dilshod bilan individual ish olib boriladi.

Bolalarni hikoya qilishga o'rgatishda maxsus usullardan foydalaniladi. Ulardan asosiylarini aytib o'tamiz:

1. Hikoya namunasini berish usuli. Bunda qandaydir buyumni (predmetni) yoki voqeani jonli va qisqa tasvirlanadi. Bu usul birmuncha yengil usul bo'lib, tarbiyachi bolalarga narsa-buyum, rasm, voqea haqida tayyor hikoya aytib beradi, bolalar hikoyani tinglab, o'z hikoyalari uchun mazmun tanlaydilar, uning hajmini, izchilligini belgilab oladilar. Shuning uchun bu usul bolalarni hikoya qilib berishga o'rgatishga yordam beravchi ta'limiy usul bo'lib hisoblanadi.

Namuna bolalarning taqlid qilishiga mos bo'lishi, ya'ni hajmi kichik, fikrlar izchil bayon qilinishi, jumlar qisqa va grammatik jihatdan to'g'ri tuzilishi lozim. Masalan, tarbiyachi o'yinchoqni tasvirlashga o'rgatishda o'zi bitta o'yinchoqni olib, u haqda shunday tasviriy hikoya tuzadi:

— Mana bu ayiqcha. U jigarrang, yumshoq baxmaldan yasalgan. Uning bosh qismida ikkita kichkina quloqlari, ikkita qop-qora, dum-dumaloq ko'zlari, tumshug'i bor. Tumshug'ida esa burni bor. Tanasida 4 ta oyog'i bor. Ayiqcha o'yinchog'i bizga o'ynash uchun kerak.

Bolalar namuna hikoyadan yaxshi foydalanishlari uchun uning matni qisqa gaplardan iborat bo'lishi va izchil bayon qilinishi kerak.

Hikoya namunasi boshqa usullarga nisbatan hikoya qilishga o'rgatish jarayonini yengillashtiradi, bolalar erishishi kerak bo'lgan natija ko'rsatib beriladi. Bundan tashqari, namuna bolalarning hikoya qilishlari lozim bo'lgan mavzularning taxminiy mazmunini, ularning hajmini, ketma-ketligini belgilaydi.

Tarbiyachining namuna hikoyasidan bolalarni hikoya qilib berishga o'rgatishning dastlabki bosqichlaridan, shuningdek, yangi vazifa qo'yilganda yoki

hikoya qilib bera olmaydigan bolalarga yordam berishda foydalaniladi. Tarbiyachining namuna hikoyasini yomon hikoya qiladigan 1 — 2 bola takrorlashi mumkin.

Namuna hikoya usulidan mashg'ulotning boshida foydalanish kerak. Undan mashg'ubt oxirida foydalanish esa hech qanday ijobiy natija bermaydi, chunki bolalar namuna hikoyaga taqlid qila olmaydilar, o'z nutqlarida undan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.

2. Hikoya rejasini berish usuli. Hikoya rejasi 2 — 3 asosiy savoldan iborat bo'lib, fikrning ketma-ketligini va mazmunini belgilaydi. Namuna usulidan foydalanib hikoya qilib berish bilan bog'liq 2 — 3 mashg'ulotdan keyin hikoyani reja asosida so'zlab berishga o'rgatish mustaqil, yetakchi usullardan biri bo'lib qoladi. Bolalar hikoyasi xilma-xil bo'lishi uchun tarbiyachi oldindan asosiy va qo'shimcha reja tayyorlab qo'yishi kerak. Bir mashg'ulot jarayonida savollarni almashtirish (yangilash) bolalar diqqatini faollashtiradi.

Masalan, maktabga tayyorlov gurahi bolalariga o'z guruh xonalarini tasvirlash uchun taxminan quyidagi rejani taklif etish mumkin:

- Xonani kim toza saqlaydi?

- Sen xonani yig'ishtirishda (tozalashda) qanday yordam berasan?

Syoshli bolalar guruhi bilan dastlabki mashg'ulotlarda, agar bola rejadan chetlashsa, uning nutqini bo'lmasdan, oxirigacha tinglab turish lozim. Ammo asta-sekin hikoyaning to'liq yoki izchil emasligini aytib, boshqa bolalarni javobni to'ldirishga jalb qilishi kerak. 6yoshli bolalarning hikoyasiga dastur talablarini (ularning maqsadga qaratilganligi va izchilligiga) qo'yadi. Shuning uchun bolalarni hikoya rejasiga amal qilishga o'rgatish kerak. Ayniqsa, bu rasm asosida hikoya qilish va o'z tajribalaridan hikoya tuzishga taalluqlidir. Tarbiyachi hikoya qiluvchining mavzudan yoki rejadan chetga chiqib ketganini o'zi ko'rsatibgina qolmay, balki bolalarni o'rtog'ining hikoyasini nazorat qilib borishga jalb qilishi kerak.

(Hozir nima haqida hikoya qilib berish kerak? Hammaga tushu-narli bo'lishi uchun awal nimani hikoya qilib berish yaxshiroq?) Hikoya namunasini berish hikoya qilishga o'rgatishning eng yengil usuli, hikoya rejasi berish usuli esa ancha qiyin. Bu usul murakkab bo'lishiga qaramay, bolalarni hikoya qilishga o'rgatishda keng tarqalgan muhim usul hisoblanadi.

3. Rejani jamoa bosh muhokama qilish usuli. Reja asosida hikoya tuzish va uning mazmunini boyitishni yengillashtirish maqsadida, rejani jamoa bo'lib muhokama qilish tavsiya etiladi. Bu usuldan katta va maktabga tayyorlov guruhlarida reja asosida hikoya qilishga o'rgatishning dastlabki bosqichida foydalaniladi. Masalan, tarbiyachi bolalarga shunday yo'llanma beradi: „Biz qanday qilib jo'ja boqqanimizni gapirib bering. Jo'jalar qayerdan paydo bo'ladi? Ularni qanday parvarish qildingiz? Jo'jalar katta bo'lganda, ular qanday bo'lishdi?“

Bu usulning mohiyati nimadan iborat?

Hikoyani tuzishga qadar tarbiyachi bolalar bilan birgalikda rejadagi ayrim savollarni muhokama qiladi, ya'ni hikoya mazmunining xilma-xil bo'lishi imkoniyatlarini ko'rsatadi. Rejadagi bir savolga (masalan, „Bola qanday

kuchukcha topib oldi?") bir necha bola joyida o'tirgan holda javob berishini taklif etadi. Bolaning joyida o'tirgan holda javob berishi — bu hali hikoya emas, balki bir yoki bir necha gap. Hikoya rejasini jamoa bo'lib muhokama qilish usuli esa bolalarning tashabbuskorligini jonlantiradi, faollashtiradi, bolalarni murakkab jarayon hisoblangan mustaqil hikoya tuzishga o'rgatadi.

4. Jamoa bo'lib hikoya tuzish usuli.

Bu usul o'ziga xos bo'lib, undan bolalarni ijodiy hikoya tuzishga o'rgatishda foydalaniladi. Oldindan belgilab qo'yilgan hikoya rejasini ketma-ket muhokama qilish jarayonida tarbiyachi va bolalar ayrim javoblarni tinglaydilar, ulardan qaysi biri yaxshiroq ekanligini muhokama qiladilar. Tarbiyachi ularni o'ylab topilgan hikoyaning boshlanishi sifatida takrorlaydi. So'ngra navbatdagi eng yaxshi savol tanlanadi, tarbiyachi esa aytilgan eng yaxshi jummalarning va o'zining gapini birlashtirib, kichik hikoya tuzadi.

Oxirida hikoya tarbiyachi tomonidan takrorlanadi, so'ngra 2 — 3 bola takrorlaydi. Bu usulning mohiyati shundaki, mash-g'ulotda barcha bolalar faollik ko'rsatishadi, ularning xayollari asta-sekinlik bilan shakllanadi. Biroq bu usulning bir qator kamchiliklari mavjud: bolalarning nutq faoliyati jummalarni tuzish, so'zlarni tanlash bilangina chegaralanadi, ular monolog nutqni rivojlantirish ustida kam mashq qiladilar. Shuning uchun bu usuldan foydalanish chegaralangan.

5. Hikoyani qismlar bo'yicha tuzdirish usuli.

Ayrim mashg'ulotlarda hikoyani qismlar bo'yicha tuzdirish usulidan foydalanish mumkin, bu usul hikoya tuzishni yengillashtiradi, chunki topshiriq hajmi kamayadi. Shuningdek, mashg'ulot ancha qiziqarli va xilma-xil bo'lib, hikoyalar to'liq va chuqur mazmunga ega bo'ladi, ko'p bolalardan so'rash imko-niyati vujudga keladi.

Mazmuni alohida qismlarga yengil ajraladigan rasmlarni qism bo'yicha tasvirlash mumkin. Masalan, bolalar ushbu rasmlarni qism bo'yicha tasvirlashlari mumkin: „Tovuqlar“, „Mushuk bolalari bilan“, „Echki bolalari bilan“, „Sigir buzog'i bilan“, „Qishki o'yinlar“ va hokazolar.

Tarbiyachi tasviriy hikoya uchun mavzu taklif etishdan avval rasmini kichik-kichik qismlarga ajratib chiqadi. Masalan, „Quyonglar“ degan mavzuda tasviriy hikoya tuzishda tarbiyachi bolalarni shunday ogohlantiradi: „Quyonglar haqida hikoya qilamiz, ammo hammasini bir yo'la emas, balki quyonglar haqida hamma narsani xotirlash (esga tushirish) uchun tartib bilan gapiramiz“. So'ngra har bir qism uchun reja taklif etish mumkin. Masalan: „Hozir, bolalar quyongni tanasi nima bilan qoplan-ganligini, uning tumshug'i qanday ekanligini, u qanday harakat qilishini (yurishini) eslaymiz“.

Bu reja asosida 2 — 3 bola hikoya qilib bergach, navbatdagi qismga o'tiladi: „Bizning quyonglarimiz qayerda yashashini, katagida nimalar borligini, ular nima uchun kerakligini gapirib bering“. So'ngra quyongning oziqlari, kim ularga g'amxo'rlik qilishi va hokazolar haqida hikoya qilib berish mumkin. Mashg'ulot oxirida nutqi yaxshi, hikoya qilish malakasi rivojlangan bir bola rasmda tasvirlangan narsalar haqida batafsil gapirib berishi mumkin.

6. Savollar berish usuli.

Bu usul hikoya qilishga o'rgatishda ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Savollar, asosan, hikoya aytib berilgandan keyin aniqlik kiritish va to'ldirish maqsadida beriladi.

7. Aytib turish usuli.

Hikoya qilish jarayonida bola qandaydir xatoga yo'l qo'yishi yoki ayrim joyini esdan chiqarganda so'z yoki gapni aytib turishdan foydalanish o'rinli. Bolaning xatosini to'g'rilash yoki hikoyaning esdan chiqargan joyini aytib turish yetarlicha baland ovozda, samimiy bo'lishi kerak. Bola tarbiyachining tuzatishini takrorlashi shart emas, aks holda u o'z hikoyasining davomini yo'qotib qo'yadi. Bolalar hikoya qilib berayotganlarida ular nutqidagi xatolarni e'tiborsiz qoldirish kerak emas — xatoni hikoya jarayonida to'g'rilash mumkin, agar ko'pchilik bolalarda xato uchraydigan bo'lsa, tarbiyachi ular bilan lug'at ustida ishlash yoki grammatik to'g'ri nutqni, nutqning tovush madaniyatini shakllantirish uchun tashkil etiladigan mashg'ulotlarda shug'ullanadi.

8. Baholash usuli.

Bu usuldan foydalanishning asosiy maqsadi shundaki, baho faqat hikoyasi baholanayotgan bolagagina ta'sir etib qolmasdan, balki hikoya tuzishi lozim bo'lgan boshqa bolalarga ham ta'sir qilsin. Shuning uchun bu usuldan mashg'ulot davomida foydalaniladi. Mashg'ulot oxirida berilgan baho, o'z mohiyati bilan foydasizdir, bundan tashqari, barcha tinglangan hikoya-larning sifati qanday bo'lganligini bola esda saqlashda qiynaladi, mashg'ulotning oxirida ular toqatsizlanadilar va buning natijasida tarbiyachining ko'rsatmalarini idrok eta olmaydilar. Har bir hikoyani batafsil baholash shart emas, biroq ayrim hikoyalardagi biror ahamiyatli tomonni, izchillikni, yangilikni yoki kamchiliklarni (lug'ati, ovoz kuchi, qomatini noto'g'ri tutish va hokazo) aytib o'tish kerak.

Masalan, ikkita o'yinchoqni stol bo'ylab yurgizib, harakat-larini aniq aytib, hikoya qilib berish topshirig'i berilgan.

Tarbiyachi hikoya qilib bergan bolaning hikoyasini shunday baholaydi: „Yasha, Salim. Sen birinchi bo'lib hikoya qilib bersang-da, o'rdakchalar qanday harakat qilishlarini aytishni esingdan chiqarmading. Sening hikoyangni qiziqib tingladik“.

Ba'zan o'rtoqlarining hikoyasini muhokama qilishga bola-larning o'zini ham jalb qilish mumkin. Bu usul katta guruhlarda qo'llaniladi. Chunki 6 yoshli bolalar hikoyaning sifatini (to'liq-ligini, qiziqarliligini, ifodaliligini va boshqalarni) ayta oladilar.

Shunday qilib, tarbiyachi bolalarni hikoya qilib berishga o'rgatishda foydalaniladigan hamma usullarni juda yaxshi bilishi va bu usullardan sharoitga qarab, mashg'ulot uchun yetakchi usulni tanlashi kerak.

Bolalarning eng sevimli va qiziqarli mashg'ulotlaridan biri bu o'yinchoqlarni ko'rib chiqish va tasvirlashdir. O'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishning ma'nosi juda keng. U bolalarda axloqiy sifatlarni tarbiyalaydi, birgalikda hikoya qilish malakalarini rivojlantiradi, xotira, diqqat va irodani

mashq qildiradi. Hayotda hosil qilgan tajribalarini, idroklarini mustahkamlaydi; kam gapiradigan bolalarning nutqiy muloqotga kirishib ketishiga ta'sir etadi, ularning hayotlarini sermazmun va quvnoq qiladi; lug'atini faollashtiradi, bog'langan nutqning rivojlanishiga yordam beradi.

Katta guruhlarda taxminan quyidagi o'yinchoqlarni tanlash mumkin (tarbiyachi oldindan o'yinchoqlar to'plami ro'yxatini tuzib qo'yadi):

Sentabr. Qog'ozdan yasalgan to'q sariq, zarg'aldoqrang bayroqcha; matodan yasalgan yashil rangdagi bayroqcha; yog'ochdan yasalgan qo'ziqorin; plastmassadan va metallardan qilingan chelakchalar; har xil kattalikdagi qo'g'irchoqlar to'plami; qayiqchalar (o'yinchoqlar nimadan yasalganligini, nomini, rangini bildiruvchi so'zlarni mustahkamlash uchun),

Noyabr. Soatlar, pochta qutisi, telefon, paroxod, avto-mobillar, samolyotlar (shakl va fazoni bildiruvchi, *oldinda, yuqorida, orqada* kabi so'zlarni mustahkamlash va tushuntiruvchi hikoyalar tuzish uchun).

Yanvar. Juft o'yinchoqlar to'plami: past va baland ikkita piramida; ikki xil avtomobil; mushuk va kuchuk; har xil rangdagi ikkita otcha; ikkita har xil qo'g'irchoq (*o'ngda, chapda, yonda, ketma-ket* so'zlarini mustahkamlash hamda taqqoslovchi hikoya tuzish uchun).

Turli yosh guruhlari o'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish.

Kichik guruh. Ushbu guruhda o'yinchoqlarni tasvirlash bo'yicha mashg'ulotlar emotsional shaklda, odatdagi oddiy ta'limiy o'yin ko'rinishida („Ajoyib xaltacha“, „Bu kim?“, „Sen nimani topding?“) olib boriladi.

O'yinchoqlarni tasvirlash bo'yicha mashg'ulotlar ularni ko'rib chiqishdan boshlanadi. Tarbiyachi bolalar diqqatini o'yinchoqlarning tashqi ko'rinishidagi xarakterli xususiyatlarga qaratadi (rangi, shakli, materiali), ularning belgilarini bildiruvchi so'z-larning to'g'ri aytilishini nazorat qiladi. Tasvirlash tarbiyachining savollari yordamida olib boriladi. Kichikintoylarga tugallangan hikoya berilmay, balki alohida jumlar aytiladi, shuning uchun savollar yordamida uzoq so'zlar, jumlar, luqma tashlashlar birlashtiriladi. Tarbiyachi bolalarning javoblaridan keyin ularni umumlashtiradi, o'yinchoqlar haqidagi namuna-hikoyani taklif etadi. Masalan, kuchukcha o'yinchog'ini olib (tarbiyachining stoli ustida ikki xil rangdagi kuchukcha, bin katta, oq baxmaldan qilingan, qulog'i pastga tushgan; ikkinchisi, kichkina, qora rangda, quloqlari tik) shunday deydi: „Men hozir bu o'yinchoq kuchukcha haqida gapirib beraman. Sizlar esa diqqat bilan tinglab o'tiringlar, keyin sizlar ham kuchukcha haqida xuddi mendek gapirib berasizlar: Bu o'yinchoq — kuchukcha. U katta, rangi oppoq, baxmaldan yasalgan. Kuchukchanning boshida ikkita uzun quloqlari bor. Uning bitta qulog'i tik, yuqoriga qaragan, ikkinchi qulog'i esa pastga osilib tushgan. Kuchukchanning bo'ynida yashil rangli lentasi bor. Uning uzun dumi, oldingi va orqa oyoqlari ham bor. U „vov-vov“ deb vovullaydi. Bu o'yinchoqni biz juda sevib o'ynaymiz, o'zimiz bilan sayrga olib boramiz. O'ynab bo'lgach, uni o'yinchoqlar burchagiga qo'yib qo'yamiz“. Bolalar, endi kuchukcha haqida sizlar gapirib berasizlar. Men kimni chaqirsam, shu bola o'yinchoqni olib, uning nomini, rangini, qanday materialdan yasalganligini, uning nimalari borligini aytib beradi. Bolalar shu

tariqa ekin-astalik bilan namuna-hikoya asosida tasviriy hikoya tuza boshlaydilar.

O'rtta guruhda bolalar sekin-astalik bilan mustaqil ravishda o'yinchoqlar bo'yicha tasviriy hikoya tuza boshlaydilar. O'rgatishning eng natijali usullaridan biri bu har doimgi mashg'ulotda namuna-hikoyadan foydalanishdir. Namuna-hikoyani mashg'ulotning qaysi qismida (mashg'ulotning boshida, oxirida) berishni bolalarning hikoya qilib bera olish darajasi belgilaydi. Ushbu guruh bolalari yilning ikkinchi yarmidan boshlab tarbiyachining rejasida hikoya tuza boshlaydilar. Dastlab uncha katta bo'lmagan reja asosidagi ikki-uchta savol o'yinchoqlarning nomini, ularning asosiy sifatlarini va u bilan qilinadigan harakatlarni birlashtiruvchi uncha katta bo'lmagan hikoya tuzishni nazarda tutadi. („O'yinchoqning nomi, rangi, hajmi, u bilan qanday o'ynash mumkinligini gapirib bering.“) Sekin-astalik bilan rejani murakkablashtirish, ya'ni sarollarni har xil berish mumkin. (Bu o'yinchoq qanday materialdan qilingan? U senga yoqadimi?)

O'yinchoqlar bilan o'tkaziladigan ta'limiy o'yinlardan keng foydalaniladi: „O'yinchoqlar do'koni“ , „Pochtachi sovg'a olib keldi“. Bunday mashg'ulotlarni emotsional tarzda o'tkazish bog'lanishli nutqqa o'rgatish uchun qulay sharoit yaratadi. Ayniqsa, o'yinchoqlar haqidagi topishmoqlardan foydalanib o'tkaziladigan mashg'ulot juda qiziqarli o'tadi.

Bolalar tasviriy hikoya tuzishga yaxshi o'rganib olganlaridan so'ng, o'yinchoqlar to'plami bo'yicha voqeaband hikoyalar tuzishni taklif etish mumkin. Bu mashg'ulot uchun o'yinchoqlarni shunday tanlash kerakki, oddiy voqea chizig'ini belgilash qiyin bo'lmasin (qizcha, qo'ziqorin, savatcha, archa, tipratikka). Tarbiyachining savollari bolalarga hikoya voqealarini izchil yoritishga yordam beradi. Chunonchi: „O'rmonda qizcha bilan qanday voqea sodir bo'lishi mumkin? Qizcha o'rmonda nimani uchratib qolishi mumkin? Nimani topib olishi mumkin? U o'rmondan savatchasida nima olib keldi?“ Hikoya tuzishda tarbiyachining hikoya-namunasidan ham foydalaniladi. Bolalar bu hikoya namunasining aynan o'zini takrorlaydilar, shuning uchun namunani har bir mashg'ulotda berish maqsadga muvofiqdir.

Namuna bolalarni voqeviy hikoya tuzishga o'rgatib qolmasdan, balki nutqiy qurilmalarni ham berishi kerak. Shuning uchun hikoyaga ko'chirma gapni, tasvirli (obrazli) ifodalarni, uncha katta bo'lmagan tasvirlashlarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

Masalan, tarbiyachining namuna-hikoyasi: „Gavhar ismli qizcha yozda qishloqdagi buvisinikiga dam olgani bordi. Kunlardan bir kuni u savatchasini olib o'rmonga sayr qilgani chiqdi. Qarasa, yo'lning chekkasida tipratikan yugurib ketyapti. Gavhar uni ushlab, savatchasiga solib, uyiga olib ketmoqchi bo'ldi, biroq bu fikridan tez qaytdi. „Mayli, tipratikan o'rmonda yashay qolsin, bu yerda unga juda ham yaxshi“ deb o'yladi-da, gullar, qo'ziqorinlar tera boshladi“.

O'yinchoqlar to'plami bo'yicha voqeaband hikoya tuzish mashg'uloti ikki qismdan iborat bo'ladi: 1) o'yinchoqlarni ko'rib chiqish; 2) o'yinchoqlar bo'yicha

hikoya tuzish. Birinchi qismning maqsadi — bolalarni o'yinchoqlar bilan tanishtirish, har biriga qisqacha ta'rif berish. Bu qism vazifa berish, hikoyaning qisqacha rejasini yoki namuna-hikoya tuzish bilan tugallanadi. (Bu o'yinchoqlar haqida hikoya tuzishga o'rganamiz.)

Katta guruhda o'yinchoqlar bo'yicha bog'langan hikoya tuzishning xilma-xil mashg'ulot turlaridan foydalaniladi, chunonchi: 1) o'yinchoqlarni tasvirlash; 2) o'yinchoqlar to'plami bo'yicha voqeaband hikoya tuzish; 3) bitta o'yinchoq bo'yicha voqeaband hikoya tuzish. Mashg'ulot ikkinchi yarim yillikdan boshlab tashkil etiladi. Mashg'ulot muvaffaqiyatli o'tishi uchun uni jihozlashni va tashkil etishni oldindan o'ylab qo'yish kerak. Guruhda bolalar diqqatini chalg'itmaslik uchun o'yinchoqlarni yashirin holda (qutichada, sandiqchada va hokazo) olib kirgan ma'qul. Dastlab mashg'ulotga 6 — 8 yirik o'yinchoq olib kiriladi. Mashg'ulotni boshlashda tarbiyachi bolalarga o'yinchoqlarni ko'rib chiqqanliklarini, ular har xil rangda va har xil materialdan yasalgan bo'lishini bilishlarini eslatib o'tadi. Yana ularga o'yinchoq olib kelganligini ma'lum qiladi. Tarbiyachi bolalarga bugungi mashg'ulotda o'yinchoqlarni ko'zdan kechiribgina qolmasdan, balki ular haqida hikoya tuzishlarini ma'lum qiladi. Bolalarga shunday deydi: „*Avval o'yinchoqni diqqat bilan ko'zdan kechirish kerak, so'ngra u nima deb aytilishini, qanday rangda ekanligini, nimadan yasalganini gapirib berish kerak*“. Tarbiyachi dastlabki mashg'ulotda hikoyaning namunasi yoki rejasini (Bu qanday buyum? Uning qanday qismlari bor? Ular nima uchun kerak? Bu buyumdan qanday foydalanishni tushuntir va ko'rsat) beradi. Ushbu guruhda mustaqillikka va ijodiylikka undovchi mashg'ulotlardan keng foydalaniladi: „*o'yinchoqlar bo'yicha topishmoqlar aytish o'ynaymiz*“. (Stol ustiga echki, it, xo'roz, ot, toshbaqa, mushuk, qo'y o'yinchoqlari qo'yiladi. Ularga oid topishmoqlar oldindan tanlab qo'yiladi: „*Boshida tayog'i bor, sakkizta tuyog'i bor*“, „*Emaklagan toshni ko'rdik, toshdan chiqqan boshni ko'rdik*“, „*To'rtidir uning oyog'i, temir mixli tuyog'i, manzilga yetishtirar, toshdan qattiq tuyog'i*“, „*Ketaveradi, ketaveradi, savatday yerni egal-laydi*“, „*Erta turadi, jar chaqiradi*“, „*Kichkina qumg'on, o'tirib ko'zini yumgan*“. Tarbiyachi bitta o'yinchoq bo'yicha topishmoqni aytadi, bolalar topadilar. So'ngra bolalarning o'ziga topishmoqlar aytish taklif etiladi) „*Cevimli o'yinchoqlarimiz haqida gapiramiz*“. o'yinchoqlarni ta'riflashda bolalar nutqiga katta talablar qo'yiladi. Bolalarga berilgan „*Qanday o'yinchoq?*“ degan savolga o'yinchoqning har bir qismini diqqat bilan ko'rib chiqib uni tasvirlashni (shaklini, uzunligini, rangini, nimadan qilinganligini va hokazolarni) talab etadi. Bolalar uni darrov to'liq tasvirlab bera olmaydilar. Tarbiyachi bolalarga hikoyani to'ldirishni taklif etadi yoki o'zi hikoya namunasini beradi.

Bolalar o'yinchoqlar to'plami ichidan o'zlari istagan o'yinchoqni tanlab, ular bo'yicha qiziqarli hikoyalar o'ylab topishadi, biroq ba'zan mazmundan chetga chiqib ketish hollari ham bo'ladi. Bunday hollarda tarbiyachi o'zining savollari, esga tushirishi, aniqlik kiritishi, to'ldirishi bilan mantiqli, tasvirli hikoya tuzishga yordam beradi.

Katta va maktabga tayyorlov guruhida o'yinchoqlar yordamida inssenirovka ko'rinishidan iborat bo'lgan hikoya tuzishga ham o'rgatib boriladi. Tarbiyachi bunday hikoyaning namunasini beradi. Masalan, qizcha va kuchukcha to'g'risida hikoya: „Bir qizcha yashar edi va uning oppoqqina, yaxshigina kuchukchasi bor edi. Qizcha uni boqar, sayrga olib chiqar edi. U kuchukchasining bo'yniga qizil tasma bog'lab qo'ygan edi. Kunlardan bir kun qizcha maktabga o'qishga ketdi. Uyga kindir keldi-yu, eshikni ocbiq qoldirdi, kuchukcha esa ko'chaga yugurib chiqdi. Qizcha maktabdan kelsa, kuchukcha yo'q. Qidirib topa olmadi. U ko'chaga yugurib chiqdi. Qarasa, qo'shni uying darvozasi oldida o'tiribdi. U juda kir bo'lib, titrab yig'lar edi. Qizcha uni ko'tardi-da, uyga olib keldi". Hikoya o'yinchoqlarni harakatlantirish bilan aytiladi.

Bog'lanishli nutqni jonli va ravshan bo'lishi uchun o'yinchoqlar bilan tashkil etiladigan spektakllar katta ahamiyatga ega. Bu spektakllarni katta guruh bolalari kichkintoylarga qo'yib berishadi. Spektakl boshlanishidan awal tarbiyachi guruh bolalari bilan kichkinagina suhbat o'tkazadi, bolalarga o'yinchoqlar uchun „voqealar“ o'ylab topishni va uni o'rtoqlariga gapirib berishni taklif etadi. Mavzular hayotiy yoki xayoliy bo'lishi mumkin. Masalan, „Hayvonot bog'ida ayiq hayotida qanday voqea sodir bo'ladi?“, „Tulkinging tug'ilgan kuni“, „O'yinchoqlar do'koni“, „Yangi yil kechasi“ va boshqalar.

Tabiiy buyumlarni tasvirlash. Bu mashg'ulot katta ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega, bunday mashg'ulotlarda bolalarning kundalik hayotlarida ishlatiladigan, atrofni o'rab turgan, ro'zg'orda ishlatiladigan buyumlar tasvirlanadi. Shuningdek, tabiat obyektlari (mevalar, uy o'simliklari, barglar), xo'jalik buyumlari, tanish mehnat qurollari va hokazolar bo'lishi mumkin. Bolalar hikoya tuzar ekan, ularning buyumlar (shakli, nimadan qilinganligi, uning vazifasi) to'g'risidagi bilimlari yanada mustahkamlanadi. Buyumlarni tasvirlash bilan bir vaqtda ularning kuzatuvchanligi, tahlil qila olish malakasi, taqqoslash qobiliyati rivojlanadi. Bu mashg'ulot turida buyumlar yig'indisidan (25 — 30 dona, vazifasi, turkumi va hokazolari bir xil bo'lgan) foydalangan ma'qul. Masalan, katta guruhda quyidagi buyumlardan foydalanish mumkin: turli xildagi sovundonlar, tish cho'tkalari, g'iloflar, taroqlar, oynalar va hokazo; idish-tovoqlar va oshxona buyumlari (o'qlov, kappir, chovli, tuzdon va hokazo); tikuv buyumlari (ip g'altaklari, tugmachalar, qaychilar, igna qadagichlar va boshqalar); maktab (o'quv) anjomlari (qalamlar, o'chirg'ichlar, chizg'ichlar, ruchkalar).

Bolalarning hikoyasini buyumlarning turkumlanishi asosida, vazifasiga qarab (Yana kimda g'iloflar bor?), materiali bo'yicha (Yashil rangdagi buyumlarni eslay-sizmi?) navbatlashtirish mumkin.

Mashg'ulotda topishmoqlardan ham foydalanish mumkin: Hammaga to'n tikadi, o'zi yalang'och (*Igna*); Tap-tap etadi, tagidan karvon o'tadi. (*Elak*); Borishda qorni och, qo'shiq aytar, kelishda qorni to'q yig'lab qaytar (*Chelak*). Bolalarning taqqoslovchi hikoyalaridan ham foydalanish mumkin. Masalan, ikkita ignadonni tasvirlash: „Mening ignadonim plastmassadan yasalgan, uniki esa — yog'ochdan. Mening ignadonimning yuqorisida angishvonasi bor, unikida esa yo'q. Mening ignadonimning uchi o'tkir, xuddi raketaga o'xshaydi, lining ignadoni esa xuddi hushtakka o'xshaydi“. Bunday mashg'ulotlar natijasida bolalar o'zlari mustaqil ravishda buyumlar to'g'risida, uning eng muhim belgilarini ajratgan holda topishmoqlar o'ylab topishga o'rganadilar.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Bola tarbiyasida o 'yinchoqning ahamiyati nimalardan iborat?
2. Turli yosh guruhlarda bolalarni o 'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari haqida nimalarni bilasiz ?.
3. Bola tarbiyasida milliy o 'yinchoq va qo 'g 'irchoqlarning roli qanday?
4. Qo'g'irchoqlarning qanday ko 'rinishlarini bilasiz?
5. O'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari xususida to'xtaling?.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- 1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. “Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
- 2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
- 3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.:“O'qituvchi”, 1988.
- 4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. – T.: “O'qituvchi”, 1995.
- 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: “O'qituvchi”, 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
- 9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

13-§: BADIY ASARNI SAHNALASHTIRISH TURLARI VA UNI QO'YIB KO'RSATISH METODLARI

REJA:

1. Badiiy asarni sahnalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari
2. Sahnalashtirilgan o'yinlar
3. Badiiy asarni shakllantirib ko'rsatish usullari

Tayanch tushunchalar: *personaj, emotsional, ijodiy o'yinlar, sahnalashtirilgan o'yinlar, siluetlar, teatr-kitoblar, panorama-kitoblar, qurish-yasash o'yinlari*

1. Badiiy asarni sahnalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari. Sahnalashtirish o'yinlari, bu bolalarning mustaqil ijodiy o'yin turi bo'lib, unda badiiy asar va hikoyalar bolalar tomonidan rollarga bo'lib ijro etiladi. Bu o'yinlar bolalarda iroda, intizom va o'z xatti-harakatlarini boshqara olish, boshqalarning harakatlari bilan hisoblashish kabi ijobiy ma'naviy xislatlarni shakllantiradi.

Sahnalashtirish o'yinlarida bolalar o'yin jarayoniga kirib boradilar, voqea va ertak qahramonlarining ichki hayotiga bevosita aloqador bo'lgan qahramonlik, jasurlik, mehribonlik, jonbozlik, jonkuyarlik kabi ijobiy fazilatlamini o'zlarida yaqqol namoyon qiladilar. Bujarayonda bolalarning nutq faolligi, lug'at boyligi, dunyoqarashi kengayib boradi.

Sahnalashtirish uchun badiiy asar, ertaklar tanlash katta yoshdagilardan bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, istaklarini hisobga olishni talab etadi.

Adabiy asarlarni tanlashda quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Mazmunining g'oyaviy-ma'naviy barkamolligi.
2. Badiiy jihatdan mazmundorligi.
3. Asardagi qatnashchi va rollarning soni (qancha ko'p bo'lsa, asar shuncha ahamiyatlidir).
4. Mazmuni yaxshi bo'lishi bilan birga, unda harakat turlarining ham ko'p bo'lishi.
5. Ifodali o'qishga mos bo'lishi.
6. Mazmuni qiziqarli, hayot bilan bog'langan bo'lmog'i zarur.

Bolalar xalq ertaklarini sahnalashtirishni yaxshi ko'radilar. Masalan, «Sholg'om», «Zumrad va Qimmat», «Bo'g'irsoq» va boshqalar. Bolalar boshqa xalq ertaklarini ham turli usullarda (qo'g'irchoq, soya, soya teatri orqali) sahnalashtirishga ehtiyoj sezadilar.

Badiiy asarni eslab qolishlari uchun uni qayta qo'yib berish, sahnada

ko'rsatish, rasmlar namoyish etish, didaktik o'yinlardan foydalaniladi.

Sahnalashtirish o'yinlari qiziqarli o'tishi va uzoq vaqt davom etishi uchun kerakli jihozlar tayyorlanishi va unga to'g'ri rahbarlik qilinishi kerak. Kattalar o'yin rejissyori rolini amalga oshira borib, bolalarning xatti-harakatlari, qobiliyatlari, intilishlarini hisobga olib boradilar. o'yinda faol ishtirok etgan bolalarni alohida rag'batlantirilib, kelgusida qaysi asarlarni sahnalashtirish kerakligini aniqlaydilar.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini yanada takomillashtirishda qurilish materiallari bilan o'ynaladigan o'yinlarning roli kattadir. Pedagoglardan Z.V. Lishtvan, V.G. Nechayeva o'z tadqiqotlarida qurish- yasash o'yinlarining o'ziga xos tomonlari va ahamiyatini yoritib berganlar. Bolalar nashriyotlari badiiy asarlarni sahnalashtirish uchun xalq ertaklariga siluetlar, teatr-kitoblar, panorama-kitoblar kabi turli ko'rinishidagi ko'rgazmali qo'llanmalarni chop etmoqdalar.

Sahnalashtirilgan o'yinlar. Sahnalashtirilgan o'yinlar ijodiy o'yinlar sirasiga kiradi. Unga ijodiy o'yinning quyidagi asosiy: niyatning mavjudligi, roli va mavjud harakatlar, xayol qilingan vaziyatning va boshqa elementlarning uyg'unligi, bolalarning mustaqillik va o'z-o'zini uyushtira olish jihatlari xos. Sahnalashtirilgan o'yin badiiy asar asosida ko'riladi: o'yin syujeti, rollar, qahramonlarning xatti-harakatlari, ularning nutqi asar matniga ko'ra belgilanadi. Sahnalashtirilgan o'yin bolalarning eshitgan asar yoki ertagidan olgan tasavvurlarini mustaqil ifodalash hamda mashq qilish imkonini beradi. Bu o'yinlar bolalarda iroda, intizom, o'z harakatlarini boshqalarning harakatiga muvofiq amalga oshirish kabi sifatlarni tarbiyalashda samarali vosita hisoblanadi. Sahnalashtirish bolalarni qayta so'zlashga o'rgatish usullaridan biridir. Ba'zi bir bolalarda badiiy asardan olingan parchani qayta so'zlab berishga xohish ham qiziqish ham bo'lmaydi, ammo unga o'yin usuli kiritilishi bilan bola asardagi rolga kirib, o'sha asar mazmunini juda yaxshi aytib berishga harakat qiladi.

Bunday o'yinda bola o'zini o'sha asardagi qahramon o'rnida his etib, uning sezgi, kechinmalari dunyosiga chuqurroq kirib boradi. Badiiy asarlarni qahramonlar tilida so'zlab berish boladagi xayolni rivojlantirishga yordam beradi va asar qahramonida mavjud bo'lgan ijobiy sifatlarni egallashga intiladi. Sahnalashtirilgan o'yinda badiiy asarning g'oyaviy mazmuni bolalar tomonidan chuqurroq anglab olinadi.

Sahnalashtirilgan o'yinlar bolalar biror ertak yoki hikoya syujeti asosida ma'lum bir rolni bajarishiga, o'yin jarayonidagi personajlarning aytadigan so'zlarining yod olinishiga asoslangan bo'lib, bolalarda iroda, intizom, o'z harakatlarini boshqalarning harakatiga muvofiq amalga oshirish kabi sifatlarni tarbiyalashda samarali vosita sanaladi. Sahnalashtirilgan o'yinlarni tashkil etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga qamrab oladi:

I bosqich. Sahnalashtirish uchun badiiy asarni tanlash. Badiiy asarni tanlashda quyidagi talablarga rioya qilish kerak: 1) ertak yoki hikoyada qatnashuvchilar soni ko'p bo'lishi kerak; 2) asarning nafaqat mazmuni, balki unda harakatlarning ham turfa xil bo'lish ga e'tibor qaratish lozim; 3) asar ifodali o'qishga mos bo'lishi kerak, 4) asar mazmuni qiziqarli va emotsional bo'lishi zarur; 5) asar bolalarning yoshiga mos kelishi lozim.

II bosqich. Sahnalashtirish uchun tanlangan ertak yoki hikoyaning mazmunini o'qib berish.

III bosqich. Asarni bolalar tomonidan eslab qolinishiga erish, qayta o'qib berish, har bir bolaning aytadigan gaplari ustida individual ish olib borish, rasmlar namoyish etish.

IV bosqich. O'yin qiziqarli o'tishi va uzoq davom etishi uchun o'yinga kerakli materiallar, kiyimlar tayyorlash hamda rahbarlikni to'g'ri amalga oshirish.

Badiiy asarni sahnalashtirib ko'rsatish usullari.

Sahnalashtirilgan o'yinlar bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda oddiydan murakkabga qarab yo'naltirib borilishi maqsadga muvofiq. Masalan, o'rta guruh uchun asosan harakatni aks ettiruvchi asarlar tanlansa, katta guruh bolalari uchun esa asar qahramonlarining ancha murakkab munosabatlari, ularning kechinmalari, qayg'ulari aks ettirilgan asarlar tanlanadi.

Ertak va hikoyalarni bolalar ko'pincha o'zlarining ijodiy rolli o'yinlarida sahnalashtiradilar, bu o'yinlarda tulki, sichqon, xo'roz, quyon kabi personajlarni o'yinlarda aks ettiradilar. Yozuvchilarning badiiy asarlarini ham bolalar sevib sahnalashtiradilar. Bolalar bilan suhbatlasha turib, tarbiyachi hikoya yoki ertak qahramonlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qiladi. Har xil she'r, ertak qahramonlarining o'ziga xos xususiyatlari mana shunday o'rganiladi.

Guruhda shu yoshli bolalarga xos bo'lgan ertaklar, hikoyalar ularga tanish bo'lib qolgandan keyingina sahnalashtirish boshlanadi. «Sholg'om», «Bo'g'irsoq» kabi ertaklar sahnalashtiriladi. Tayyorlov guruhida bu ish davom ettiriladi. Sahnalashtirish uchun ertaklarga olinmasdan, badiiy asarlar, xususan, she'rlar ham olinadi. Masalan, tarbiyachi o'rta guruh uchun asosan harakatni aks ettiruvchi asarlar tanlaydi, katta guruh bolalari uchun esa asar qahramonlarining ancha murakkab munosabatlari, ularning kechinmalari, qayg'ulari aks ettirilgan asarlar tanlanadi.

Tarbiyachi bajarilgan ishning hisobini olib boradi. Bolalarga qaysi asar yoqqanini, ular ko'proq qanday asarni sahnalashtirishni yoqtirishlarini, qaysi bola topshirilgan rolni yaxshi ijro eta olganini, rollarni ijro etishda bolalarda qanday qiyinchiliklar vujudga kelganini yozib boradi. Mana shu asosda bo'lg'usi sahnalashtiriladigan o'yinlar jonlantiriladi.

Non isi
Alisher Navoiy

Sahnada saroy ko'rinishi tasvirlanadi. «Non isi» rivoyatini sahnalashtirish uchun zarur bo'lgan barcha jihozlar hozirlanadi. Ishtirokchilarning barchasi o'z o'rnini egallaydi.

- Bir kuni podshoh Husayn Boyqaro o'z huzuriga vazirlarini chaqiribdi. Dunyodagi eng xushbo'y narsani keltiring!

O'ng qo'l vaziri bir dasta atirgul keltiribdi.

Vazir: - Mana shohim.

Shoh: - Yo'q, men aytgan narsa bu emas.

Chap qo'l vaziri qalampirmunchoq keltiribdi.

Vazir: - Mana, shohim, marhamat.

Shoh: - Yo'q. Men aytgan narsa bu emas. Sizlarga uch kun muhlat topsalaringiz - topdingiz, topmasalaringiz, hammangizni jazolaymen!

Vazirlar nima qilishlarini bilmay, rosa boshlari qotibdi. O'ylay-o'ylay, Alisher Navoiyning huzuriga borib, maslahat so'rashga qaror qilishibdi.

- Assalomu-alaykum, taxsir.

- Vaalaykum assalom. Kelinglar, xush ko'rdik, marhamat.

Vazir: - Ey, mehribon ustoz! Bizni jazodan qutqaring. Shohimiz dunyoda eng xushbo'y isli narsani keltirishimizni buyurib edilar. Shuni hech topa olmayapmiz. Panohingizga oling.

Navoiy: - Bu jumboqni ochadurg'on kishi - Dehqon bobodur. Qani, yuringlar-chi, so'raymiz.

Hammalari birgalashib, Dehqon bobo huzuriga boribdilar. Dehqon: - Otam rahmatli tandirdan yangi uzilgan non isidan hushbo'yroq narsa yo'q, deguvchi edilar. Yangi yopilgan non olib boringlar-chi, shohga ma'qul kelsa, ajabmas. Navoiy yangi uzilgan nonni savatga solib, shoh huzuriga kiribdi. Navoiy: - Mana, shohim. Dunyoda hushbo'y hidli narsa - tandirdan yangi uzilgan nondir.

Shoh: - Rahmat, do'stim, ko'nglim istagan narsani siz topib keltiribsiz.

Navoiy: - Shohim, rahmatni menga emas, Dehqon boboga ayting, ko'nglingizning istagini shu kishi topdi.

Shoh chapak chalib, mulozimlarini chaqiribdi.

Shoh: - Dehqonga sarpo kiydiring!

Shoh xazinaboni dehqonga sarpo kiydiribdi.

Dehqon: - Qulluq, shohim, qulluq.

Bolalarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashda badiiy adabiyotning ahamiyati. Bolalar badiiy adabiyoti ularga aqliy, axloqiy va estetik tarbiya berishda, nutqini har taraflama rivojlantirishda va boyitishda katta ta'sir etuvchi vosita hisoblanadi. Badiiy adabiyot bolalarga jamiyat hayotini va tabiatni, kishilik

dunyosining ichki his-tuyg'ularini va o'zaro munosabatlarni poetik obrazlarda ochib beradi, tushuntiradi. U bolaning his-tuyg'ularini rivojlantiradi, xayolini tarbiyalaydi va o'zbek adabiyotining eng yaxshi namunalari bilan tanishtiradi. Bu namunalar o'zining ta'siri jihatidan xibna-xildir: hikoya orqali bolalar so'zlarning aniqqligini, ma'nodorligini anglab oladilar; she'rlardan esa ularning musiqaviyligini, kuylanuvchanligini, ohangdorligini bilib oladilar, xalq ertaklari bolalarga tilning ifodaliligini, mazmundorligini ochib beradi, nutqning xilma-xilligini, hazil-mutoyibaga boyligini bolalarning ko'z oldida namoyon qiladi.

Badiiy adabiyot bolalarga kishilarning hayoti va mehnatlari, ishlari va qahramonliklari, bolalikdagi eng qiziqarli voqealar, ularning o'yinlari, mehnatlari haqida hikoya qilib beradi.

Badiiy adabiyot bolalarga hayotni tushuntiradi va shu orqali bola hayotiy tajribasining ortib borishiga ta'sir etadi. Badiiy adabiyot kishilarning ichki dunyosini, ularning his-tuyg'ularini, xarak-terlarini ochib berishi bilan bolalarni hayajonlanishga, qahra-monlarning xatti-harakatlarini baholashga va uni muhokama qilishga o'rgatadi. Badiiy asarning eng yaxshi namunalari bolalarda axloqiy sifatlarni tarkib toptirishga: yaxshi — yomon, haq — nohaq, rost — yolg'on va h.k. so'zlarning ma'nosini tushunib olishlariga yordam beradi.

Bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishda bolalar bog'chasining tarbiyachisi oldida turgan vazifalar. Bolalar bog'chasi tarbiyachisining oldida har bir badiiy asarni san'at asari sifatida bolalar ongiga yetkazish, uning mazmunini ochib berish, badiiy asarda qatnashuvchi personajlarga nisbatan emotsional munosabatda bo'lish, muallifning lirik kechinmalarini his etishga, ya'ni asarda qatnashuvchi qahramonlarga nisbatan o'z munosabatlarini ifodalashga o'rgatish kabi murakkab vazifalar turadi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun tarbiyachining o'zi, bolalarni badiiy asar bilan tanishtirishdan avval, uni his etishi va tushunishi, mazmunini tahlil eta olishi zarur. Shuningdek, pedagog o'qish va hikoya qilib berish texnikasini, ya'ni aniq diksiyani, ifodali o'qish vositalarini (mantiqiy urg'uni to'g'ri qo'ya olish, pauza, ovoz toni va tempi) egallagan bo'lishi kerak. Badiiy asarning har bir janrini ifodali tarzda bolalarga yetkaza olingandagina, uning g'oyaviy mazmunini to'g'ri idrok ettira olish mumkin. Bolalarda badiiy asarni idrok etish qobiliyati o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, uni bolaning ilk yoshidan boshlab rivojlantirish va tarbiyalash kerak, shundagina bola keyinchalik badiiy asarlarni diqqat bilan tinglashga, badiiy nutqqa e'tibor berishga o'rganadi. Bolalar ongiga badiiy asarlarning axloqiy, estetik mohiyatini yetkazish — bu murakkab vazifa hisoblanadi.

Pedagogik rahbarlikning bir maqsadga qaratilishi bolalar tomonidan badiiy asarlarning estetik jihatlarini va ularning mazmunini, badiiy ifoda vositalarini idrok etish imkonini yara-tadi.

Turli yosh guruhlarida bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish bo'yicha „Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi"ning mazmuni. Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi" bolalar adabiyoti bilan tanishtirishda quyidagi vazifalarni qo'yadi: bolalarda badiiy so'zga muhabbatni tarbiyalash; kitobni sevishga o'rgatish. Shuningdek, dasturda bolalarga qaysi asarni o'qib berish, hikoya qilib berish, yod olish ko'rsatilgan.

Bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish bo'yicha dastur vazifalari birinchi kichik guruhdan boshlab belgilab berilgan. „Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi"ning birinchi va ikkinchi kichik guruhlarida badiiy adabiyot bilan tanishtirish bo'yicha quyidagi ish vazifalari belgilangan:

1. Bolalarda badiiy asarga nisbatan qiziqish uyg'otish. Ularni yoshiga, qiziqishlariga mos keladigan asarlar bilan tanishtirish.

2. Bolalarda ertak, hikoya, she'rlarni berilib tinglash, tushunish, voqealar rivojini diqqat bilan kuzatish ko'nikmalarini hosil qilish.

3. Asar mazmuni bo'yicha beriladigan savollarga javob berish, qisqa she'rlarni, ertak va hikoyalarning mazmunini buzmay (tarbiyachi bilan birga, keyinchalik mustaqil) takrorlash kabi ko'nikmalarni o'stirish. Bolalarda asarlar bo'yicha ishlangan rasmlarga nisbatan qiziqishni rivojlantirish.

O'rta guruhda esa bolalarni badiiy adabiyot bilan tanish-tirishning quyidagi vazifalari belgilangan:

1. Bolalarda badiiy adabiyotga qiziqish va tabiiy muhabbatni tarbiyalash. Ularni turli mavzudagi ertak, shuningdek, topishmoqlar, sanamalar, hadislar, maqollarning mazmunini idrok etishga o'rgatish.

2. O'zbek xalq dostonlaridan olingan parchalar bilan tanishtirish. Sharqning buyuk allomalari haqida qisqacha ma'lumot berish orqali bolalar qalbida avlod-ajdodlarga nisbatan hurmat, iftixor tuyg'usini uyg'otish.

3. Asarlar mazmuni bo'yicha savollarga javob berish ko'nikmasini mustahkamlash.

4. Asarda ishtirok etuvchi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga, ayrim an'anaviy sifatlarini (yaxshi, yovuz, jasur), rahiy kechinmalarini (xafa, xursand) ta'riflashga undash. She'r, ertak, topishmoq, hikoya, sanamalarni ifodali aytishga o'rgatish.

Katta va maktabga tayyorlov guruhida:

1. Bolalarda hayotga nisbatan qiziqish va muhabbatni yanada kuchaytirish, asardagi go'zallikni, nafosatni his etish kabi ko'nikmalarni mustahkamlash.

2. Ularning badiiy asarlardagi qahramonlar xatti-harakatlari va xulq-atvorlarini to'g'ri baholash, aks ettirilayotgan voqealar mohiyatini tushunish qobiliyatlarini o'stira borish lozim.

3. Bolalarning milliy, badiiy didlarini rivojlantirish, badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari, ba'zi janrlari, asarning tili haqidagi boshlang'ich tasavurlarini shakllantirish.

4. Bolalarni asar g'oyasini tushunishga, tasviriy vositalarni his etishga, she'riy natqdagi musiqiylik, ohangdorlik va ritmni payqay olishga o'rgatish.

5. Bolalarning o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti, sharq allomalari, yozuvchilari, shoirlari haqidagi tushunchalarini boyitish. Ertak va hikoyalarni o'qib berganda va bolalar tomonidan badiiy asarlarni qayta hikoya qilish jarayonida badiiy asarlarda aks etgan voqea va obrazlarga nisbatan ularning shaxsiy munosabatlarini aniqlab, to'g'ri yo'l ko'rsatib borish.

6. Asarlardagi obrazlar haqida gapirilayotganda, ularning holatlarini imoishora, yuz ifodasi, harakatlar orqali bayon qilishga o'rgatiladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Badiiy asarni sahnalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

2. Adabiy asarlarni tanlashga qo'yiladigan talablarni bilasizmi?

3. Sahnalashtirilgan o'yinlar bolalarda qaysi sifatlarni tarbiyalashda yordam beradi?

4. Sahnalashtirish uchun badiiy asarni tanlashda nimalarga rioya qilish kerak?

5. Sahnalashtirish ishini qanday bosqichlar bo'yicha o'tkazish mumkin?

6. Badiiy asarni sahnalashtirib ko'rsatish usullarini aytib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R. Qodirova R.M. Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.

2. D.R. Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019

3. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.

4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.

5. R. Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.

6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.

7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.

8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003

9. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyaga texnologiyasidan foydalanish. -T., 2012.

14-§: BOLALARNI ERTAK KITOBLARI BILAN TANISHTIRISH TEXNOLOGIYALARI

REJA:

1. Ertak kitoblarning afzalliklari
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni ertak kitoblari orqali kitobxonligini oshirish
3. Ertak kitoblari orqali bolalarning intellektual salohiyatini shakllantirish

Tayanch tushunchalar: ertak, ertak kitoblar, kitobxonlik, onalar allasi va ertagi, kitobxonlik, salohiyat, og'zaki nutq, ijodiy hikoya, "ertakning oxirini top" o'yini.

1. Ertak kitoblarning afzalliklari. “Kitob barcha bunyodkorlik, yaratuvchanlik va aql-idrokning, ilmu donishning asosidir, hayotni o'rgatuvchi murabbiydir”. Buyuk sohibquron bobomiz Amir Temur kitobga shunday tarif beradi. Umri jangu jadallarda o'tgan, o'z salohiyati bilan buyuk davlat barpo etgan ulug' bobokolonimizning bu fikri barchamizda kitobga nisbatan mehr muhabbat uyg'otadi. Hayotimizni bebaho boylik, aql zakovatning ulkan mo'jizasi kutobsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Zero kitob qorong'u yo'lni yorituvchi nur dunyo ilmlarini ochuvchi noyob kalitdir. Ota-bobolarimiz, momolarimiz farzand tarbiyasiga azaldan katta e'tabor qaratib kelgan. O'g'il – qizlarimiz hushxulq bo'lib o'ssin, nabiralarimiz el koriga yaraydigan inson bo'lib ulg'aysin, deb ularni kitob o'qishga undashni, bir-biridan qiziq hikoya, rivoyat va ertaklarni so'zlab berishni zinhor kanda qilishmagan. Negaki ertaklarda ezgu g'oyalar ulug'lanadi, yakuni esa yaxshilik bilan tugab, yovuzlik ustudan g'alaba qozoniladi. Hozir biz katta yoshdagilar biroz befarqimizni, nima uchundir ertak aytishga erinamiz. Ko'pchilik zamonaviy “onalar o'ziga yengillik tug'dirish maqsadida tag'in vaqti yo'qligini bahona qilib, har xil multfilmlar ko'rishga, telefon kompyuter o'yinlari bilan “og'zini yopishga” urunishadi. O'ylab qolasan kishi shu to'g'rimi? Bolaga ertak aytib berish qanchalik muhim? Bu savollarga javob izlalar ekanmiz bugungi globallashuv davrida yosh avlodni axborot – kommunikatsiya texnologiyalariga o'ta berilib ketishdan asrab, mutolaaga undash o'rniga afsuski o'zimiz bunga sharoit yaratib berayotganimiz kundek ravshan bo'lib qolmoqda. Shuni unutmang lozimki farzand tarbiyasida 1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan davr juda muhim va nozik davr hisoblanadi. Ota-onasi xoh eng yaxshi odamlar bo'lsin, xoh eng yomon–go'dak yozilmagan qog'oz, bitilmagan doston. Tili endigina chiqqan farzandingiz savol beraverib, sizni esankiratib qo'yadi. Aynan bu davr juda muhim. Afsuski ko'pchilik yosh onalar bu holdan bezor bo'lib, bolasini no'rin jerkib tashlaydi. Bola bunday vaziyatda biror nimani so'rab o'rganishga ham qo'rqib qoladi. Unutmang, tili chiqib, yura boshlagan kichkintoyingiz juda g'ayratli va serharakat. Uning lug'atida har kuni yangi-yangi so'zlar paydo bo'lib o'sib boradi. Aynan shu payti farzandingizga nima o'rgatsangiz, tez ilib oladi. Unda syujetli o'yinlarga ehtiyoj tug'iladi. Agar bu paytda aytib bergan

ertaklarinigizni u bilan rolga kirib o'ynasangiz, foydadan holi bo'lmaydi. Ertak bolada hayot haqida tasavvur uyg'otadi, yaxshi va yomonni ajratishga ko'maklashadi, murakkab vaziyatlardan chiqish yo'llarini o'rgatadi. Ertak orqali

fazandingiz boshqalar bilan o'zaro munosabat meyyorlarini, bo'lishi mumkin bo'lgan muammo va to'siqlarni anglay boradi. Farzandingizga qiyinchiliklarni yengib o'tish, muammoni hal qilish, voqealarning yaxshilik, adolat va muhabbat bilan tugashiga umid qilishdan saboq beradi. Siz uchun oddiy tuyulgan ertak kichkintoyingiz ruhiyatiga juda katta ta'sir qilishini xayolingizga keltiraolmaysiz.

Chunki ertakda go'dagingiz amalda qo'llay olmaydigan, lekin tasavvur qilishi mumkin bo'lgan chek-chegarasiz imkoniyatlar yotadi. Ertak yoningizdagi bu kichkina odamchanning yaratuvchanlik qobiliyati, fantaziyasi, idrok etish tuyg'ularini shakillantiradi. Bir eslab ko'ring, Hamid Olimjonning "Bahor kuychisi" "bo'lishida onasi aytib bergan ertaklar sabab bo'lmaganmidi?

Ertak bolaning xulq-atvoridagi salbiy hususiyatlarni ijobiy tomonga masalan yolg'onchilik, qo'pollik, badjahillik, o'g'rilik, dangasalik, yig'loqilik, qo'rquv kabilarning to'g'riso'zlik, muloyimlik, oqko'ngillik, ozodalik, mehnatsevarlik, botirlik, rajasurlik tuyg'ulariga o'girishga samarali yordam beradi. Ertak bolaning nafaqat ichki dunyosiga, tarbiyasiga balki uning nutqidagi nuqsonlarni, masalan, duduqlanib gapirish (logonevroz)ni bartaraf etishda ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Muhimi ertakchi shunday mahoratli bo'lishi kerakki, u bolani real hayotdan mo'jizaga ishonтира olsin. Umuman ertakning foydalari ko'p:

- orqali tinglovchi o'zi ayb va xatolarini tan olishdek og'riqli holatga duchor bo'lmaydi, qo'rqmasdan qiziqarli ertak qahramoniga aylanib, muammosini hal qiladi, ertakdan xulosa chiqaradi; - ertak bolalar uchun shunday himoya muhitini yaratib beradiki, u orqali bola o'zi va o'z olami haqidagi biror-bir yangilikni ichki dunyosining aralashuvidan qo'rqmagan holda olish imkoniga ega bo'ladi;

- bola ertakni eshitar ekan, o'zini qahramonlar bilan solishtiradi, o'z harakteriga

yaqin qahramonlarni tanlab oladi, qo'rquv va kechinmalari orasida o'zini yolg'iz his etmaydi; - eng asosiysi, ertak qahramonlari qiyinchiliklarni yengayotganini eshitib, fikrlarini jonlantirib, muammolarini hal etish tajribasi va o'z kuchiga ishonchni paydo qiladi. Ertakning yana bir muhim belgisi shuki, kuchsiz va omadsiz qahramon ertak so'ngida kuchli, aqlli, botir va omadli g'olibga aylanadi. Bu o'zgarishlar bolada yaxshilanishga bo'lgan urinishni yuzaga keltiradi. U doim "Irkut o'rdakcha" qachondir, albatta, g'ozal oqqushga aylanishini biladi va o'zi ham qiyinchiliklardan qo'rqmasdan olg'a intilishga, shunday yo'l tutishga harakat qiladi. Bolada mehnat malakasi vujudga kelsa, u ota-onasi, kattalarning ko'rsatib turishini kutib o'tirmay, o'zi eplab ketaveradi. Hayot shunday: kim tadbirkorlik bilan erinmay ko'p mehnat qilsa, sog'lom, boybadavlat yashaydi, xor-zor bo'lmay umr kechiradi. Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda. Shu fazilatlar bilan ajralib turadi. Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg'ir, yer, o't, mol, bo'ri, mergan-u sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi. Bu

yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to'g'riso'zlik, halollik, birovlarini aldamaslik kabi g'oyalar ifodalangan asarlar tashkil etgani ma'qul. Masalan, turkman xalq ertagi „Rostgo'y bola"ni olib ko'raylik. Ertak qahramoni to'g'riso'zligi, kattalarning pand-nasihatlariga quloq solishi bilan yosh kitobxonda

yaxshi taassurot qoldiradi. Rus xalq ertagi “Sholg'om” bu davr bolalar kitobxonligida asosiy o'rinda turadi. Ertak juda oddiy va sodda. Ammo uning ma'no va mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati nihoyatda kuchli. Ertakda boboning sholg'om ekishi va yirik sholg'omni ko'plashib tortib olish voqeasi tasvirlanadi. Ortiqcha tafsilotlar deyarli yo'q. Ammo unda kichkintoylarga ibrat bo'ladigan jihatlar ko'p. Ertakda boboning mehnatkashligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Bobo kechasi-yu kunduzi sholg'omga ishlov beradi, ter to'kib mehnat qiladi. Demak, ertakda, eng avvalo, mehnatsevarlik ulug'lanadi. Ikkinchidan, bola atrofidadigilar bilan ahil, do'st bo'lib ulg'ayishi kerak. Kimki do'stlar bilan, jamoa bilan hamfikir, hamkor bo'lib o'ssa, o'ziga ham, o'zgalarga ham yaxshi. Ertakdagi kattakon sholg'omni yerdan tortib, sug'urib olish voqeasi yosh kitobxon uchun juda qiziqarli. Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqonlar bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishadi. Bu holat bolalarga katta zavq beradi. Ertak kichkintoylarda kuch birlikda degan tushunchani shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni ertak kitoblari orqali kitobxonligini oshirish. Bola ijodiy hikoya tuzar ekan, uning mazmunini mustaqil o'ylab topish, mazmuni tushunarli bo'lishi uchun zaruriy so'zlarni to'g'ri tanlashi va ularni mantiqan bir-biriga to'g'ri bog'lay olishi lozim. Yaxshi hikoya yoki ertak tuzish uchun uning kompozitsiyasini (bog'larni, kulminatsiyasini, yechimini) bilishi hamda katta so'z boyligiga ega bo'lishi, uning mazmunini qiziqarli tuza olishi, o'zining fikrlarini aniq va ifodali qilib bayon eta olishi kerak. Bola doimiy mashq qilish orqali o'z fikrini bir-biriga bog'lab bayon eta olishi va hikoya, ertak to'qiy olishi mumkin. Bu vazifa esa katta va maktabga tayyorlov guruhida amalga oshiriladi. Chunki bu yoshdagi bolalarning nutqi grammatik jihatdan to'g'ri shakllangan, lug'ati boy, fikr yuritish doirasi keng, o'z fikrini ketma-ket bog'lab bayon eta olish malakasiga, boy hayotiy tajribaga, xilma-xil hayotiy taassurotlarga ega bo'ladi. Bu esa ijodiy hikoya tuzishga o'rgatishning asosiy shartlaridan biridir. Shuning uchun ham „Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi” da katta va maktabga tayyorlov guruhidagi bolalarni ijodiy hikoya qilishga o'rgatishga bir qancha talablar qo'yilgan. Ushbu guruh bolalari birinchi yarim yillikda tarbiyachi tomonidan boshlangan hikoya yoki ertakni nihoyasiga yetkazishga, qisqa, lo'nda jumlar tuzishga, tasviriy vositalardan foydalanishga, tarbiyachi taklif etgan mavzu asosida („Quvonchli kun”, „Mehmonda”, „Bizning oila”, „Eng yaqin o'rtog'im”, „Dam olish kuni”, „Dadamga qarashdim”, „Zo'r multfilm ko'rdim” va hokazo) mantiqiy rivojlanib boravchi hikoya yoki ertak tuzishga, tuzayotgan hikoya yoki ertaklarida ishtirok

etuvchi personajlarning ruhiy kechin-malarini ta'sirchan bera bilishga o'rgatiladi. Bundan tashqari, bolalar suratlar bo'yicha hikoya tuzishda rasmi aks ettirilgan mavzuli voqeaga qarab ilgari nima bo'lganini va keyin nima bo'lishini aytib berishga, tabiat manzaralari aks ettirilgan suratga qarab, undagi go'zallikni, nafislikni ifodalay oladigan tasviriy so'zlar, o'xshatish va sifatlashlar ishtirokida hikoyalar tuzishga o'rgatib boriladi. Bolalarning hayot tajribalaridan olingan voqealar: sayohat, sayr, mehnat jarayoni jonli va ravon hikoya qilib berish malakasini tarbiyalaydi. Hikoya qilayotganda tevarak-atrofdagi buyum, voqeahodisalarning nomini, ularning o'ziga xos xususiyatlari, xatti-harakatlarini to'g'ri ifodalashga, voqea-larning vaqti va joyini ko'rsatishga o'rgatish, topishmoqlar o'ylab topishga undash kabi vazifalar qo'yilgan.

Ikkinchi yarim yillikda esa dasturga asosan bolalarni ijodiy hikoya qilishga o'rgatishda quyidagi ish vazifalari belgilangan: tarbiyachi tomonidan taklif etilgan mavzu bo'yicha voqeani izchil davom ettirib, tugal mazmunli hikoya tuzish ko'nikmalarini mustahkamlash, voqea sodir bo'lgan joy va vaqt, tabiat manzarasini qisqacha tasvirlash, personajlar ruhiy kechinmalarini ko'rsatish-lariga ahamiyat berishga o'rgatish. Mustaqil tuzgan hikoyalaridagi personajlarga qisqacha ta'rif berishlarga, ularning xatti-harakatlarini baholashlariga o'rgatish, mustaqil tanlangan mavzu bo'yicha hikoya aytilayotganda voqeaning izchilligiga, tugal mantiqqa ega bo'lishiga, tasviriy ifoda vositalaridan o'rinli foydala-nishlariga ahamiyat berishga o'rgatish kabi vazifalar qo'yilgan.

Ijodiy hikoyaning bir qancha turlari mavjud:

Tarbiyachi boshlagan ertak yoki hikoyaning oxirini o'ylab topish va oxiriga yetkazish. Tarbiyachi bu hikoya turida hikoya yoki ertakning boshlanishi, uning bog'lamini aytadi, bolalar esa qahramonlar bilan bo'ladigan asosiy voqealarni o'ylab topadilar.

Masalan, bolalar tomonidan hikoyaning oxirini o'ylab topish. Tarbiyachi bolalarga qanday qilib Vali ismli bola otasi bilan hayvonot bog'iga borganligi haqidagi hikoyaning boshlanishini tinglashni taklif etadi. „Valining otasi uni hayvonot bog'iga olib borishni va'da qildi. Vali bu kunni juda sabrsizlik bilan kutdi. Dam olish kuni Valining otasi uni erta uyg'otdi va ular hayvonot bog'iga jo'nashdi..“ Bolalar, endi sizlar bola u yerda nimalarni ko'rganligini o'ylab topinglar va hikoyani oxiriga yetkazinglar. O'rtog'ingizning hikoyasini takrorlamang, har qaysingizning hikoyangiz har xil bo'lsin.

Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalar yoshiga mos bo'lgan ertaklar yetishmaydi deyoilmaymiz. Biroq ularning hammasini ham bolalar yoshiga mos deyishda biroz ikkilanishga boramiz. Sababi, ertak nomi, qisqa ekanligi, qahramonlariga qo'yilgan qiziqarli nomlar, bola tilida yozilganligi kabi mosliklar bor bo'lgani bilan, lekin mavzu ko'lemi bolalar yoshiga mos emasligini guvohi

bo'lamiz. Masalan, biz butkul qarshi bo'lgan va bolalar yoshiga mos emas deb hisoblaydigan to'y, yor va yorga nisbatan muhabbat mavzularini yoritilishi yoki asosan ko'p hollarda yalmog'iz, jodugar, sehr-jodu kabi bolalar tarbiyasiga va ongiga salbiy ta'sir qiluvchi ertaklarni guvohi bo'lyapmiz.

Tarbiyachidan ertak qahramonlarini bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini belgilovchi sifalarni oshirish talab qilinadi. Ya'ni, tarbiyachi har qanday salbiy qahramondan ijobiy fazilatlarini qidirib topish muminligini o'rgatishi zarur. Masalan, Qimmatning ishyoqmas, dangasa, erkatoiy ekanligining yomon oqibatlarini tushuntirish bilan birga bolalarga mehnatsevarlik, xushmuomalalik, odobli bo'lsa hammaga yoqishi mumkin ekanligi va mehnatsevarlik, xushmuomalalik, odobli bo'lish yaxshi odat ekanligini tushuntirish kerak.

Bolalar ertakni tushunishlari va ko'zlangan maqsadga erishi uchun xoh qo'yib eshittirilgan, xoh ko'rsatib berilgan yoki so'zlab, televizor orqali namoyish qilib berilganda ham bolalar ertakni tushunishlari to'g'ri xulosa chiqarganliklariga ishonch xosil qilish uchun ham ular bilan birga savo-javob usulidan foydalanish kerak. Bunda bolalar tarbiyachi savollarini, bir-birlarini javoblarini tinglashga, berilgan javoblarni fikrlashga, o'zi ham fikrini bayon qilish orqali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga erishadi. Shu bilan birgalikda tarbiyachi bolalarni tinglash, fikrlash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda ertakdan turli xil usullarni qo'llash orqali foydalanishi mumkin. Masalan, *“ertakni davom ettiring”* nomli usul orqali bolalar sheriklarini tinglashni, o'zlari esa fikrlab, ertakni davom ettirishlari va bu orqali muloqot komponentlarini rivojlantirishlari mumkin bo'ladi. Og'zaki nutq – bu bolaning maktabga olib boradigan eng muhim ijtimoiy-bilim qobiliyati ekanligini unutmasligimiz lozim.

Tarbiyachi bolalarning ertakni davom ettira olishlarini ta'minlash maqsadida, ularning yosh xususiyatlarini, mavzu ko'lamini hsobga olishari talab etiladi. Ya'ni, uch yoshli bolalar ertakni davom ettirishlari emas, balki tinglashga, katta va tayyorlov guruhi bolalari esa ertakni davom ettirishga yo'naltirilganliklari maqsadga muvofiq. *“Ertak nomini toping”* usulida bolalarning topqirliklari, fikrlash tezligi va faol tinglash borasidagi xususiyatlari birlamchi vazifani o'taydi. Bunda tarbiyachi birorta ertakdan mashhur jumla aytadi va bolalar o'sha ertak nomini topishlari talab etiladi. Bu kabi usullarni qo'llash orqali bolalardagi tinglash, fikrlash, muloqot ko'nikmalari mustahkamlanadi va rivojlanadi.

Tadqiqotchi A.Flerina “maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish muammosini tor darajada hal etish”ning xavfliligi haqida ogohlantirib, maktabgacha yoshdagi bolani o'qitishning o'ziga xosligini ta'kidlagan: “Bolalar bevosita hayot bilan muloqotga kirishish yo'li bilan, tengdoshlari va kattalar misolida hamda mashg'ulotlar va maxsus mashg'ulotlarda tarbiyachining ko'rsatib o'tishi orqali o'qib o'rganadilar”. Darhaqiqat, tarbiyachilar doim bolalarga o'mak

bo'la olishi zarur. Bolalarni rivojlanishiga qo'yiladigan talablarga avvalo tarbiyachining o'zi javob bera olishi zarur. Tarbiyachining nutqi ravon, toza va aniq bo'lishi lozim. Shu bilan birga so'z boyligi eng asosiy masalalardan sanaladi. Chunki bolalarga bir xil so'zlarni ko'p takrorlash, ulardagi qiziqishni va shijoatni so'ndirishi mumkin. Shu jumladan, bolalar nutqini o'stirish masalasi doim asosiy vazifalardan biri hisoblanib kelingan. Agar bola nutqi ravon, so'z boyligi yetarli bo'lsa, uning muloqotga kirishishi oson bo'lgan.

Ertakning oxirini o'ylab topish

Dastur mazmuni: bolalarda xayolni rivojlantirish, uncha katta bo'lmagan ertak to'qishga, uning mazmunini izchillik bilan bayon etishga o'rgatish.

Mashg'ulotning borishi.

Tarbiyachi: „Bolalar, bugun biz sizlar bilan ertak to'qishni o'rganamiz. Ertak „Ayiqcha qanday qilib etigini yo'qotdi va uni qanday topib oldi?“ deb ataladi. Men ertakning boshlanishini o'yladim, siz esa oxirini o'ylab topinglar. Ertakning boshlanishini tinglang: „O'rmonda ona ayiq ayiqchasi bilan yashar edi. Ayiqcha juda ham sho'x, qiziquvchan edi, ona ayiq uni juda ham yaxshi ko'rar edi. U ayiqchasiga qizil etikcha sovg'a qildi. Etikcha ayiq-chaga juda yoqdi, u etikchani kiyib, har tarafga yugurar, hatto uxlab yotganida ham uni yechmas edi. Kunlardan bir kuni ona ayiq ovqat izlab, uzoq joylarga ketdi. Ayiqcha esa yolg'iz o'zi qoldi. O'tirib-o'tirib, uning anhorda cho'milgisi kelib qoldi. U mazza qilib anhorda cho'mildi, biroq etikchasini yo'qotib qo'ydi“.

Endi sizlar ayiqcha qanday qilib etikchasini yo'qotganini, so'ngra uni qanday qilib topib olganligini o'ylab topinglar. Balki ayiqcha etigini yechib, uni qayerga qo'yanini esidan chiqargandir yoki uni tulki olib ketgan bo'lishi mumkin. Balki unga kimdir etigini topishga yordam bergandir?“

Quyida bolalar tomonidan oxiri o'ylab topilgan ertaklardan birini misol tariqasida keltiramiz:

Ahmad. Ayiqcha etigi bilan anhorda cho'mildi. Etikchalar esa oyog'idan chiqib, anhor bo'ylab oqib ketdi. Buni ayiqcha sezmay qoldi, anhordan chiqqandan keyingina buni bilib qoldi: qarasa, oyog'ida etikchalari yo'q. U etikchalarni topmoqchi boidi. U anhorga qayta tushdi. Etikchalarini uzoq qidirdi. So'ngra uzoqda bir qizil narsani ko'rib qoldi. Ayiqcha uning yoniga suzib bordi, qarasa, o'zining etikchalari. U etikchalarini olib, oyog'iga kiyib oldi. U juda xursand bo'lib, uyga qaytdi.

Muftuna. Ayiqcha cho'milgani bordi. Etigini yechib suvga tushdi. U cho'milayotganida tulki kelib etikchalarini olib ketdi. Ayiqcha mazza qilib cho'milib bo'lgach, anhordan chiqib qarasa, etikchalari yo'q. U etikchalarini qidira boshladi. Qidirib-qidirib juda charchadi va tulkidan uning inida dam olishga ruxsat so'radi. Tulkining inida o'zining etikchalarini ko'rib qoldi. Tulkidan

etikchalarini tortib olib, uyiga ketdi.

Salim. Ona ayiq ovqat izlab ketganda, ayiqcha anhorga cho'milish uchun bordi. U etikchasini yechishni esidan chiqarib, cho'mila boshladi. Anhordan chiqib qarasa, etigi yo'q. U etigini qidira boshladi. Qirg'oqda fil turar edi. Fil undan: „Ayiqcha, sen nimani qidirypasan?“, — deb so'rabdi. Men anhorda etikcha-larimni yo'qotib qo'ydim, — debdi ayiqcha. Ayiqcha fildan etikchasini topishga yordam berishini so'rabdi. Fil anhorga tushib, xartumi bilan etikchani qidira boshlabdi va uzoq qidirib, etikchani topibdi. Ayiqcha juda ham xursand bo'lib ketibdi va filga rahmat aytibdi.

Ijodiy hikoya tuzishning ikkinchi turi bu — tarbiyachining rejası asosida hikoya yoki ertak tuzish. Bu hikoya turi bolalardan mustaqillikni talab etadi, chunki tarbiyachi tomonidan berilgan reja hikoya va ertak mazmunining ketma-ketligini belgilaydi xolos, mazmuni rivojlantirishni esa bolaning o'zi mustaqil amalga oshirishi lozim.

Ijodiy hikoyaning uchinchi turi bu tarbiyachi tomonidan taklif etilgan mavzu asosida (rejasiz) ertak yoki hikoya o'ylab topishdir. Bu hikoya turi ijodiy xayolni rivojlantirish, mustaqil fikr yuritishga katta yordam beradi, bola bu hikoya turida muallif sifatida hikoyaning mazmunini va uning shaklini mustaqil tanlaydi. Tarbiyachi tomonidan taklif etilgan mavzuning o'zi bolalarni hikoya to'qishga tayyorlashi kerak. Bolalar bu hikoya turi orqali narsa-buyumlarni tasvirlashga, qahramonlarning his-tuyg'ularini, kayfiyatlarini bildirishga, ular bilan bo'ladigan voqealarni bayon etishga, hikoyaning oxirini qiziq voqea bilan tugallashga o'rganadilar. Bolalar mustaqil ravishda hikoya yoki ertak o'ylab topishlari uchun turli xildagi mavzular berilishi mumkin. Masalan: „Tulkinging tug'ilgan kuni“, „Quyvon qanday qilib o'rmonda sayr qildi“, „Bo'riining sarguzashti“. Misol tariqasida „Mushukning tug'ilgan kuni“ degan mavzuda 6 yoshli bolalarning tuzgan ertaklarini keltiramiz.

„Mushuk uzoq uxladı, so'ngra uyg'ondi: „Miyov-miyov, bugun mening tug'ilgan kunim, tezroq turish kerak“. U uyqudan turdi, o'rinlarini yig'ib, qo'l-yuzlarini yuvdi va mehmonlar uchun dasturxon tuzay boshladi. Mushuk yelib-yugurar va qo'shiq aytar edi. So'ngra mehmonlar kela boshlashdi: „Taq, taq, taq, uy bekasi uydamlar?“ — deb so'rashdi ular. „Marhamat qilinglar!“ Mehmonlar sovg'alarni berishdi: „Tabriklaymiz, sovg'amizni qabul qiling!“ „Rahmat! Dasturxonga qaranglar“. Mehmonlar ovqatlanishar, mushuk esa ular atrofida parvona bo'lar edi.

Mehmonlar dasturxondagi noz-ne'matlardan yeyishdi va mushukka minnatdorchilik bildirishdi. Mushuk xola mehmonlarga shunday dedi: „Kelinglar, raqsga tushamiz“. Hamma raqsga tushdi, xursand bo'lishib, uy-uyilariga tarqalishdi. Mushuk xursand bo'lib, shunday dedi: „Tug'ilgan kun qanday yaxshi!“

Ijodiy hikoya turlaridan eng murakkablari — bu mustaqil ravishda tanlangan mavzu asosida hikoya yoki ertak to'qishdir. Bu hikoya turining muvaffaqiyatli chiqishi tarbiyachining bolalarni qiziqitira olishiga, ularda emotsional kayfiyatni vujudga keltirishiga, ijodiy xayolga ta'sir etishiga bog'liqdir. Bu ijodiy hikoya turini „Kim qiziqroq ertak tuzadi?“ shiori ostida o'tkazish mumkin. Bu hikoya turida bolalarni o'rtoqlarining tuzgan ertak yoki hikoyasini baholashga, hikoyadagi ijobiy va salbiy tomonlarni ko'ra olishga o'rgatish juda muhimdir. Buning uchun tarbiyachi baholashning namunasini beradi. Bolalar uchun ijodiy hikoyaning murakkab turi — bu tabiat haqida tasviriy hikoya tuzish hisoblanadi. Bolalar bu hikoya turini tasvirchining aniq ko'rsatma berishi natijasida sekin-astalik bilan egallaydilar. Jumladan, yil fasllari to'g'risida („Bahor“, „Mening sevimli faslim“) hikoya tuzishdan awal tarbiyachi bolalarga biror faslga oid ob-havo, so'ngra o'simliklar va daraxtlar, hayvonlar haqida, bolalar qanday o'yinlar o'ynashlari va kattalar qanday mehnat qilishlari to'g'risida gapirib berishlarini taklif qiladi. Ba'zan reja berish mumkin. Masalan: 1. Bahor fasli qish faslidan nimasi bilan farq qiladi? 2. Bahor faslida ob-havo qanday bo'ladi? 3. Daraxt va o'simliklarda qanday o'zgarishlar bo'ladi? 4. Bahorda qushlar va hayvonlar qanday yashashadi? Kattalar bahor faslida bog'da qanday mehnat qilishadi?

Tabiat to'g'risida ijodiy hikoya qilishga o'rgatishning dastlabki bosqichida bolalar diqqatini hikoyadagi mazmunning ketma-ketligiga qaratish kerak. Bolalar mazmuni aniq bo'lgan hikoya tuzishga o'rganib olganlaridan so'ng ularning o'zlariga hikoya rejasi va bayonning ketma-ketligini mustaqil ravishda hal etish imkonini berish kerak.

Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalarni tinglash, fikrlash va muloqot ko'nikmalarining rivojlanganligi ularni shaxs sifatida shakllanishi va jamiyatda o'z o'rnini topishida muhim hisoblanadi. Maktabgacha bo'lgan yosh bolalarning tug'ilgan paytidan yetti yoshgacha, to ularga umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida ta'lim berish boshlangan paytga qadar bo'lgan yosh hisoblanadi.

Xo'sh bu yoshda bolalarni tarbiyalash vositalari nimlardan iborat bo'lishi mumkin? Bizningcha, bugungi rivojlangan zamon va talablar pedagogikaning milliy elementlarini inkor etolmaydi. Eng avvalo qadim-qadimdan oila muhitida tarbiya manbasi sifatida qaralgan ertaklarni misol tariqasida keltirishimiz mumkin. Tarbiya oiladan boshlanishini unutmagan holda bolalarga tarbiya berishda ertakning roli katta ekanligini ham unutmash kerak. Eng asosiysi, ertakni ota-ona tanlashi, ertak tanlayotgan paytda undagi qahramonlar bolalarning orzusiga aylanib borishi mumkinligini unutmash kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning fikrlashi, muloqoti va xayollari tarbiyachilar tomonidan olib borilgan turli mashg'ulotlarda o'sadi. Masalan,

maktabgacha yoshdagi bolalar plastilin, xamir, loy, qum o'ynashni va ulardan turli narsalar yasab ko'rishni yaxshi ko'radilar. Shu kabi mashg'ulotlar bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiladi. Bog'cha yoshidagi bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiluvchi omillardan yana biri ertaklardir. Bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma'lum munosabat yuzaga keladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ko'p rivojlanish sohalari ertak tinglash orqali rivojlantirish mumkin. Masalan, ularning tinglash, fikrlash, muloqot, keng dunyoqarash, axloqiy tarbiya bilan bog'liq ko'nikmalari rivojlanishida ertaklarning ahamiyati salmoqlikdir. Shu bilan birga ertak tinglagan bolalar qiyinchiliklarni yengishga, qiyinchilik va mehnat ortida rohat borligiga ishonadilar.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Bolalarni monolog nutqqa o'rgatish bo'yicha ish mazmuni va vazifalari nimalardan iborat?
2. Adabiy asarlarni qayta hikoya qilishga o'rgatishda qanday usullardan foydalaniladi?
3. Rasmga qarab hikoya qilishga o'rgatishda qanday mashg'ulot turlaridan foydalaniladi?
4. Bolalarning nutqini o'stirishda o'yinchoqlarga qarab hikoya qilishga o'rgatishning ahamiyati nimalardan iborat?
5. Bolalarni ijodiy hikoya tuzishga qanday o'rgatiladi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichikintoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. - T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
9. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyada texnologiyasidan foydalanish. -T., 2012.

15-§: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING TEVARAK-ATROFNI BILISHIDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

REJA:

1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonini tashkil etish
2. Bolalar nutqini rivojlantirishda tevarak-atrofni bilishning ahamiyati
3. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish usullari

Tayanch tushunchalar: tevarak-atrof, nutq, tovush, talaffuz, muhit, suxbat, kuzatuv, hikoyalar, rivojlanish, yosh xususiyatlari, malaka.

1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonini tashkil etish. Bolaning ijtimoiy rivojlanishi ijtimoiy hayotda qatnasha boshlaganda, uning xulqida, tevarak-atrofga bo'lgan munosabatida, ayniqsa, jamoa ishlarida qatnashishida namoyon bo'ladi. Bola o'z ona tili atrofii o'rab olgan muhitning ta'sirida o'rganib olishi mumkin. Ammo o'qish va yozishni maxsus ta'lim orqali o'rganadi. Maktabgacha tarbiya davri uchun muhim bo'lgan o'sish faoliyatiga bolalar tarbiyachining rahbarligi asosida narsa va buyumlar to'g'risidagi bilimlar ularning sifat va xususiyatlarini bilib oladilar. Birgalikda bajariladigan harakatli o'yinlar orqali bolalar kishilar hayotidagi, ular o'rtasidagi munosabatlarni, kelishib harakat qilishni bilib oladilar. Shu orqali bolalarda tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari kengayib boradi. Demak, bolani tarbiyalashda va uning rivojlanishida faoliyat yetakchi rol o'ynaydi. Shuning uchun ta'limtarbiya muassasalarida va oilada bolaning hayotini turli-tuman faoliyatlar bilan shug'ullana oladigan qilib, tashkil etish muhim sanaladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni aqgay tarbiyalash bolalarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan kattalarning ma'lum maqsad asosidagi ta'sir etishdir. U bolalarga tevarak-atrofdagi olam haqida bilimlar berishni, ularni tizimlashtirishni, bolalarda bilishga qiziqish uyg'otish, aqliy malaka va ko'nikmalarni tarkib toptirishni, bilim qobiliyatlarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Maktabgacha tarbiya yoshining oxiriga kelib, bolalar tevarak-atrof to'g'risida kattagina hajmdagi eng oddiy bilim va tushunchalarga ega bo'ladilar, asosiy fikrlash jarayonlarini egallab oladilar. Faqat yaxshi tashkil etilgan faoliyat jarayonidagina to'laqonli aqliy rivojlanish ro'y beradi, shuning uchun o'qituvchi va tarbiyachilarning asosiy vazifasi — bolaga muayyan maqsadni ko'zlab tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun kerakli sharoit yaratishdir. Bola har doim buyumlar hamda hodisalar orasida bo'ladi. Bola doimo biror narsa bilan tanishadi, nimanidir bilib oladi, ushlab ko'radi, hidlaydi, tortib ko'radi, nimagadir quloq soladi. Shu tariqa asta-sekin dunyoni bilib boradi. Tevarak-atrofdagi buyumlar, tabiat bolaning sezgi organlari-analizatorlariga ta'sir etadi va sezgi hosil qiladi. Sezgi bolalarga buyumlarning ayrim xossalarini: sovuq-issiq, gadir-budur, silliq-yaltiroq, xushbo'y va h.k.ni bilib olishda yordam beradi. Sezgi atrofdagi muhitni bilishning dastlabki bosqichi sanaladi. Bola sezgi tufayligina tevarak-atrofdagi narsalar to'g'risida bilim, tajriba to'plab boradi.

Bolada nutq paydo bo'lishidan ancha oldin (bola bir yoshga to'la boshlaganda birinchi bor gapira bosh laydi) u tevarak-atrofdagi odamlar va buyumlar dunyosini katta yosh dagi kishilar yordamida bilib oladi. Bolalar nutqini rivojlantirish uchun ma'lum bir tizimdaish olib borish maqsadga muvofiq. Buning uchun maktabgacha yoshdagi bolalardabog'lanishli nutqni o'stirish dasturini takomillashtirish va uni bir butun,yaxlit jarayon sifatida tarbiya tizimiga kiritish hamda mazmunini belgilash zarur.

Bolalarning so'z zahirasi bevosita ko'rgan-kuzatganlari asosida orta boradi degan xulosaga keldik. Masalan, Toshkent shaxri bo'ylab sayohat natijasida bolalarning lug'at boyligiga birdaniga bir necha mavzu bo'yicha so'zlar, birikmalar qo'shiladi. Masalan, Amir Temur maydoni,Amir Temur haykali, Amir Temur – buyuk sarkarda, Toshkent mehmonhonasi,«O'zbekiston» mehmonhonasi, O'zbekiston tarixi muzeyi, San'at saroyi, Milliy teatr, Markaziy univermag, CHorsu bozori, Hayvonot bog'i kabilarshular jumlasidandir. Bular 6-7 yoshli bolalarning kundalik turmushda haliishlatilmasa-da, ularning xotirasi kuchli bo'lgani bois so'z vabirikmalarni yaxshi o'zlashtirib oladilar. Bolalarning bog'lanishlinutqini rivojlantirishda, ayniqsa, lug'at boyligini faollashtirish muhim va zarurdir.

Biz hozirgi davr talabi darajasida maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning bir butun tizimi, mazmuni, o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab chiqdik hamda eng yangi talablar darajasida uni amalga oshirish metodlari, shakllari va vositalari texnologiyasini ishlab chiqdik.Nutqda eng muhim metod bu dialogik nutq, ya'ni bolalar bilan so'zlashishdir. So'zlashish og'zaki nutqning eng oddiy shakli bo'lib, unda bola o'zini tutishi, ko'z qarashi, xatti-harakati, ovozining past-balandligi,tezligi kabi turli holatlar hisobga olinadi. So'zlashish – dialogik nutq,asosan kattalar yordamida amalga oshiriladi va u ayniqsa, tevarak-atrofnibilish jarayonida yaxshi natijalar beradi. Jumladan, jamoat joylarida,ko'pchilik o'rtasida nutq madaniyatiga rioya etishga e'tibor qaratiladi.

Bunda bir-birining nutqini to'ldirib borish, tuzatishlar kiritish,so'rash, so'rab bilib olish dialogik nutqqa o'rgatishning usullari sanaladi.Maxsus tayyorlanadigan muloqotlar esa dastur asosida muayyan mavzularbo'yicha uyushtiriladi. Masalan, maxsus tayyorlangan suhbatlar quyidagicha tuziladi: dastlab mavzu belgilanadi, uning maqsadi, vositalari aniqlanadi,savollar tuziladi. Lekin bularning har biri nimaga? nima uchun? nimadan?qanday qilib? kabi izlanuvchi va muammoli savollar tarzida bo'lishi zarur. Shu bilan birga, savollar, umumlashtiruvchi xarakter kasb etishi ham mumkin. Bunda muloqot mashg'uloti suhbat, muqaddima, asosiy qism va xulosadaniborat bo'ladi.

Bunday o'yin-mashg'ulotlar, rolli o'yin-suhbatlar bolalarda, bir tomondan, nutq madaniyatini tarbiyalaydi, ikkinchi tomondan, so'z zahirasini boyitadi.

2. Bolalar nutqini rivojlantirishda tevarak-atrofni bilishning ahamiyati.

Bolalar bilan yoz, kuz, qish, bahor oylarida tarbiyachi sayru sayohatlarda bolalarning javob berishinigina talab qilmasdan, ularni savol berishga ham o'rgatishi zarur. Chunki savollar izchillikni saqlash, mantiqqa rioyaqilish, nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bolalar nutqini rivojlantirishda tevarak-atrof

haqidagi bilim birlamchi sanaladi. Chunki, bolalar faqatgina eshitibgina qolmasdan, balki o'sha jarayonni guvohi ham bo'ladilar.

Sayrlarda bolalar bilan birga didaktik o'yinlar o'ynash ularn ifikrlashga, tasavvurlarini kengaytirishga yo'llaydi.

Masalan, «Qaysi fasl qanday o'tadi?» savoliga bolalar:

- Qish sovuq, qor yog'adi.
- Yoz issiq, quyosh charaqlaydi, jazirama bo'ladi.
- Kuz salqin, yomg'ir yog'adi, Qushlar issiq o'lkalarga uchib ketadilar.
- Bahor iliq, yomg'ir yog'adi, shamol esadi, issiq o'lkalarga ketgan qaldirg'och, bulbul, ko'k qarg'a kabi qushlar qaytib keladilar. Ariq va suv bo'ylarida qurbaqalar qurillaydi.

- Kuzda daraxtlarning barglari sarg'ayadi.
- Bahorda hamma yoq yam-yashil bo'ladi.
- Yozda ariqlarda cho'milamiz kabi javob berishlari mumkin. Yoki shunday savollar ham berish mumkin:

«Qanday mevalar sariq rangda bo'ladi?»

- Olma.
- Limon.
- O'rik.
- Sariq gilos.

«Yovvoyi hayvonlarning nomini ayting».

- Ayiq.
- SHer.
- Bo'ri.
- Tulki.
- Yo'lbars.

Tarbiyachi ikkita o'xshash so'z aytadi. Bolalar uchinchi o'xshash so'zni topadilar. Uchinchisi nima?

- archa, tol, . . . terak;
- lola, binafsha, . . . chuchmoma;
- chumchuq, qarg'a, . . . kaptar.

Bu o'yinlar bolalarni hayvonlarni bir-biridan ajrata olishga, o'simliklarni farqlashga, tez va aniq so'zlashga o'rgatadi. Sayr-sayohatlardagi suhbatlardan maqsad, bir tomondan, bolalarni tevarak-atrof, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan tanishtirish bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularda mavsumiy o'zgarishlarning yuz berishi bilan bog'liq nutqini shakllantirish hamdir. Sayohatga tayyorgarlik jarayonida bolalarga mavsumiy kiyinish va aynipaytdagi faslga xos xususiyatlar haqida ma'lumot beriladi. Sayohat davomida tarbiyachi bolalarga dov-daraxtlardagi

o'zgarishn ikuzatish vazifasini topshiradi. Buning uchun quyidagicha savollar bilan murojaat qilish mumkin:

- Bahorda va yozda (kuz va qishda) daraxtlarning bargi qanday rangda edi?
- Hozir daraxtlarning bargi qanday tus olibdi?
- O't-o'lanlarning rangi-chi?
- Daraxtlardagi mevalar qaysi faslda pishadi?
- Kapalaklar bahordagidan, yozdagidan ko'pmi, ozmi?
- Kuz fasli nimasi bilan go'zal?
- Qish fasli-chi?

Bolalar bu savollarga javob berar ekan, olma, xurmo barglarini solishtiradilar. Olma bargi sariq, to'q sariq, qirmizi rangda rangintovlanishi, xurmo barglaridan hali yashillik ketmaganligi, o't-o'lanlar hambirin-ketin sarg'aya boshlaganligini kuzatadilar va olmalardan keltirgan savatlariga, yelim xaltalarga solib oladilar. Xurmolar hali terib olinmagani, ammo to'q sariq rangda yal-yal tovlanishi, uni birdaniga daraxtdan uzib, yeb bo'lmasligi, 3-4 kun uyda saqlab, yumshay boshlagandan keyingina yeyish mumkinligi, o'shanda meva totli bo'lishi tushuntiriladi. Bu sayrda bolalar yeb ko'rgan, ammo daraxtini, unda mevalarning pishishini ko'rmagan xurmo haqida ma'lumotga ega bo'ladilar. Bahor kelsa, bog'chalari hovlisiga ham xurmo ko'chati o'tqazishga kelishadilar.

Sayr oxirida bolalar qizil, sariq, qirmizi barglardan terib, gulchambar yasaydilar. Bunday sayrlar bolalarning dunyoqarashini shakllantirishga, lug'at boyligini oshirishga, nutqini boyitishga yordamberadi. Kuz faslida qushlarning uchib ketishi haqida ham maroqli suhbatuyushtirish mumkin. Suhbatdan maqsad – bolalarning kuzda qushlarning(qaldirg'och, chug'urchuq va boshqalar) uchib ketishi, qarg'alarning uchib kelishi haqidagi tasavvurlarini aniqlash va qushlar dunyosini kuzatishgaqiziqtirish bo'ladi.Suhbatga tayyorlanish jarayonida tarbiyachi quyidagi savollarnibelgilab olishi mumkin:

- Yozda qanday qushlarni ko'rgansiz? Qaysi qushlarning ovozinii eshitgansiz?

- Qushlarni tanib, bilib olishda sizga kim yordam bergan?

- Qushlar kuz oxirida nima uchun issiq o'lkalarga uchib ketadi?

- Qishda nima uchun pashsha, chivin, kapalak va qo'ng'izlar ko'rinmayqoladi?

- Hovlingizda musicha va maynalar bormi? Ular nega uchib ketmaydi?Mazkur savollarga javoblar, albatta, tarbiyachi tomonidan to'ldirilib,tuzatib boriladi. Bolalar uchun talay yangiliklar ham ma'lum bo'lib, buyangiliklarni zukkolik bilan o'zlashtirib olganliklari ularning nutqlaridaham namoyon bo'ladi.Ma'lumki, hozirgi davrda deyarli ko'pchilik xonadonlarda to'tilarparvarish qilinadi.SHuning uchun, to'tilar hayoti bilan bog'liq savollar

asosidagi suhbat bolalarning qiziqishini yanada oshiradi hamda bog'lanishli nutqni rivojlantirishga yordam beradi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, bolalarning tevarakatrof bilan muloqoti qancha ko'p bo'lsa, ularning bog'lanishli nutqi shunchalik samarali rivojlana boradi. Tevarakatrofdagi rangin dunyo ular tasavvuri va dunyoqarashini shakllantirishga, so'z zahirasini boyitishga, nutqini o'stirishga rag'bat uyg'otadi. Ayniqsa, qish fasli bilan bog'liq mashg'ulotlar bolalarning qiziqishiga yanada mos tushadi. Masalan, bog'cha hovlisida qor yog'ishini kuzatish jarayonida quyidagi savollar asosida suhbat uyushtirish mumkin:

- Qor uchquni nimaga o'xshaydi?
- Nima uchun qor uchquni kapalakka o'xshatiladi?
- Qor uchqunlari nima uchun har xil bo'ladi?
- Qorda yurganida odam nima uchun sovqotadi-yu, qorbo'ron o'ynaganidaisib ketadi?
- Qor odam qachon erib ketadi?
- U nima uchun erib ketadi?
- Sirpanchiq o'ynash uchun nima qilish kerak?

Savol-javob jarayonida tarbiyachi bolalarni kundalik hayot bilan tanishtira boradi, tabiatdagi o'zgarishlarni kuzatish vositasida bilimni boyitadi, nutqni rivojlantiradi. Savol-javob orqali bolalar qor uchqunlarining har xil shaklda bo'lishi, uning turli tezlikda yog'ishi sabablarini bilib oladilar, havo harorati bilan bog'liq o'zgarishlarni tushunib yetadilar, qish mavsumidagi qiziqarli mehnat jarayoni bilan tanishadilar; qor kurash, supurish, qor bosgan joylarda qushlarga dontashlash uchun joylar tayyorlash kabi ishlarni zavq-shavq bilan, hamkorlikdabajaradilar va tarbiyachi, tengdoshlari bilan faol muloqotda bo'ladilar. So'zlashuv jarayonida ishlatiladigan «qor uchqunlari», «kapalak qor», «lo'ppi-lo'ppi qor uchquni», «qor kurash», «muz yo'lak», «don xo'rak», «qor odam», «muz tepa» kabi so'z va so'z birikmalari dialogik nutqni hakllantirishga yo'l ochadi. Nutq o'stirishga oid mashg'ulotlar samaradorligini ta'minlashda mavzularning qiziqarliligi alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, «Boychechakning ochilishi» mavzusidagi ertalik o'tkazish fikrimiz dalilidir. Bolalar bog'chasining katta guruhida ertalikka tayyorlanishda bolalar rollarga bo'linib, boychechak haqidagi she'rlar va qo'shiqlar tarqatiladi. Guruh xonasi ertalikkacha qog'ozdan ishlangan boychechak, binafsha, lolakabi gullar bilan bezatiladi. Ertalik «Boychechak» qo'shig'i bilan boshlanadi. Ikki bola «Boychechak» qo'shig'ini galma-gal ijro etadi. Jarchi bola boychechak tergani hammani dalaga chorlaydi. Bolalar «Dala»da boychechaklar - qog'ozdan yasalgan gullarni tera boshlaydilar va qo'shiq kuylaydilar, raqs ijro etadilar. Qo'shiq ijrosi va raqslarda guruhning barcha a'zolari ishtirok etadilar. «Boychechakning ochilishi» bilan bir qatorda «Gullar bayrami» ham bolalar sevib o'tkazadigan ertaliklardandir. Uni o'tkazishdan

oldinguruhdagi barcha bolalarga gullar haqida she'r, topishmoq, raqslar bo'lib beriladi, bolalar «Gulchi qiz», «Boychechak», «Binafsha», «Lola», «Atirgul», «Rayhon», «Chuchmoma», «Bo'tako'z», «Gulsafsar», «Nomozshomgul», «Gulbeor», «Gulxayri» va boshqa gullar timsolida she'rlar yodlaydilar. Bu xildagi ertaliklar bolalarda ham estetik didni tarbiyalash, hamnutqni rivojlantirish usullari, vositalari sifatida katta yordam beradi. Savol-javoblar asosida suhbatlar o'tkazish orqali bolalarda nutqqaoid muayyan darajada malaka hosil qilgach, hikoya tuzishga o'rgatgan ma'qul.

3. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish usullari.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida sog'lom, tabiiy muhit yaratish, ulaming to'g'ri muomalaga kirishishi, boshqalar bilan gaplashish ishtiyoqining ortishiga turtki bo'ladi. Buning uchun bolalar nutqining shaklan va tagti p ap mantiqiy birligiga erishish muhim bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- dastlab bola o'z lug'at boyligiga ega bo'lishi;
- bolalar nutqining grammatik tuzilishini aniqlash va rivojlantirishga e'tibor berish;
- bolalarda tovush madaniyatini tarbiyalash;
- dialogik nutq, ya'ni so'zlashuv nutqini rivojlantirish;
- hikoya qilib berish;
- bolalami badiiy adabiyot bilan tanishtirish;
- bolalami savod o'rgatishga tayyorlash va boshqalar.

Bu talablar maktabgacha tarbiyaning barcha bosqichlarida amalga oshiriladi.

Lekin ularning har birida bolalaming yosh xususiyati, shaxsiy tayyorgarlik darajasi, albatta, hisobga olinadi.

Bolalaming tevarak-atrofnı kuzatib bonshi natijasida talaffuzi ham ijobiy tomonga o'zgarib boshlaydi; tovushlari to'g'ri talaffuz qila boshlaydilar, jumlar mazmuni kengaya boradi, grammatik tomondan gapni to'g'ri tuza boshlaydilar, lug'at boyligi ham ortadi. Bolalaming o'zları kichik-kichik hikoyalar tuza boshlaydilar va bu hikoyalarnı erkin bayon qila oladilar. Ularda kattalar bilan muloqotga kirishish, o'z fikrini erkin bayon etish kabi xislatlar paydo bo'la boshlaydi. Shunga ko'ra bolalar nutqida tovush madaniyatini takomillashtirish, atrofıdagi narsalar, predmetlar, hodisalar nomini ifodalovchi so'z boyligini kengaytirish, faollashtirish, monologik nutqning oddiy shakllariga rioya etish. o'z fikrini grammatik jihatdan to'g'ri va aniq ifodalay olish ko'nikmalarini paydo qilish muhim va zarur hisoblanadi.

Bu talablar bolalarda borliqni, tevarak-atrofnı idrok etish, uni tushunish, his etish, hikoyalar tuzish, o'z fikrini bayon qila olish, ifodali o'qish faoliyati jarayonida tarkib toptiriladi.

Ma'lumki, bog'lanishli nutqda bolalarning atrof-dagilar bilan voqea-hodisalar ta'siri natijasida o'zaro munosabati, aloqasi ifodalanadi. Bu ifoda bir yoki bir necha jumalarda o'z aksini topishi mumkin.

Nutqning shakllanishida bolaning tevarak-atrof bilan munosabati, muomala shakli katta rol o'ynaydi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning og'zaki nutqqa doir, ma'laka va ko'nikmalari mavjud bo'lganligini hisobga olib, ularda bog'lanishli nutqni shakllantirishda, avvalo, tevarak-atrofdagi kuzatishda nimalarga e'tibor berishimiz kerakligini aniqlab olishimiz zarur. Bular, avvalo, ona-Vatan haqida dastlabki tasavurlarni shakllantirishdan boshlanadi. Bunda «Bolalar bog'chalari uchun dastur»da bolalarda mustaqil O'zbekiston davlati haqidagi tushunchalarni kengaytirish, uning o'tmishiga oid yodgorliklar bilan tanishtirish, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Qo'qon kabi tarixiy shaharlar haqida ma'lumotlarga ega bo'lish, «Mustaqillik kuni» (1991 yil 1 sentyabr), O'zbekiston ramzlari: gerbi, bayrog'i, madhiyasi bilan tanishtirish, O'zbekiston Prezidenti, Prezidentlik boshqaruvi haqida ma'lumotlar berish, bolalarning o'z mahallasi, ko'chasi, uyi, uning nomlanishi, nomlanish sababi; O'zbekistonning tabiati, yer-osti va usti boyliklari, tog'lari, cho'l va adirlari, tog'u soylari, o'rmonu-bog'lari, iqlimi; buyuk siymolari, sarkardalari, ulug' mutafak-kirlari, an'anaviy bayramlari, sayllari, milliy marosimlari, o'zbek xalqining amaliy san'ati, kattalar mehnati, bolalarning ot-onalari, aka-opalarining O'zbekiston xalqxojaligining turli sohalaridagi ishtiroki, ishlab chiqarishning muhim sohalarini, aloqa vositasi haqida bilim berish nazarda tutilgan. Ana shularning barchasi bolalarning tevarak-atrofdagi hodisalar haqidagi bilimlarni aniqlash, mustahkamlash va kengaytirish asosida bog'lanishli nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

Bunda, birinchi navbatda, bolalar so'z boyligini kengaytirishda Respublikamiz tabiati, kasb-hunarga oid, qurilish va qishloqxo'jaligida foydalaniladigan mashinalar, narsalarning o'ziga xos belgilari va ranglari, mehnatga munosabatni ifodalovchi tushunchalar, nom va so'zlar bilan boyitish zarur. Shuningdek, xalqog'zaki ijodi namunalarni o'rganish; ona tilidagi antonim, sinonim, omonim so'zlarni tushunish va to'g'ri qo'lashga doir tushunchalar, so'zlar bilan boyitishga erishish lozim. Bolalarni narsalarning nomlarini to'g'ri aytishga, ularning o'xshash va farqli tomonlarini tushunish, shakli, rangi, sifati, xossalari, jinsi va turiga oid yo'naltiruvchi lug'atini faollashtirish, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, nutqmadaniyatini shakllantirish, dialogik va monologik nutqni takomillashtirish va nihoyat savod o'rgatishga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalar bog'chalarida olib borgan kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ularning bog'lanishli nutqi yoshiga ko'ra orqada qolib, qator kamchiliklar mavjud. Shuning

uchun biz ularning nutqini kuzatishda odatdagi hayotiy faoliyatidan chetga chiqmaslikka harakat qildik. Bujarayonda quyidagilarga e'tibor qaratildi:

1. Ona tili boyligidan unumli foydalanish.
2. Nutqni rivojlantirish omillari to'g'ri belgilash.
3. Nutqni rivojlantirish jarayoni.
4. Nutqni rivojlantirish da uzviylik va uzluksizlik.
5. Nutqni rivojlantirish mazmuni.
6. Nutqni rivojlantirish shakllari.
7. Nutqda ijtimoiy-maishiy omillarning o'zaro aloqasi.
8. Sayrlar, o'yin va mehnat jarayoni - nutqni o'stirishning muhim vositasi

ekanligi.

Maktabgacha tarbiya muassasalarining katta guruhlarida bolalarning nutqi qay darajada shakllanganligini aniqlanib, maxsus topshiriqlar ro'yxatini ishlab chiqiladi, har bir bola bilan yakka tartibda olib boriladi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonini tashkil etish nechog'lik muhim?
2. Bolalar nutqini rivojlanishida tevarak-atrofnii bilishning ahamiyati nimada?
3. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonini tashkil etish bilan bog'liq qanday takliflar bera olasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

4. 1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
5. 2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
6. 3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. – T.: "O'qituvchi", 1988.
7. 4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
8. 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
9. 6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubi. T.: "O'qituvchi", 2008.
10. 7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
11. 8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
12. 9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyaviy texnologiyasidan foydalanish. -T., 2012.

16-§: BOLALARNI SAVOD O‘RGANISHGA TAYYORLASH

REJA:

1. Bolalarda o‘qish, yozish va mavzuga qiziqish uyg‘otish
2. Bolalarni turli faoliyat yo‘nalishlarida savodga o‘rgatishga tayyorlash
3. Bolalar nutqini o‘stirish va savodga tayyorgarlik

Tayanch tushunchalar: Ekspressiv muloqotchanlik, Impressiv muloqotchanlik, Ijodiy-rivojlantiruvchi muhit, mini muhit, tayyorgarlik davri, savodga o‘rgatish.

1. Bolalarda o‘qish, yozish va mavzuga qiziqish uyg‘otish.

Mustaqil O‘zbekistonning kelajagi ko‘p jihatdan barkamol, intellektual salohiyatli avlod va unga ta‘lim-tarbiya berish sifatiga bog‘liq. SHu bois Vatani, halqini sevadigan, istiqloq g‘oyalari sadoqatli, mustaqil fikrlaydigan ijodkor shaxsni yetishtirish davlatning ta‘lim sohasidagi siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. SHuning bilan birga ta‘lim tizimidagi tub islohotlar orqali shaxs ma‘naviy kamolotini ta‘minlash mazkur yo‘nalishning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, bu haqda O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» da ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish, ma‘naviy barkamol shaxsni tarbiyalash davlat ahamiyatiga molik muhim vazifalaridan biri ekanligi ko‘rsatilgan. Maktabgacha ta‘lim, umuman olganda, uzliksiz ta‘limning birinchi bosqichi hisoblanib, u maktabda o‘qish uchun tayyor bo‘lgan sog‘lom va to‘laqonli shaxs sifatida shakllangan bolani tarbiyalashni ko‘zda tutadi.

Bolani maktabda muvaffaqiyatli ta‘lim olishga tayyorlash uchun unga ona tilining barcha boyliklarini egallab olish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish zarur. Bola nutqining rivoji ko‘p jihatdan uning ruhiyatiga, sog‘lom, tetik o‘sishiga. Ahloqiy sifatlariga o‘quv dasturini o‘zlashtirishda me‘yorli bajarilishini ta‘minlashiga, qo‘llanmalarining monandligiga bog‘liqdir. Bu masalalar maktabgacha ta‘limda o‘z yechimi ifodasini topishi va o‘z ona tilida ravon gapira oladigan qilib tarbiyalashga qaratilishi zarur.

Bolalarning aqliy jarayonini rivojlantirish uchun ularning nutqini o‘stirish zarur: Bola har bir so‘z manosini tushuna olishi uni o‘z nutqida erkin ifodalashga muvofiq bo‘lishi kerak. Tushunchalar tizimiga moslashgan bola o‘z fikrini jamlab gapirishga va ifodalab berishga o‘rganadi.

Og‘zaki nutqni o‘stirish bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda, asosan, bolalarning og‘zaki nutqini o‘stirishga, nutqni grammatik tomondan to‘g‘ri shakllantirishga, nutqning morfologik va sintaksis tomonlarini shakllantirishni davom ettirish: sodda va qo‘shma gaplar tuzish, bunda barcha so‘z turkumlaridan foydalanishga o‘rgatish, bolalarni gapirganda sonni otga, sifatni otga, sifatni fe‘lga to‘g‘ri ishlatish malakalarini takomillashtirish, tovush va so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz etishga, ravon gapirishga, mustaqil hikoya qilishga e‘tibor beriladi. Og‘zaki nutqini o‘stirishda mustaqil hikoya qilishga o‘rgatish katta o‘rin egallaydi: bolalarni o‘z

hayotlarida uchragan voqealar, suratlarga qarab, tarbiyachining taklif qilgan mavzusi asosida hikoyalar tuzishga o'rgatiladi. Tayyorlov guruh bolalarining hikoyalari mazmunan bog'langan, ma'lum izchillikda, grammatik tomondan to'g'ri tuzilgan bo'lishi kerak.

Savodga tayyorlash bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarda savodga o'rgatish ikki davrga ajratiladi.

Tayyorgarlik davri.

Asosiy davr (Savodga tayyorlash).

Savodga o'rgatishning **tayyorgarlik davri** vazifalari sentyabr, oktyabr oylarida rejalashtiriladi. Bu davrda quyidagi ishlar olib boriladi:

1. Tovushlarni to'g'ri talaffuz etish va so'zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarini aniqlash va shakllantirish.

2. Unli va undosh tovushlar haqida tushuncha berish.

3. Jarangli va jarangsiz tovushlarni ajratishga o'rgatish asosida fonematik idrokni va tasavvurni rivojlantirish.

4. Oddiy tahlil va sintez qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

a) gapni so'zlarga bo'lish, so'zlarni bo'g'inlarga bo'lish;

b) ma'lum tovushlarning o'rnini aniqlash (so'zning boshida, o'rtasida va oxirida);

v) so'zda tovushlar ketma-ketligini va sonini aniqlash;

d) tovushlardan bo'g'inlar, so'zlar tuzishga o'rgatish;

g) tovushlarni eshitishda farqlashga o'rgatish;

Tayyorlov guruhida nutq, o'qish va savodga tayyorlash yo'nalishining savodga o'rgatish bo'limi 2-bosqichi - **asosiy davrida** (oktyabr-may) quyidagi ishlar olib boriladi:

1. Berilgan tovushni harf belgisi bilan tanishtirish;

2. Kesma harflar yordamida tovush-harf tahlil va sintezi bo'yicha mashqlarni bajarishga o'rgatib borish;

3. Bo'g'in o'qish;

4. Kesma harflar yordamida bo'g'in va so'zlarni tuzish va ularni bo'g'inlab o'qishga o'rgatish.

Tayyorlov guruhlarida yil davomida o'tkaziladigan mashg'ulotlar bolalar yoshiga mos bo'lishi va ketma-ketlikda olib borilishi kerak.

Mashg'ulotlar ishlanmasida mavzuning maqsad-vazifalari, kutilayotgan natijalar, kerakli jihozlar, mashg'ulotning borishi to'liq yoritiladi. Mashg'ulot mavzulari bolalar uchun tushunarli, amaliy ishlar va turli interfaol o'yinlar bolalar yoshiga mos, qiziqarli va turli bo'lishi lozim. Mashg'ulotlar davomida bolalar barmoq mashqlarini tetiklashtiruvchi daqiqalarda bajaradilar, harflar bilan maxsus o'yinlar (yig'ish, terish), amaliy ishlarni bajarib, alifbeni bilib, bo'g'inlarni o'qiy olish ko'nikmalari mustahkamlanib boradi.

Bola nutqi rivojlanganligini aniqlash (savodxonlikka o'rgatish).

Maqsad: Bolalarning tovushlar, so'zlar va so'z birikmalari haqidagi bilim va tasavvurlarini, ularning so'zlarni bo'g'inlarga ajratish hamda berilgan so'zlardan gap tuzishni bilishini aniqlash.

1. «Chiroyli stol» soʻzi ishtirokida gap tuzish.
2. «Ruchka» chiqib soʻzi bilan soʻz birikmasi oʻyla.
3. Koptok haqida imkon qadar koʻp soʻz ayt.
4. «Bolalar maktabga kelishdi. Ular sinfda oʻtirishibdi. Dars boshlandi. Bir oʻquvchini doskaga chaqirishdi». Bu hikoyada nechta gap bor (har bir gapni uchburchak bilan belgilang. Qancha uchburchak boʻlsa, demak shuncha gap boʻladi).

5. «Mashina», «oshxona» soʻzlarini boʻgʻinlab ayt.
6. «Bahor keldi» soʻz birikmasidan gap tuz.
7. Soʻz nimadan tashkil topgan?
8. Gap nimadan tashkil topgan?
9. Xonadagi «O» tovushi bor narsalarni ayt (boshqa tovushlarni ham aytish mumkin).

- *Ikkita gapni eplab gapira olmasang, maktabda kanday uqiysan?*
- *Sanashni bilmaysan-u, maktabga qanday borasan?*
- *Maktabga borsang, oʻrtoqlaring bu kiligingdan lol qolishadi!*
- *Xech narsani bilmaysan, maktabga borsang bizni uyaltirasan!*

Kabi taʼna-dashnomlar, bolada maktabdan qoʻrkish, undan xavfsirashning shakllanishiga asos boʻlishi mumkin. Shunday kurkuv bilan maktabga borgan bolalarning maktabga boʻlgan munosabatini oʻzgartirish, ularda oʻziga nisbatan ishonch uygotish uchun xaddan ziyod kuch, vaqt, mehnat, sabr-toqat, chidam, eʼtibor zarur boʻladi. Bu esa bolada oldindan maktabga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga qaraganda shubxasiz, murakkab jarayondir.

2. Bolalarni turli faoliyat yoʻnalishlarida savodga oʻrgatishga tayyorlash. Bolaning faolligi ijtimoiy tarixiy tajribani oʻzlashtirishga yordam beradi, buning asosida uning bilish, koʻrgazmali, oʻyin, eng oddiy mehnat va oʻquv kabi xilma-xil faoliyat turlari, shuningdek, muomalasi shakllanadi. Bola u yoki bu faoliyatni oʻzlashtirib, faollik koʻrsatadi, ayni paytda shu faoliyat bilan bogʻliq bilimlar, malaka, koʻnikmalarni oʻzlashtiradi, shu asosda unda xilma-xil qobiliyatlar va shaxs xususiyatlari shakllanadi.

Bolaning faoliyatdagi mavqei uni faqat tarbiya obʼektiga emas, shu bilan birga tarbiya subʼektiga ham aylantiradi. Bu bolani tarbiyalash va rivojlantirishda faoliyatning yetakchilik rolini belgilaydi. Bolalarning rivojlanishi va tarbiyalanishining yosh bilan bogʻliq davrlarida faoliyatning turli xillari yonma-yon boʻladi va oʻzaro taʼsir koʻrsatadi, lekin bunda ularning roli bir xil boʻlmaydi: har bir bosqichda faoliyatning yetakchi turi ajratiladi, unda bolaning rivojlanishidagi asosiy yutuqlar namoyon boʻladi. Har bir faoliyat ehtiyoj, sabablar, faoliyat maqsadi, mavzui, vositalari, buyumlar bilan amalga oshiriladigan

harakatlar va nihoyat, natija bilan ajralib turadi. Ilmiy ma'lumotlarning dalolat berishicha, bola ularni darhol emas, balki asta-sekin va katta yoshdagi odamning rahbarligida egallaydi. Bola faoliyatining xilma-xilligi va boyligi, uni egallashdagi muvaffaqiyat oiladagi, Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiya va ta'lim sharoitlariga bog'liq, bo'ladi.

Bolaning dastlabki yoshlaridan boshlab faoliyatning eng oddiy turlari uning shaxsiy qobiliyatlarini, xususiyatlarini va atrofdagi narsalarga munosabatini shakllantirishning asosi hisoblanadi.

O'zlashtirilgan bilimlar va rivojlangan aqliy qobiliyatlarni bolalar xilma-xil o'yinlarda va mehnatda qo'llaydilar. Bularning hammasi bola shaxsining rivojlanishiga ta'sir etadi, unda faoliyatning yangi mazmuniga qiziqishni shakllantiradi.

Maktabgacha yosh davridagi ehtiyojlar, his-tuyg'ular, sabablar, maqsadlarni tarbiyalash va rivojlantirish shu darajaga yetadikn, u bolaga maktabdagi muntazam o'qishga o'tish imkonini beradi.

Kichik maktab yoshida asosiy narsa o'qish bo'lib qoladi va uni bolalar ijtimoiy ahamiyatga molik faoliyat sifatida tushunadilar. Bolaning jamiyatdagi yangi mavqei o'z xatti-harakatini va tengdoshlarining xatti-harakatini o'zgacha nuqtai nazardan – maktab o'quvchisi nuqtai nazardan baholashni shart qilib qo'yadi. Bola faollik, ijodkorlik ko'rsatib, kattalarning uning xulq-atvoriga va faoliyatiga qo'yayotgan tobora murakkablashib borayotgan talablarini bajarishga intiladi.

Har bir faoliyat turining mazmuni va tuzilishining ijtimoiy-tarixiy tabiati har bir yosh avlodga ob'ektiv ravishda berilgan bo'ladi. Odamlarning ishlab chiqarish qurollarida, bilimlarda, san'atda, ahloqda va hokazolarda jamlangan sermahsul faoliyati natijalari birgalikdagi faoliyatda va muloqotda bo'lgan paytda tarbiya va ta'lim vositasida katta avloddan kichiklarga beriladi. Odam shaxsining ijtimoiy tabiati ana shunday shakllanadi.

3. Bolalar nutqini o'stirish va savodga tayyorgarlik. Nutq o'stirish va savodga tayyorlash mini muhitiga M. Montessori va boshqalarning nutq o'stirish bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazishning turli uslublarini qo'yish mumkin. Hozir maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qishga o'rgatish to'g'risida munozaralar o'tkazishayapti. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, tarbiyachi metodik jihatdan ishni to'g'ri tashkil etishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan o'yin faoliyati orqali bolalar harflar bilan o'ynashadi, o'qishga o'rganishadi, so'zlar yozilgan turli tuman kartochkalardan, yirik bosma shriftlar, chiroyli rasmlardan foydalanishadi.

M.Montessorining shiori – «Menga o'zim bajarishim uchun yordam ber, men o'zim bajaraman». Tarbiyachi doim mehribon, sabr-toqatli, bolani to'g'ri yo'lga yo'naltirishi, o'zining shaxsiy namunasi bilan nima qilish va qanday qilish

lozimpligini ko'rsatishi lozim. U bu yerda ustoz emas, balki voqealarning qatnashchisi sifatida ishtirok etadi: faqat bolalarni qiziqitira olishi lozim. O'zaro bir-birini tushunish, anglash va muhabbat tuyg'usi asosida muloqot olib boriladi. Tabassum, imo-ishora bilan kichkintoyning qo'llab quvvatlab turadi, ko'proq uni maqtaydi. Tarbiyachining ichki dunyosi bilan kichkintoyning ichki tuyg'usi o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud, tarbiyachining madaniyat darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bolaning madaniyat darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Bunday jarayon davrida tarbiyachi ham, bola ham shakllanadi, bu esa hamma uchun hissiy qulaylik yaratadi, shuningdek, ota-onalarni ham ijod qilishga uo'naltiradi. Ijodiy rivojlantiruvchi muhitning samarasi kichkintoyning umumiy taraqqiyotiga, ijodiy tafakkuriga, mustaqilligiga ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitgagina bog'liq emas, balki tarbiyachining bola bilan bo'ladigan muloqotiga, vaziyatga, beriladigan topshiriqlarga, ularni berish usullariga ham bolliq. Bolalarga ta'lim-tarbiya berish bir tartibda o'tmaydi. Tarbiyachi bolalarning taraqqiy etish dinamikasini kuzatib borishi, lozim bo'lsa, yordam ko'rsatishi lozim. Ammo bunda bolaning psixikasiga nisbatan yutuqlari darajasi dastur talablari bilan solishtirilmaydi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, yuqorida ko'rsatilgan shart-sharoitlarda psixikasi sog'lom bola sezilarli darajada an'anaviy davlat ta'lim standartlaridan o'zib ketadi, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar esa o'z yoshlariga mos yetarlicha bilim va malakalar oladilar. Yuqori darajada olinadigan bilimlar darajasi har bir bolaning individual imkoniyatlariga bog'liq. Ijodiy-rivojlantiruvchi muhitni to'g'ri tashkil etish bola shaxsining har tomonlama yetukligi mustaqil, maqsadga intiluvchan, ishni to'g'ri rejalashtira olish qobiliyatlarini takomillashtiradi. Bunday vaziyat bolani to'g'ri anglab harakat qilishga o'rgatadi. Tarbiyachilar bolalarning o'xshamaydigan xislatlarini qadrlashlari, o'ziga xos individual bo'lishlarini hurmat qilishlari lozim.

Tarbiyachilar! Bolani majburlamang, bolaning erkin faoliyat yuritishi uchun imkoniyat yaratib bering. Eng asosiysi, hamma narsa bola uchun qiziqarli bo'lishi lozim.

1. Eshitish va tushunish malakasini shakllantirish.

1. Impressiv muloqotchanlik;
2. Nutq malakasi. Ekspressiv muloqotchanlik.

2. O'qish va savodga tayyorgarlik ko'rish.

1. Kitobning qadr-qimmatini tushunish;
2. O'qish va savod malakalarini egallash.

Bu yo'nalishda bolalarning nutqi va ularda shakllanayotgan o'qish va yozish malakalari orqali muloqot qilishning belgilari rivojlanadi.

Kattalar bilan muloqotda bola:

* Kattalar bilan muloqotga kirisha oladi;

- * Kattalarning savollariga javob bera ola oladi;
- * O'z fikrini kattalarga bayon qila oladi;
- * Dialogik nutqdan foydalanib suhbatlasha oladi;
- * Istagini so'z bilan ifodalay oladi;
- * Kattalardan so'z orqali yordam so'raydi;
- * Oilasi va tanishlari to'g'risida hikoya qilib bera oladi;
- * Kattalar bilan boshqa mavzularda ham so'zlasha oladi;
- * Odob bilan muloqotga kirisha oladi;
- * Muomalada nutq va imo-ishoralarni qo'llay oladi;
- * Kattalar bilan muloqot qilishda tanish qonun-qoidalarga rioya qiladi;
- * Kattalarga murojaat qilishning turli usullaridan foydalanadi;
- * Notanish kattalar bilan muloqotga kirisha oladi.

Tengdoshlari bilan muloqotda:

- * Tengdoshlari bilan yonma-yon o'ynay oladi;
- * Tengdoshlari bilan muloqotga kirisha oladi;
- * Tengdoshlari bilan salomlasha oladi;
- * Tengdoshlarini ismi bilan chaqiradi;
- * Olgan taassurotlarini boshqa bolalar bilan o'rtoqlasha oladi;
- * Tengdoshlari bilan o'yin qoidalarini birgalikda kelishib oladi
- * Tengdoshlari bilan muloqotda o'z fikrini ayta oladi;
- * Tengdoshlari bilan yuzaga kelgan nizolarni bartaraf eta oladi;
- * Tengdoshini so'z orqali baholay oladi;
- * Tengdoshiga oddiy takliflar, iltimoslar bilan murojaat qiladi;
- * O'yin davomida tengdoshiga sherik sifatida qaraydi;
- * Tengdoshlari bilan muloqotda dialogik nutqdan foydalanadi.

MASHG'ULOT

Mavzu: «d» tovushi hamda bosh va kichik (Dd) harflari bilan tanishtirish.

Maqsad:

«d» tovushi va «Dd» harflari bilan tanishtirish, o'rganilgan unli harflar bilan bo'g'in, so'z tuzish va o'qish.

Vazifalar:

- «D» tovushining undosh tovush ekani haqida tushuncha berish, uning so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelishini aytish, uning to'g'ri talaffuzini o'rgatish;
- «D» tovushli so'zlar bilan bolalar lug'atini boyitish;
- «D» tovushli so'zlarni bo'g'inga bo'lish;
- Bo'g'inlardan so'z tuza olish.

Kutilayotgan natijalar:

- «D» tovushi va «Dd» harflaritsh bilib oladilar.
- «D» tovushining undosh tovush ekanligini, uning soʻz boshi, oʻrtasi va oxirida kelishini bilib oladilar.

- «D» tovushli soʻzlarni ayta oladilar;
- «D» tovushli soʻzlarni boʻgʻinlarga boʻla oladilar.

Kerakli jihozlar:

- «Dd» harflari;
- «D» tovushi qatnashgan predmetlar suratlar;
- «Boʻgʻinlardan soʻz tuzing» taʼlimiy oʻyini uchun materiallar.

Mashgʻulotning borishi:

Tarbiyachi bolalarga oʻrganilgan harflarni Harf jildidan oʻqitadi. Ularga xos xususiyatlarni savollar yordamida eslatadi: Bular qanday xarflar? Ular nimalarni ifodalaydi? Unli tovushlar qanday aytiladi? Ular nimadan hosil boʻladi? Ular nima hosil qiladi? (boʻgʻin hosil qiladi.). Bu harflarning nechta shakli bor?

Bolalar, bugun «D» tovushi va bosh va kichik «Dd» harflari bilan tanishamiz. Bosh «D» va kichik «d» koʻrgazmadan, rasmi alifbodan, maxsus tayyorlangan koʻrgazmadan (bosma shakli) koʻrsatiladi. Bosh «D» harfi koʻrsatilib, bu harfning qanday shakli? (bosh shakli – bosh D harfi) Bosh «D» harfi bilan qaysi soʻzlar yoziladi? Bu («D») qanday harf? (bu kichik «d» harfi) U qaysi soʻzlarda yoziladi? (dutor, doira...) Men koʻrsatgan «Dd» harflarini nimalarda oʻqiyasiz?

Di-van soʻzi necha boʻgʻinli? Men aytaman, siz aniqlaysiz: **Di-van** men shu soʻzni qayta aytaman, siz birinchi tovushni aytasiz: **D-D-Di-van**, Xattaxtaga bitta toʻrtburchak chizaman. Endi 2-tovushni ayting: **Di-v-v-van**, 2-toʻrtburchak chiziladi. 3-tovushni toping: **Di-v-v-van** 3-toʻrtburchak chiziladi: – **Di-van** soʻzining modeli hosil boʻladi: Bu soʻzda biz tanishmagan qaysi tovush bor? («D» tovushi) Bugun siz «D» tovushi bilan tanishasiz. «D» tovushi bolalarga talaffuz qildirtiladi.

Tarbiyachi: «D» tovushini talaffuz qilganimizda quyidagilar sodir boʻladi: lablar biroz ochiq, harakatsiz, tinch holatda boʻladi, tishlar bir-biriga yaqinlashgan, lekin jipslashmagan, «D» tovushi unli «a», «i», «o», «u» tovushlari bilan qoʻshib talaffuz etilganda tilning oldingi kurak qismi yuqorigi tishlarga yoki alveolalarga tirilib turadi. «D» tovushi ya, yo, ye, yu unli tovushlari birikmasi bilan talaffuz etilganda tilning uchi pastga tushgan boʻlib, pastki kurak tishlari tilga tegib turadi.

Tarbiyachi: endi men «D» tovushini talaffuz qilaman, «D» tovushini choʻzib aytib boʻladimi? (Yoʻq) Tarbiyachi «D» tovushining hosil boʻlishini tushuntiradi. «D» tovushi undosh tovushlar sirasiga kirishi qayd etiladi. «D» tovushining xususiyatlari quyidagi savollar asosida bolalardan soʻraladi:

«D» tovushi qanday tovush?

Undosh tovushlar qanday rang bilan belgilanadi?

«D» undosh tovush. Undosh tovush unli bilan birga bo'g'in hosil qiladi.

«D» tovushining talaffuzi o'rgatiladi. «D» tovushining so'z boshida (**don, deraza, dutor**), o'rtasida (**O-dil, A-do-lat**) kelishi haqida, so'zlarni bo'g'inlarga bo'lib aytish, bo'g'inlardan tovushlarni ajratish, «D» tovushi so'zning qaysi o'rnida kelganini aniqlatish orqali tushuncha beriladi. Shundan so'ng kesma «Dd» harflari harf kassasiga qo'yiladi.

Tetiklashtiruvchi mashqlar:

«Kapalaklar»

O'yinning mazmuni: Bolalar stulchalarda o'tirishadi.

Tarbiyachi bolalarga: «Bolalar, qaranglar-a, qanday chiroyli kapalaklar, ko'k, sariq, qizil! Ular xuddi jonli kapalaklarga o'xshaydi. Ko'raylikchi, ular ucha oladilarmi? (ularni puflaydi). Qaranglar, uchib ketishdi. Qani sizlar ham puflab ko'ringlar-chi, kimniki uzoqqa uchar ekan?»

Tarbiyachi har bir kapalakning qarshisiga bittadan bolani turg'azib qo'yadi, bolalar kapalakka qarab puflaydilar.

O'yin bir necha marotaba takrorlanadi. Bunda bolalarning to'g'ri turishiga, nafas olganlarida yelkalarining ko'tarilmasligiga ahamiyat berib borish kerak. Bolalar bir nafas chiqarishda, havo olmasdan turib, biron narsani puflashlari kerak. Lablar biroz cho'chchaygan bo'ladi. Har bir bola biror narsani 10 soniyadan (orasidan tanaffus qilish bilan) ortiq puflamasligi kerak.

Bolalar uchun amaliy ish.

Tarbiyachi: Bolajonlar, kelinglar hammamiz plastilindan «D» harfini yasaymiz. Buning uchun «D» harfining shakliga diqqat bilan qarab olib, plastilindan shu shaklni yasaymiz.

Bolalar «D» harfi haqida quvnoq she'r eshiting.

Oyijonim olmani

To'rt bo'lakka bo'ldilar.

Bir bo'lagin ko'rsatib,

«D»ga o'xshar, dedilar.

«D» harfli bo'g'in tuzish va uni o'qish. Tarbiyachi harf terish kartoni, xattaxta tagligiga yoki xattaxtaga di,du,do',ad, id,od, o'd bo'g'inlarini tuzib, yozib qo'ygan bo'ladi. Uni bolalarga o'zi o'qib namuna ko'rsatadi. Bolalar bilan xo'r bo'lib o'qiydi. So'ng yakka-yakka o'qitadi. Bunda «D» tovushiini ichda saqlab, keyin unlini qo'shib birga o'qish lozimligi amaliy ko'rsatiladi.

Shu bo'g'inlar qayta bolalarning o'zlariga tuzdiriladi va o'qitiladi. Bunda tarbiyachi «Da» deydi va yo'llanma beradi: avval qaysi tovushni eshityapsan («D» tovushini), o'shani harf jildidan olib qo'y. «Daa», endi oxirida qaysi tovushni eshityapsan? («a» tovushini) «D» harfining qaysi tomoniga «a» harfini qo'yasan?

(orqasiga). Tuzgan bo'g'iniingni o'qi: «**Da**» (Qolgan bolalar o'z joylarida kesma harflardan foydalanib bo'g'in tuzadilar).

Shu tartibda **di, du, do, ad, id, od, o'd** bo'g'inlari tuzdiriladi va o'qitiladi.

Kesma harflar bilan ishlash. Bolalarga kesma harflardan bo'g'in tuzdiriladi va o'qitiladi. Tuzilgan bo'g'inlardan yoki bo'g'inli kartochkalardan bir nechta so'z tuzdirilib, o'qitiladi, ulardan birining bo'g'in-tovush tahlili o'tkaziladi: **don, do'l, do-ri, da-la, O-dil, du-tor.**

Mashg'ulotga faol qatnashgan bolalar rahbatlantiriladi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar :

- Bugun qaysi tovush bilan tanishdik?
- «**D**» qanday tovush ekan?
- Biz tovushlarni nima uchun o'rganamiz?»
- «**D**» tovushi qaysi harf bilan yoziladi?
- «**D**» harfining shakli qanaqa ekan?
- «**D**» harfining necha xil shakli bor ekan? (bosh va kichik, bosma shakli)
- Bosh D harfi qaysi so'zlarda yozilar ekan?
- Bo'g'inli kartochkalar bilan qanday so'zlarni tuzdik?

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablarining asosiy yo'nalishlaridan biri nutq, o'qish va savodga tayyorgarlikdan iboratdir —“Nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik” quyidagi maxsus vazifalardan iborat: -nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, -lug'atini boyitish, - mustahkamlash va faollashtirish, - nutqning grammatik to'g'riligini takomillashtirish, -og'zaki nutqni shakllantirish, -ravon nutqni rivojlantirish, - savodga tayyorlash.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablarining tayyorlov guruhdagi “ Nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik” yo'nalishining asosiy vazifalari: Bolaning til to'g'risidagi tasavvurlari va bilimlarga ega (antonim va sinonimlarni topa oladi), o'qish va yozish malakalarini shakllantirishdan iborat. Bola o'z ona tilining fonetik gramatik tuzilishini biladi, so'zlardagi birinchi tovushlarni biladi, bo'g'inlab o'qiydi, alifbeni biladi deb belgilangan. Bu vazifalarni bajarish uchun tayyorlov guruhida yildavomida jami 72 tamashg'ulot o'tkaziladi. Shulardan 36 tasi bolalarning og'zaki nutqini o'stirish bo'yicha, 36 tasi savodga tayyorlash bo'yicha bo'ladi. Mashg'ulotlarning davomiyligi 25 -30 daqiqa.

1 -Savodga o'rgatishning tayyorgarlik davri vazifalari sentyabr, oktyabr oylarida rejalashtiriladi. Bu davrda quyidagi ishlar olib boriladi:

1. Tovushlarni to'g'ri talaffuz etish va so'zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarini aniqlash va shakllantirish

2. Unli va undosh tovushlar haqida tushuncha berish. Jarangli va jarangsiz tovushlarni ajratishga o'rgatish asosida fonematik idrokni va tasavvurni rivojlantirish

3. Oddiy tahlil va sintez qilish ko'nikmalarini rivojlantirish:

a/ Gapni so'zlarga bo'lish, so'zlarni bo'g'inlarga bo'lish;

b/ ma'lum tovushlarni o'rni aniqlash (so'zning boshida, o'rtasida va oxirida);

v/ so'zda tovushlar ketma-ketligini va sonini aniqlash;

g/ tovushlardan bo'g'inlar, so'zlar tuzishga o'rgatish; d/ tovushlarni eshitishda farqlashga o'rgatish;

jarangli va jarangsiz undoshlar B-lab portlovchi jarangli undosh tovush. So'zning oxirida, boshida va o'rtasida keladi. B..., ...B, Bog', ...b..., ... b P-lab portlovchi jarangsiz undosh tovush. P..., ... P, Paxta, ...p..., ...p, kelib-kelip,

Tayyorlov guruhida nutq, o'qish va savodga tayyorlash yo'nalishining savodga o'rgatish bo'limining asosiy davrida (oktyabr- may) quyidagi ishlar olib boriladi: 2 - 1. Berilgan tovushni harf belgisi bilan tanishtirish 2. Kesma harflar yordamida tovush-harf tahlil va sintezi bo'yicha mashqlarni bajarishga o'rgatib borish; 4. Bo'g'in o'qish; 5. Kesma harflar yordamida bo'g'in va so'zlarni tuzish va ularni bo'g'inlab o'qishga o'rgatish.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Bolalarni o'qish, yozishga qiziqtirishda nimalar ahamiyatli sanaldi?
2. Bolalarni savodga tayyorlash muhiti nima?
3. Turli faoliyat doirasida bolalarni savodga tayyorlashda nimalarga ahamiyat berish kerak?
4. Savodga o'rgatishning tayyorgarlik davri qanday rejalashtiriladi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- 1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
- 2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
- 3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.:“O'qituvchi”, 1988.
- 4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: “O'qituvchi”, 1995.
- 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubi. T.: “O'qituvchi”, 2008.
- 7.Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
- 8.Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
- 9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyaviy texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

17-§: TARBIYACHI NUTQIGA QO'YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR

REJA

1. Tarbiyachi nutqining bolalar nutqini to'g'ri rivojlanishidagi ahamiyati.
2. Tarbiyachi nutqiga qo'yiladigan pedagogik talablar
3. Tarbiyachi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashning zarurligi

Tayanch tushunchalar: *madaniyatli munosabat, ilg'or tajribali, haqiqatgo'ylik, madaniy axloq, texnikaviy vositalar, ravon nutq, pauza, ritm, tembr, ohang, sheva, mahalliy so'zlashuv, ibora, nutqning shoshqaloqligi.*

Tarbiyachi nutqining bolalar nutqini to'g'ri rivojlanishidagi ahamiyati.

Tarbiyachi uchun namunali nutqni egallash – bu uning o'z kasb-koriga tayyorligini belgilovchi ko'rsatkich hisoblanadi. Taniqli pedagog, bolalarni ona tiliga o'rgatish uslub va uslubiyotlarini ishlab chiqqan uslubiyotchi, maktabgacha tarbiya bo'yicha mashhur mutaxassis, professor Y.I.Tixeyeva tarbiyachi nutqiga yuksak baho berib, shunday degan edi: "Bog'chada bolalar beixtiyor taqlid qiladigan namuna tarbiyachi (bog'bon)ning tilidir, tarbiyachining tili bolalar tiliga g'oyat samarali va nihoyatda kuchli ta'sir ko'rsatadigan hamma narsalarni o'zida birlashtiradigan bo'lishi kerak. Bog'bonning tili bekam-u ko'st, adabiy talaffuzning har qanday nuqsonlaridan xoli bo'lishi lozim".

Tilshunoslik bolalar nutqni kattalarga taqlid qilish yo'li bilan egallab olishlarini isbotlab berdi. Tarbiyachining nutqi ona tilini endigina o'rganayotgan bolalar uchun namuna va ularga ta'sir etish vositasidir. Bolalar hali tajribalari yo'qligi, nutqlari yaxshi rivojlanmaganligi sababli kattalar nutqidagi yaxshi jihatlarga ham, yomon tomonlarga ham bir xilda taqlid qilaveradilar. Har bir yosh guruhidagi bolalar, o'z tarbiyachilari bilan maishiy-xo'jalik, mehnat, o'yin faoliyatida muloqotda bo'ladilar. Tarbiyachi bolalar o'yinini tashkil etadi, badiiy asararni o'qib beradi yoki hikoya qiladi. Mana shu jarayonda tarbiyachi nutqining yaxshi tomonlari ham, nuqsonlari ham yaqqol namoyon b'ladi va bu xususiyatlar tarbiyalanuvchilar nutqida o'z aksini topadi. Demak, bolalar bog'chasi tarbiyalanuvchilarining nutq xususiyatlari to'raligicha tarbiyachi nutqiga bog'liq. Doimo bolalarning diqqat markazida bo'lgan tarbiyachining nutqi bolalar muhim madaniy nutq namunasi hisoblanadi.

Tarbiyachi har doim o'z nutqiga tanqidiy nuqtayi nazardan qarashi, agar nutqida biror kamchilikni sezsa, uni darhol bartaraf etishga harakat qilishi kerak. Biroq u har doim o'z nutqidagi kamchilikni aniqlashga muvaffaq bo'lmaydi. Chunki unina diqqati nutqining shakliga emas balki mazmuniga qaratilgan bo'ladi. Bundan tashqari, uzoq vaqtgacha o'z nutqiga ehtiyotsizlik bilan qaraganligi tufayli, ayrim kamchiliklar nutqiga mustahkam o'rnanib qolishi va bu nuqson o'ziga rnutlaqo sezilmasligi mumkin. Buning uchun, tarbiyachi hamkasblarining ko'rsatmalariga amal qilishi va bu kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qilishi kerak.

Tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolalarga tabiat, jamiyat hodisalari, kattalarning mehnati haqida boshlang'ich bilim va tushunchalar beradi, ularga madaniy axloq, o'z tengdoshlari va kattalar bilan madaniyatli munosabatda bo'lish odatlarini singdiradi, haqiqatgoylik, yaxshilik, jasurlik, kamtarinlik, adolat, kattalarga hurmat bilan qarash, kuzatuvchanlik, tabiatga qiziqish, o'simlik va hayvonlarga g'amxo'rlik bilan qarash, mehnatsevarlik, kattalarni mehnati natijalarini asrab-avaylash kabi axloqiy sifatlarini tarbiyalaydi. Xalq san'ati, ashula, adabiyot, tasviriy san'atni bilish, musiqa, san'atga muhabbat tarbiyachini madaniyatli qiladi, bolalar bilan olib boradigan ishida yordam beradi. Pedagog kerakli bilim, malaka va ko'nikmalarni ma'lum bir izchillik bilan egallab borsagina bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish ishida yaxshi natijalarga erishadi.

Pedagog-tarbiyachi bolalarga kundalik hayotda, o'yinlarda, mashg'ulotlarda, birgalikdagi mehnat faoliyatida va ular bilan bo'ladigan muomalada ta'sir ko'rsatadi. U har bir bolani diqqat bilan o'rganishi, uning shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyatlarini bilishi, pedagogik nazokatini namoyon qilishi, bolalarning xulq-atvorini, ish natijalarini haqqoniy baholashi kerak, ularga o'z vaqtida yordam ko'rsata olishi, oiladagi ahvoli bilan qiziqishi zarur. Hozirgi zamon tarbiyachisining asosiy fazilatlaridan biri o'z kasbiga sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodliligi o'z kasbini sevishi va bu kasbga bo'lgan cheksiz sadoqati o'qituvchi – tarbiyachi boshqa kasb egalaridan ajratib turadi. Pedagog-tarbiyachi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablaridan biri shuki, u o'z predmetini, uning metodikasini chuqur o'zlashtirgan bo'lishi zarur. Bu pedagog-tarbiyachining obro'sini ko'taradi. Tarbiyachi kasbga xos bo'lgan muhim fazilatlaridan, talablaridan biri bolalarni sevish ularning hayoti bilan qiziqish har bir shaxsni xurmat qilishdan iborat. Bolani sevgan butun kuch va bilimini bolalarni kelajagi buyuk vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan odamgina haqiqiy tarbiyachi-pedagog bo'la oladi. Bolalarni sevish – pedagogning murakkab mehnatini jozibali va yengil qiladi. Tarbiyachining bolalarga munosabati pedagogikada tarbiyalanuvchi shaxsga hurmat, unga talabchanlik bilan bir qatorda turadi. Bu munosabat bolada pedagogga nisbatan ishonchni uyg'otadi, o'qituvchiga bolalarni chinakam ma'naviy murabbiysi bo'lishga imkon beradi.

Pedagog faoliyatining muvaffaqiyati pedagogik qobiliyatlarining mavjudligiga ham bog'likdir. Pedagogik qobiliyat – pedagogik mahoratga erishishning zaminidir. Pedagogik mahorat – bu yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishni yuksak darajada va doimiy ravishda takomillashtirib borish san'atidir. Tarbiyachi o'z kasbining mohir ustasi bo'lish uchun maxsus tayyorgarlik ko'rish kerak. U quyidagi shartlarga amal qilishi kerak:

1. Pedagog yosh avlodni tarbiyalash uchun yuqori ma'lumotli, kerakli bilimlarni egallab, kerakli adabiyotlarni tanlay oladigan, ilmiy adabiyotlar bilan ishlay oladigan, ilg'or tajribali pedagoglarning tajribasini o'rganib, o'z ishiga tadbiiq eta oladigan bo'lishi;

2. Pedagog bolalarni kuzata oladigan, ularning xulqi, xatti-harakati sabablarini to'g'ri tahlil qilib unga ijobiy ta'sir etuvchi vositalarni topa olishi;

3. Yosh avlodni kerakli bilim, malaka, ko'nikmalardan xabardor qilish uchun pedagogning nutqi ravon, aniq, mantiqiy, ixcham bo'lishi lozim. Ta'lim berishda texnikaviy vositalardan samarali foydalana olishi kerak. Bolalar bilim, malaka, ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun ularni faollashtirib savollardan foydalanishi;

4. Tarbiyachi o'ziga yuklangan vazifani bajarish uchun bolalarda o'sha faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg'ota olish, ularning diqqatini jalb kilib, faolligini o'stirish, bolalarning xulqini, xatti-harakatini haqqoniy baholay olishi;

5. Har bir faoliyat uchun kerakli materiallarni oldindan tayyorlab qo'yishi;

6. Kun tartibini to'g'ri tashkil eta bilishi, bolalar jamoasiga undagi har bir a'zoni e'tiborga olgan holda rahbarlik qila bilishi;

7. Bolalarning ruhiy va jismoniy holatini aniqlay bilishi va buni bolalar bilan amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiyaviy ishlarida e'tiborga olishi;

8. Tarbiyachi ota-onalar bilan muntazam ravishda suhbatlar, uchrashuvlar o'tkazib, axborot almashtirib turishi;

9. Pedagog bolalarga nisbatan hayrihxolik munosabatda bo'lishi, har bir bola uchun qulay sharoit yaratishi, hafa bo'lsa ovuntira olishi;

10. Kun tartibida olib borgan ta'lim-tarbiya ishini tahlil qila bilishi va uni yanada yaxshilash yo'llarini topa olishi kerak. Eng muhimi – tarbiyachi bolalarga ishonch bilan qarashi, ularning mehnatsevarligi, mustaqilligi, tashabbuskorligini to'g'ri taqdirlashi va mustaqil faoliyat qilishlari uchun imkoniyat yaratishi kerak. Buni bolalar yuqori baholaydilar.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, har bir tarbiyachi o'z nutqidagi nuqsonlarni aks ettiruvchi daftar tutishi, unga kamchiliklarini belgilab borishi, so'ngra ularni bartaraf etish bo'yicha reja tuzib, ishni tashkil etishi kerak.

Har bir tarbiyachi-pedagog nutqiga qo'yilgan talablarni juda yaxshi bilgan holda o'z nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etib borishi kerak.

Tarbiyachi nutqiga qo'yiladigan pedagogik talablar. Tarbiyachi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardir:

1. Nutq tovush tomonining to'g'riligi. Agar tarbiyachining nutqi aniq bo'lsa, jumalarni, so'zlarni va har bir tovushni aniq talaffuz. etsa, bolalar ona tilining tovush tomonini muvaffaqiyatli o'zlashtira oladilar.

Ko'p hollarda, ayrim tarbiyachilar tovushlarni noaniq talaffuz etadilar, so'zning tarkibidagi ayrim tovushlarni tushirib ketadilar, tovushlar o'rmini almashtiradilar.

2. Adabiy til normalariga muvfiq to'g'ri talaffuz. Tarbiyachi idabiy til normalariga amal qilishi, o'z nutqida turli mahalliy so'z- ishlatmasligi. so'z urg'ularini to'g'ri ishlatishi lozim.

3. Nutqning intonatsion-ifodaviy vositalaridan to'g'ri foydalanish. Nutqda fikrlar, his-tuyg'ularni aniq ifoda etish lozim. Vunga faqat so'zlar yordamidagina emas, balki nutqning intonatsion-ifodaviy vositalaridan: ovoz kuchi, temp, to'xtam, ritm, urg'u va hokazolardan foydalanish orqali erishiladi,

Tarbiyachining she'r, ertak va hikoyalar o'qib berayotganda ushbu vositalardan o'rinli foydalanishi bolalar asar mazmunini yaxshi tushunib olishlari va ona tilining go'zalligini his etishlariga yordam beradi.

Tarbiyachining bir xil ohangdagi nutqi kichkintoylarni zerik tiradi, asar mazmuniga bo'lgan qiziqishini susaytiradi. Bunday nutqni eshitishdan zerikkan bola boshqa narsalarga chalg'iydi, so'ngra tarbiyachining nutqiga butunlay quloq solmay qo'vadi.

4. Tarbiyachi nutqining jo'shqin, inionatsiyaga boy bo'lishi. Shoshilib gapirish so'zlar tarkibidagi tovushlarni noaniq talaffuz etilishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun bolalar bilan nutqiy muloqotda bo'lganda shoshilmasdan, o'rtacha tempda (tezlikda) gapirish kerak. Bunday tempda gapirish nutqning aniq bo'lishini ta'minlaydi, aksincha, tez temp nutqning buzilishiga sabab bo'ladi, uni idrok qilishni qiyinlashtiradi.

Tarbiyachi ovozdan to'g'ri foydalanishi lozim. Haddan tashqari baland gapirish bolalarni charchatadi. Agar ovoz past kuchsiz bo'lsa, bolalar mashg'ulotda zerikadilar.

5. Tarbiyachi nutqining aniq, oddiy bo'lishi, fikrlar izchillik- bilan bir-biriga bog'lanib, tushunarli ifodalanishi. Bolalar tarbiyachidan, kattalardan tovush va so'zlarni to'g'ri talaffuz etishni o'rganibgina qolmasdan, balki tinglagan ertak va hikoyalarining mazmunini aniq, qiziqarli tarzda qayta hikoya qila olishga, tevarakatrofni kuzatish natijasida olgan taassurotlarini so'zlab berishga, o'z fikrlarini ketma-ketlik bilan bayon etishga xulosalar qilishga ham o'rganadilar.

Nutqda bildiriladigan mazmunni bolalarga tushunarli, qiziqarli, bog'langan holda yetkaza olish tarbiyachi nutqining zaruriy xususiyatlaridan hisoblanadi.

Tarbiyachi fikrini ketma-ketlik bilan bayon etishi, o'z nutqi tushunarsiz so'zlar, murakkab va uzun jumlar bilan qalashtirib tashlamasligi kerak. Agar tarbiyachining nutqi qisqa jumalarda,, iborat bo'lsa, uni bolalar oson o'zlashtiradilar. Aksincha, nutqdagi jumlar uzundan uzoq bo'lsa, nutqning mazmunini tushuna olish juda qiyin bo'ladi.

6. Tarbiyachi lug'atining boy bo'lishi. Tarbiyachi o'z. nutqida so'zlarni to'g'ri va aniq ishlata olsa, u holda uning nutqi bolalarga tushunarli bo'ladi. O'zbek tilining lug'ati juda ham boy, u doimo- yangi so'zlar bilan to'ldirib boriladi, iste'moldan chiqqan so'zlar yo'qolib boradi. Tarbiyachi bolalar bilan nutqiy muloqotda bo'lganda, ularning yoshini hisobga olib, ona tilining lug'at boyligidan keng foydalanmog'i lozim.

So'zlarni to'g'ri tanlash tarbiyachi nutqini ifodalimazmunli bo'lishini ta'minlaydi. Yangi so'zlarni ishlatishga juda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak.

Kattalar bilan bevosita muloqot qilish bola nutqiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar atrofdegilarga taqlid qilganlari holda nafaqat to'g'ri talaffuz, so'zlarni to'g'ri qo'llash, iboralar tuzish sirlarini, balki kattalarda (pedagoglar, ota-onalar, oila a'zolari va boshq.), atrofdegil bolalarda uchrab turadigan nutq nomukammalliklarini ham o'zlashtirib oladi. Bolalarning nutq madaniyati pedagogning (va boshqa katgalarining) nutq madaniyatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Tarbiyachining ifodalilik vositalaridan foydalangan holda o'qigan

hikoyasi bolalarda qiziqish uyg'otadi, ularda qayg'urish, so'z kuchini his qilish, uning mazmunini anchagacha yodda saqlab qolish imkonini beradi; agarda aynan shu hikoya tez va quruq ohangda his-hayajonlarsiz o'qib berilsa, u faqatgina badiiy asarga nisbatan zerikish va befarqlikni shakllantiradi.

Tarbiyachining nutqi emotsional to'liq, intonatsiyalarga boy, etarli darajada baland va tezligi bir maromda bo'lishi lozim. Bolalar bilan muloqotda xuddi tovushlarni - noto'g'ri talaffuz etib bo'lmaganidex, nutqning shoshqaloqligiga ham yo'l qo'yilmaydi. Agarda nutq biroz ohista sur'atda davom etsa, u yaxshi qabul qilinadi. Bunday sur'at nutqning aniqligini oshiradi va aksincha, tezlashtirilgan nutq qabul qilishni qiyinlashtiradi. Bolalar uchun mo'ljallangan ertaklar, hikoyalar, she'rlarni badiiy so'z ustalari odatda, og'zaki nutqqa qaraganda biroz sekin sur'atda o'qiydilar. Shu bilan birga esda tutish lozimki, bu qoida hamma narsani ham qamrab olmaydi. Badiiy asarlarni o'qishda nutqni jadallashtirish yoki sekinlashtirishni ushbu chog'da mazmun tushuntirilayotgani bilan oqash mumkin, ayni paytda bu badiiy ifodalilik vositasiga aylanishi zarur.

1. Ona tilidagi hamma tovushlarni to'g'ri talaffuz etishi, nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishi.

2. Sof, aniq ravshan nutqqa ega bo'lishi, ya'ni diksiyasi yaxshi bo'lishi,

3. Nutqida adabiv talaffuzdan (so'zardan) foydalanishi. ya'ni orfoepik normalarga rioya qilishi.

4. Bayon etiladigan fikrlarning mazmuniga qarab intonatsiya vositalaridan (ovoz kuchi, tempi, arg'u, to'xtam, ritm, temp. ohang) to'g'ri foydalanishga harakat qilishi.

5. Bolalar bilan nntqiy muloqotda bo'lganda yengil, sekin tempdagi, o'rtacha baland ovozdagi nutqdan foydalanishi.

6. Bolalarning yoshiga qarab hikoya matnining mazmunini bayon etishda sinonim, omonilardan va kinova so'zlardan, xalq og'zaki ijodiyotining namunalaridan foydalanishi.

7. Nutqning grammatik tomoniga e'tibor bergan holda fikrini izchillik bilan. bir-biriga bog'lab bayon etishi.

8. Bolalar bilan so'zlashganda balandtionda gapirmaslik, qo'pol so'zlardan (adabiv til normalariga to'g'ri kelmaydigan, mantiqsiz so'zlardan) foydalanmaslik.

Tarbiyachining o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi muhim sanaladi. Nutqdagi kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etmaslik natijasida yillar o'tishi bilan bu nuqsonlar mustahkamlanib, kishilar uni sezmay ham qoladi. Nutqida kamchiligi bo'lgan tarbiyachi bolalar bilan ishlashi mumkin emas. Ko'pchilik kattalar nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etish mumkin emas, deb hisoblaydilar. Lekin bu to'g'ri emas. O'z nutqi ustida doimiy va qat'i ishlagan (tarbiyachi nuqsonlarini bartaraf etish mumkin. Avniqsa, tarbiyachi o'z nutqida sirg'aluvchi (s,). shovqinli (sh, j, ch), sonor (l, r) tovushlar (alaHii/iga e'tibor benshi kcrak. Agar tovush talaffuzida nuqsoni bo'lsa. artikulatsiya apparati a'zolarining harakatiga, tovush talaffuzini takomilliashtirishga yordam beruvchi mashqlarni bajarishi kerak. Buning uchun maxsus adabiyotlardan foydalanishi To'g'ri nafas olish va nafas chiqarish ustida ishlash. Tarbiyachi so'zlashganda to'g'ri nafas olib, uni

to'g'ri chiqarishi nutqning jarangdor, ohangdor bo'lishiga yordam beradi. U normal holdagi ovoz va tovushning hosil bo'lishin ita'minlaydi, nutqning bir xilligi va musiqaviyligini saqlaydi, nutqning mazmundorligiga qarab ovoz kuchi va balandligini o'zgartirishi imkonini beradi. Nutq jarayonida to'g'ri nafas chiqarishda kamchiligi bo'lgan tarbiyachi doimiy ravishda to'g'ri nafas chiqarishga yordam beruvchi quyidagi mashqlarni bajarib borishi zarur:

1. Tarbiyachi o'ziga qulay bo'lgan holatni (turgan holda, chalqancha yotgan holda, o'tirgan holda) tanlaydi. Bir qo'lini qorniga, ikkinchi qo'lini esa yondan ko'krak qafasining pastki qismiga qo'yib, burni orqali chuqur nafas oladi (bunda qorin yuqoriga ko'tariladi, oldinga chiqadi, ko'krakning pastki qismi kengayadi). Bu qorin va ko'krak qafasiga qo'yilgan qo'l yordamida his etiladi – shu vaqtning o'zida havo erkin, bir tekisda chiqariladi (qorin va ko'krak qafasining pastki qismi avvalgi hola tiga qaytadi).

2. Burun orqali qisqa havo olib, uni 2 - 3 soniya davomida o'pkada ushlab turib, so'ngra og'iz orqali bir tekisda cho'zib chiqarish.

3. Og'izni ochgan holda qisqa nafas olish va cho'zib, ashula qilib unli tovushlardan (a, o, i, u) birortasini talaffuz etish.

4. Bir nafas chiqarishda bir nechta unli (a) tovushlarni talaffuz etish.

5. Bir nafas chiqarishda 3 dan 5 gacha sanash (bir, ikki, uch...), sekin-astalik bilan sanashni 10-15 tagacha yetkazish. Bir nafas chiqarishda teskari (o'n to'rt, o'n uch, o'n ikki) sanash.

6. Bir nafas chiqarishda (avval qisqa, so'ngra cho'zib) tez aytish aytib, bir jumla bilan ikkinchi jumla o'rtasidagi (o'xtam vaqtida havoni yutish (nafas olish):

a) Oq choynakka oq qopqoq, ko'k choynakka ko'k qopqoq.

b) Chovli simdan, chovgun misdan.

d) Lola arralaydi, Sora allalaydi.

e) G'uj chumchuqlar g'ujum ustida chug'uiishib, g'uj chumchuqqa g'ujum cho'qilatmaydi.

7. Bir nafas chiqarishda yonib turgan shamni puflab o'chirish, shoxdagi barglarni, qoqigulni, yupqa qog'ozdan qirqiiib, ipga osilgan kapalak shakllarini puflash va hokazolar.

Shuningdek, tarbiyachi yaxshi diksiyaga ham ega bo'lishi kerak. Nutq orfoepiyasi ustida mashq qilish, nutqning adabiy talaffuzini o'zlashtirish juda murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki talaffuz har doim ham qoida talabi asosida. ya'ni adabiy til normasi talablari darajasida bo'lmaydi. Shuning uchun ham adabiy til normalari darajasidagi nutqni suxandonlardan. badiiy so'z ustalaridan. namunali madaniy nutqqa ega bo'lgan kishilardan o'rganish kerak. Ularning nutqlariga taqlid qilish lozim. Agar ayrim so'zlarning to'g'ri lalaffuz etilishiga. urg'ularning ishlatilishiga shubha bo'lsa, lug'atdan foydalanish kerak.

Nutqning ifodaligi ustida ishlashda og'zaki nutq uchun ifodalilikning intonasion vositalaridan to'g'ri foydalanish muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun tarbiyachi o'z nntqida urg'ularni to'g'ri ishlatish, ovoz tempini va kuchini o'zgartirish bilan so'zlarning mazmunini ajratish, to'xtamlardan nutqda ovoznii vaqtincha to'xtatish (o'rinli foydalanish, nutqda ovoznii balandligi va kuchiga

qarab harakati nutq tempi, ma'lum vaqt ichida aytiladigan so'zlar miqdori), ovoz balandligini o'zgartirish ustida mashq qilish lozim. Intonatsiya nutqni jonli, jo'shqin qiladi, fikrni to'liq va tugallangan holda bayon etishga yordam beradi.

Tarbiyachi o'z lug'atini, tilning grammatik tomonini badiiy, ilmiy, maxsus va boshqa adabiyotlarni doimiy ravishda o'qib borish bilan boyitadi va takomillashtiradi. Biroq tarbiyachi adabiyotlarni o'qish jarayonida tilning mazmuniga, yangi so'zlarga ahamiyat beribgina qolmasdan, balki muallifning asar mazmunini ochishda tilning qaysi vositalaridan foydalanganligiga, qaysi so'z va grammatik shakllarni ishlatganligiga, materialni qay darajada bayon etganligiga ham e'tibor qaratishi kerak.

Tarbiyachi nutqidagi so'zlar aniq tanlansa, jumalar grammatik tomondan to'g'ri bo'lsa, imdagi fikrlar oddiy, aniq, ravshan bo'lsa, izchil ketma-ketlikda bayon etilsa, bolalarning yoshi va psixik xususiyatlari hisobga olinsa, bunday nutq bolalar tomonidan osonlik bilan idrok qilinadi va ular uchun tushunarli bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, tarbiyachining hikoyasi to'liq, chiroyli so'zlari to'g'ri tanlab olingan, grammatik tomondan to'g'ri shakllangan, mazmunli va ifodali, mantiqan bog'langan bo'lishi kerak.

3. Tarbiyachi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashning zarurligi. O'qituvchi - tarbiyachi bolalarimizga zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi chuqur bilimga ega bo'lishi kerak.

Bolalarning nutq madaniyati pedagogning (va boshqa kattalar-ning) nutq madaniyatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Doimo kichikintoylarning diqqat-e'tibori markazida turadigan va ular bilan muloqot qiladigan tarbiyachining nutqi bolalar ona tili, nutq madaniyati namunalarini oladigan asosiy manba hisoblanadi, shuning uchun u nafaqat to'g'ri so'zlashi, ona tilining barcha tovushlarini aniq va tushunarli qilib talaffuz etishi, balki u muayyan balandlikdagi ovozdabosiqlik bilan so'zlashi, uning nutqi intonatsion jihatdan ifodali, grammatik jihatdan to'g'ri rasmiylashtirilgan, ravon, tushunish uchun oson bo'lishi hamda so'z bilan belgilash to'g'ri va aniq amalga oshirilishi lozim.

Tarbiyachining ifodalilik vositalaridan foydalangan holda o'qigan hikoyasi bolalarda qiziqish uyg'otadi, ularda qayg'urish, so'z kuchini his qilish, uring mazmunini anchagacha yodda saqlab qolish imkonini beradi; agarda aynan shu hikoya tez va qumq ohangda his-haya-jonlarsiz o'qib berilsa, u faqatgina badiiy asarga nisbatan zerikish va befarqlikni shakllantiradi.

Pedagog o'z nutqiga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lishi va unda kamchiliklar borligini sezsa, ularni darhol bartaraf etishga intilmog'i lozim.

Biroq o'z nutqining kamchiligini aniqlash har doim ham oson kechmaydi, chunki muloqot jarayonida so'zlovchining diqqat-e'tibori eng avvalo nutqning

shakliga emas (qay tarzda aytish), balki uning mazmuniga (nimani aytish) qaratilgan bo'ladi. Bundan tashqari, o'z nutqiga nisbatan beparvolik bilan munosabatda bo'lish natijasida ayrim kamchiliklar tilga qattiq o'mashib qolishi va keyinchalik so'zlovchi uni sezmay qolishi mumkin. Masalan, nutqning shoshqaloqligi, tushunarsizligi, bir ohangdaligi (monotonligi), ovozning kuchliligi, ayrim tovushlar, so'zlarni noaniq talaffuz qilish kabi nuqsonlar sezilmasdan qoladi.

O'z nutqining nomukammalliklari haqida bilish uchun pedagog o'z o'rtoqlarining mulohazalariga quloq tutishi darkor. Ochiq darslarni videokassetaga yozib olish va uni keyin muhokama qilish maqsadga muvofiqdir. Shunda tarbiyachi nutqini tovush, leksik vositalardan foydalanish, grammatik jihatdan rasmiylashtirish nuqtayi nazaridan tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Ayni paytda shuni hisobga olish lozimki nutqni yozib olish chog'ida tarbiyachining o'zini-o'zini nazorat qilishi evaziga nutq si-fati yaxshilanadi. Shuning uchun nutqda aniqlangan kamchiliklarga tarbiyachining o'zi va uning o'rtoqlari diqqat-e'tibor bilan yondashishlari zarur.

Nutqda aniqlangan kamchilik(nomukammalliklar)larni (yomon diksiya, leksik-grammatik rasmiylashtirishdagi xatoliklar va h.k.) tarbiyachi maxsus daftarga qayd etadi, so'ngra reja ishlab chiqadi va kamchiliklarni bartaraf etishga doir ishlarni tashkil qiladi.

O'z tarbiyalanuvchilarida ana shunday kamchiliklar paydo bo'lishining oldini olish uchun pedagog o'z nutqiga nisbatan qanday talablarni qo'yishi zarur?

Bolalar aniq va tushunarli so'zlaydigan, iboralar, so'zlar va har bir tovushni alohida-alohida aniq talaffuz etayotgan, ya'ni yaxshi diksiyaga ega bo'lgan pedagog yordamida ona tilidagi tovushlarni muvaffaqiyatli ravishda o'zlashtiradilar. Ko'pincha pedagoglarning talaffuzi biroq noaniq va tushunamz bo'ladi, ular tovushlar va so'zlarni og'izni yetarli darajada ochmasdan talaffuz qiladilar, ayrim tovushlar yutib yuboriladi, undoshlar tushunarsiz talaffuz etiladi.

Pedagog talaffuzning adabiy me'yorlariga rioya qilishi, o'z nutqida turli shevalar, mahalliy so'zlashuvlar ta'sirini bartaraf etishi, so'zlarda urg'uni to'g'ri qo'yishi lozim.

Nutqda hissiyotlar, fikrlarning eng nozik qirralarini ham ifodalash mumkin. Bunga nafaqat tegishli so'zlar yordamida, balki ifodalilikning intonatsion vositalari, ovoz kuchi, sur'ati, mantiqiy urg'usi, pauza, ritm, tembr, ohangdan to'g'ri foydalanish tufayli erishiladi. Ushbu vositalardan foydalanilganda tarbiyachi tomonidan bolalarga o'qib berilgan she'rlar, ertaklar, hikoyalar ularning mazmunini yaxshi tushunish, ona tilining qudrati va go'zalligini his qilish imkonini beradi.

Bir xil ohangdagi nutq kichik tinglovchilarni toliqtirib qo'yadi, matn mazmuniga bo'lgan qiziqishni pasaytiradi. Bolalar bunday nutqni tinglash davomida tez toliqib qoladilar, boshqa tomonlarga qaraydilar, chalg'iy boshlaydilar, keyinroq esa umuman tinglamay qo'yadilar.

Tovush apparati uch bo'limdan iborat: generator, energetik, rezonator.

Tovushning hosil botishi:

1. Bu tovush kuchi bilan bog'liq (nutq apparati organlari bilan bog'liq).
2. Tovush jarangdorligi (tovush jarangdorligini turli masofalarga yuborib baland pastligini o'zgartirish).
3. Tovushning egiluvchanligi va harakatchanligi (tovushni o'zgartira olishi, tovushning baland-pastligi).
4. Diapazon-tovushning hajmi (chegarasi eng baland va eng pastki ton bilan belgidir).
5. Tembr-tovushning yaqinligi, yumshoqligi, silliqligi, xususiyligi. Tovush apparatining charchashi, tovushda bor bo'lgan nuqsonlar va buzilishlar orqali yuzaga keladi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Tarbiyachi nutqining bolalar nutqini to'g'ri rivojlanishidagi ahamiyati qanday?
2. Tarbiyachi nutqiga qo'yiladigan pedagogik talablarni sanang.
3. Sizingcha bugungi kun tarbiyachisi shaxsiga va nutqiga qo'yilgan talablar asoslimi? Bu borada sizda qanday takliflar bor?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
9. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyada texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

18-§:MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARI VA OILADA NUTQ O'STIRISH BO'YICHA METODIK ISHLAR

REJA:

1. Farzand tarbiyasining oilada tutgan o'rni
2. Maktabgacha ta'lim muassasalari va oilada olib boriladigan ishlar
3. Ota-onalar burchagi va ko'rgazma tashkil etish

Tayanch tushunchalar: tarbiya, oila, nutq o'stirish, tarbiyachiga qo'yiladigan talablar, ota-onalarga qo'yiladigan talablar, ota-onalar burchagi, ko'rgazma tashkil etish, ota-onalar qo'mitasi.

1.Farzand tarbiyasining oilada tutgan o'rni. Bolalar tarbiyasi masalasi azaldan muhokamaga sabab mavzu sanalgan. “Bolalarni kim tarbiya qilishi kerak, oilami yoki davlat” – degan jumboq qadimgi yunon faylasuflari Aflotun ham Arastu davrlaridanoq paydo bo'lgan. Bu ikki olim ham o'z qarashlarini bayon etgan. Ularning fikriga ko'ra, bola tarbiyasi bilan davlat shug'ullanishi kerak va barcha zarur ishlarni davlat bajarishi kerak edi. Bu fikrni qo'llab-quvvatlovchilar ham topildi. Biroq sharq mutafakkirlari bu nazariyani rad etishdi, aksincha bola tarbiyasi uchun dastavval ota-ona javobgar degan fikrni ilgari surishdi.

Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni ham tartibga solish zarur ekanligini Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida keltirib o'tgan. Necha asrlik tarixga ega bo'lishiga qaramay o'sha fikrlar hali ham amalda muhim sanaladi. “Ota-onalarning bolalarga tarbiyaviy ta'sirining bor kuchi obro'ga asoslanadi. Biroq, bu obro' tabiatan berilmaydi, sun'iy ravishda yaratilmaydi, qo'rqitish va zo'rlik bilan erishilmaydi, balki ota-onaga nisbatan mehr-oqibatdan kelib chiqadi”-degan fikrni yoqlaydi. Hamma ota-onalar ham bolalarini yaxshi ko'radi. Lekin yaxshi ko'rish bilan mehr bilan yaxshi ko'rishni farqi bor. Ba'zi qattiqqo'l ota-onalar borki, ular garchi qattiqqo'l bo'lsalar-da, lekin bolalari ota-onalarini qattiq hurmat bilan yaxshi ko'radilar. Sababi, garchi qattiqqo'l bo'lsalar-da, lekin bolasiga mehr bilan ko'ziga tik qarab, cho'kkalab tanbeh bergan-ki, buni bola juda muhimligini tushungan. Shunchaki “bu ish mumkinmas, bunday qilma” deyish o'rniga qattiqqo'l bo'lsalar-da obro' topgan ota-onalar bolalarining qo'llarini ushlab, ular bilan hattoki bo'ylarini ham tenglash maqsadida cho'kkalab, do'stlarcha ko'zlariga qarab o'ziga ishongan shaxs ovozida tushuntirishi qilingan xatoning takrorlanmasligini kafolatlaydi. Umrda bolasini ko'ziga qaramay, faqat shirin so'zli, erkalovchi ota-onalarning bolalari aksincha, ulardan uzoqlashadilar. Sababi bolalar bilan muloqotda siz ham bolalikka qaytishingiz kerak. Biz kattalar ham ko'proq tashqaridagi insonlar gapini muhim deb sanaganimiz kabi bolalar ham tengdoshlarini fikrini o'ziga yaqin olishadi. Shuning uchun ham bolalar bilan bola tilida muloqot qilish kerak. Bu samarali va sinalgan uslubdir. Biz qattiqqo'l bo'lish kerak degan fikrdan yiroqimiz, biroq oilada tarbiyachi ota-onalar ekanligini unutmagan holda, bolalar bilan tarbiya masalasida oz bo'lsa-da qattiqqo'lilik kerak degan fikrdamiz. Bu degani bolani urish yoki shaxsiyatiga tegish emas. Shunchaki

bolaga qat'iyat bilan javob berish, ko'zlar bilan yo'l ko'rsatish va o'zini farzandi uchun ideal darajaga olib chiqish oilada farzandlar oldida ota-onalarning hurmat qilinishini kafolatlaydi. Bunday ota-onalar bolaning erkalanish vaqtini ham, o'ynash vaqtini ham, oilada o'zini erkin tutishi muhimligini ham yaxshi biladilar, faqat hukronlikka intilib, bolalar ustidan zug'm qilish kelajakda yaxshi meva bermasligini tushunadilar. Shuning uchun ham Alisher Navoiy "tarbiyada xato qilishga yo'l qo'ymaslik kerak" – degan. Bu fikr nafaqat ota-onalar, balki tarbiyachilar uchun ham ta'lluqlidir.

Tarbiyachi bolalarga aslo baqirmasliklari kerak. Tarbiyachining baqirib tanbeh berishi bolalarga salbiy ta'sir qiladi. U rivojlanishdan to'xtaydi, ya'ni ko'zga ko'rinmaslikka harakat qiladi, hech qachon tashabbus ko'rsatmaydi. E'tiborda bo'lishdan qo'rqib yashashadi. Shuni yodda tutish kerakki, faqatgina boladagi tashabbuskorlik, xayrixohlik va erkinlik ularning yaxshi natijalarga erishishida yordam beradi. Shu bilan birga oiladagi sharoit va muammolar ham bolalar psixikasiga ta'sir qiladi. Shuning uchun bolalarni ota-onalari bilan har kuni bu haqida oz fursat bo'lsa-da, bolaning bugungi kayfiyati haqida so'rab olish kerak. Tarbiyachi har bir bola bilan individual suhbat chog'ida o'shaning kayfiyatga kira olishi va ikkalasi birgalikda kayfiyatni ko'tarishga erishishi zarur. Yig'lab turgan yoki hafa holdagi bolaga aslo kulib gapirilmaydi. Bu bolaga ham yoqmaydi. Mahoratli tarbiyachilar yoshga bog'liq bolalar psixikasini o'rganadi va ulardagi o'zgarishlar bilan bog'liq sabablarni qidiradi, har bir bolaning individual xususiyatlarini ko'ra biladi. Aksincha, shunchaki oylik uchun ishlayotgan tarbiyachilar esa bu jarayonda ota-onalar bilan bog'liq muammolar sababli deb e'tiborsiz qoldiradilar. Garchi ota-onalar bilan bog'liq bo'lsa-da, lekin o'sha jarayondan chiqib ketish mahoratli tarbiyachilar uchun sevimli kasblaridagi bir imtihon kabi oson kechadi. Shuningdek, bu jarayonda bolaning kayfiyatini, umuman ruhiyatini ko'tarish uchun ham tarbiyachi bolaning yaqin qarinoshlari bilan yaqindan suhbat qilish kerak bo'ladi. Bolaning shaxsiyatiga tegmagan holda unga mehr ko'rsatishga dav'at etish lozim.

Tarbiyachilik eng muhim kasblardan biridir. Kasblarni bir-biridan ustun qo'yib bo'lmaydi, lekin tarbiyachilik baribir yuksak e'tirofqa arziydi. Aynan bolalar bog'chasida bolalar dunyoviy bilimlarga qiziqishni boshlaydilar, bu qiziqishni tarbiyachilar uyg'otadilar. Tarbiyachi bu jarayonda hammani teng ko'ra bilishi doim eslatilib kelingan. Agar tarbiyachi kimnidir a'lo ko'radigan bo'lsa-da, buni aslo bildirmasligi lozim. Shunday vaziyatda tarbiyachining adolatliligi, mehriboaligi, mas'uliyatliligi, pedagogik mahoratining mavjudligi yordam beradi. Tarbiyachi ham robot emas, biroq u avvalo insoniy his-tuyg'ularga aldanmasligi, faoliyati davomida faqat tenglikka amal qilishi lozimligini yodda tutmog'i shart. Bizning nazarimizda ideal tarbiyachi qanday bo'lishi kerak? Har kimning qarashi bu borada o'zgacha. Eng muhimi shuki, tarbiyachi hech qachon to'xtab qolmasligi, doim mehri bilan intilishda bo'lmog'i kerak. Malakasini oshirishi, mualliflik uslubi, qo'llanmalar, maqolalarini e'lon qilib borishi ham uning zamonaviy pedagog ekanligini isbotlaydi. Tarbiyachi yosh avlodni xalqimizning munosib farzandlari qilib tarbiyalashdek muhim va faxrli shu bilan birga ma'suliyatli

vazifani bajaradi. Tarbiyachining siyosiy yetukligi bolalarni tarbiyalash sifati uchun xalq va jamiyat oldidagi o'z ma'suliyatini anglashga ta'lim - tarbiya ishlarini hal etishga ijodiy yondoshishga o'z mahoratini doimo faollashtirib borish va hamkasblarning ishdagi o'sishiga ko'maklashuviga yordam beradi. Tarbiyachi o'zi yashab turgan o'lka hayotini bilishi tabiat va jamiyat omillarini tushunishi ijtimoiy faol bo'lishi kerak.

Maktabgacha ta'limda bolalar nutqini o'stirish, ularni fikrlashga, uni boshqalarga tushunarli bayon etishga o'rgatish, bolalarning "obrazli, mantiqiy, ijodiy, abstrakt" fikrlashini shakllantirish va maktabga tayyorlashda nutq o'stirish metodlarining o'rni, mohiyati muhimdir. Shuning uchun har bir tarbiyachi pedagogning ta'lim metodlarini puxta bilishi, bolalar nutqini rivojlantirishning eng qulay metodlarini tanlashi va qo'llay olishi, uni takomillashtirishi lozim.

Bizningcha, fikrlash bu – faol jarayon bo'lib, u biror haqiqat yoki asos to'g'risidagi fikrlarni qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

Erta bolalikdan farqli o'laroq, maktabgacha tarbiya g'oyalarga asoslangan. Bola hozirgi paytda nimani sezmagani, balki o'tgan tajribasidan bilgan narsasini o'ylashi mumkin. Tasvirlar va tasavvurlar bilan ishlash maktabgacha yoshdagi bolaning fikrlashini qo'shimcha vaziyatga aylantiradi, qabul qilingan vaziyatdan tashqariga chiqadi va bilish chegaralarini sezilarli darajada kengaytiradi. Maktabgacha yoshdagi bolaning fikrlashidagi o'zgarishlar, avvalambor, fikrlash va nutq o'rtasida tobora yaqinroq aloqalar o'rnatilayotganligi bilan bog'liq. Bunday o'zaro bog'liqliklar, birinchidan, batafsil fikrlash jarayoni paydo bo'lishiga olib keladi - mulohaza yuritish, ikkinchidan, nutq rejalashtirish funksiyasini bajarishni boshlaganda, amaliy va aqliy faoliyat o'rtasidagi munosabatlarni qayta qurish, uchinchidan, aqliy operatsiyalarning jadal rivojlanishiga olib keladi. Fikrlash savol berishdan boshlanadi. Savolning mavjudligi fikrlashning muammoli xususiyatini ko'rsatadi, chunki u bolada paydo bo'lgan intellektual yoki amaliy vazifani aks ettiradi. Maktabgacha yoshdagi bolada savollar kognitiv xususiyatga ega bo'lib, qiziquvchanlik, dunyoni bilishga intilish rivojlanganligidan dalolat beradi. Bolalarning savollariga o'xshab ko'rinadigan beg'uborligi ortida borliqning murakkab muammolarini anglash, hodisa yoki jarayon mohiyatiga kirib borish istagi yotadi. Bizningcha, fikrlash bu – faol jarayon bo'lib, u biror haqiqat yoki asos to'g'risidagi fikrlarni qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

Oila va oilada bola tarbiyasi doimo dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan va bundan buyon ham shunday bo'lib qoladi. Tarbiya ishi qanchalik erta boshlansa, hosil ham shuncha erta ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ota-onalar va ta'lim muassasalari tarbiyachilari hamda pedagoglarning vazifasi yosh avlodni aqlan etuk, jismonan sog'iom, axloqan pok, barkamol inson qilib tarbiyalashdan iboratdir. Sog'lom bola avvalo sog'lom va mustaxkam oilada dunyoga kelishi, muqaddas dargoxda o'sib, ulg'ayib, tarbiyalanib voega etishi hammaga ma'ium. Oilada farzand tarbiyasida qo'yilgan har bir xato va kamchilik insonning kelajagiga o'z ta'sirini oikazmasdan qolmaydi va aksincha to'g'ri va sog'iom bola tarbiyasi kelajak poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Bola tarbiyasi bilan shug'ullangan oilalarning bolalari ta'lim muassasasida o'z imkoniyatlarini mashg'ulot jarayonida qiynalmasdan koisata oladilar. Oila va taiim muassasalarining uzluksizligi bolani nafaqat jismoniy va aqliy jihatdan rivojlantiradi, balki uni ma'naviy shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oila va taiim muassasalari tomonidan bolalarga berilayotgan taiim-tarbiya, pandu-nasihatlari haqiqat yo'ida xizmat qilishga da'vat etishidan iborat bo'ishi lozimdir.

Oila va maktabgacha taiim muassasalarining eng dolzarb vazifalaridan biri sogiom bola tarbiyasi ekan, demak Maktabgacha taiim muassasalarida hozirgi zamon talblarig mos ravishda, har tomonlama mukammal tarizda singdirilgan bilim, tarbiya yosh go'dak qalbida, ongida muxirlanib qoladi. Bolalami jismonan barkamoletib tarbiyalash, etuk, yuqori ahloqli shaxsni shakllantirishning hamma tarkibiy qismlari, ya'ni akliy tarbiya, ahloqiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, jismoniy tarbiya va nafasat tarbiyasiga xos bo'lsa, oilada ota-onalarimizning zimmasida sogiom nasil, sogiom bola tarbiyasi mas'uliyati, bolalarni sharqona uslubda tarbiyalash, milliy qadriyatlarimizni kundalik hayotga tadbiiq etish, yoshlar qalbida Vatanga muxabbat ruxida tarbiyalash, imonu-e'tiqod, insofu-diyonat xaqida ma'lumotlarni to'liq bilish bilan birga bolalardagi mexir oqibat, kattalarga boigan xurmat, kabi xislatlarni shakllantirish vazifalari turibdi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida ota-onalar uchun treninglar, munozaralar, testlar, topshiriqlar, savol nomalar, interfaol metodlari vaqti-vaqti bilan o'tkazilib turilsa, ayniqsa maktab yoshdagi 6-7 yoshli bolalarni maktabga tayyorgarligini aniqlashda ota-onalarning ishtirokida olib boriladigan har-bir mashg'ulotlar farzandlarining nimaga qodir ekanliklarini anglab olishlariga yaqindan yordam beriladi va bolalarni maktabga tayyorlashda oila a'zolarining mas'uliyati oshardi.

2. Maktabgacha ta'lim muassasalari va oilada olib boriladigan ishlar. Ta'lim muassasalarida ota-onalar va tarbiyachilar bilan o'tkaziladigan har bir munozaralar bolalarni maktabning ilk bosqichiga qadam qo'yishlarim sillikliq bilan o'tilishida yordam beradi hamda sog'lom bola va sogiom muxit sharoitini mustaxkam yaratishga imkon beradi.

Treninglar maktabgacha ta'lim muassasa uslubchisi, maktabgacha tayyorlov gurux tarbiyachisi va tarbiyalanuvchilari hamda ularning ota-onalari, boshlang'ich sinif o'qituvchilari ishtirokida o'tkazilishi bola rivojlanishida to'g'ri tashxis qo'yishga yordam beradi.

Ota-onalarga: "Sizning bolangiz yaqinda yoshga to'ladi uning hayotida yangi tartibli, rejaga asoslangan ta'lim boshlanib, u bolangizni har tomonlama sog'om, tetik, mustaqil shaxs sifatida voyaga etishida zamin yaratish bosqichlariga aylanadi" deb murojat etiladi. Maktab ostonasiga birinchi qadamini qo'yar ekan sizning bolangiz hayotida o'chmas, esda qoluvchi damlar boshlanadi deb savolnomalar tarqatiladi vayoza ravishda javob berilishini iltimos qilinadi.

1. Sizning bolangizda maktabda o'qishga moyillik bormi?
2. Sizningcha bola maktabga tayyorgarlikni oilada oladimi?
3. Maktabda muvaffaqiyatli o'qib ketishi uchun nima zanir?
4. Jismoniy sogiom bo'ishi uchun nimalarga e'tibor qaratilishi lozim?

5. Shaxsan sizning bolangiz bolalar bog'chasidan so'ng maktab sharoitiga moslashishi uchun nimalarga etibor qaratar edingiz?

6. Maktabgacha ta'lim muassasalari va maktab ta'limi o'rtasidagi farqlami bolangiz ongiga singdira olasizmi?

7. Maktab hayotidagi qonun-qoidalami bilishi va unga amat qilishiga yordam bera olasizmi?

8. Maktabgacha ta'lim muassasalaridan qanday talab va istaklaringiz bor?

Shu kabi savollarga javoblar olingandan so'ng munozarani olib borish uchun ota-onalarga topshiriqlar beriladi:

- ota-onalarning maktab bo'sag'asidagi tashvishlari qay darajada ekanligini aniqlash,

- maktabga bolalami har tomonlama tayyorlash uchun ota-onalami qiziqtirgan kitoblarni mavjudligi,

- bolani sog'lom muxitda tengdoshlari bilan o'rtoqlashishga ko'maklashishi.

- o'cjish va sanashni bilish darajalarini amqlashga yordam berish.

- bolalami intizomli, tartibli, chidamli va mustaqil fikirlashga undash.

Ota-onalar topshiriqlar yuzasidan o'zaro munozara qilganlaridan so'ng ulami fikr va muloxazalarini tinglash hamda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari va boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari bolalami maktab ta'limiga tayyorlashda ulami sog'lomligiga katta e'tibor qaratish, jismonan va aqlan rivojlantirish mas'uliyatini yuklash, muassasalar bilan hamkorlikda ish olib borish vazifalarini bajarishdan iboratligi tushuntiriladi hamda ta'limning kevingi turi - boshlang'ich sinflarda muvaffaqiyatli ta'lim olishga yo'naltiriladi. Xususan mustaxkam oilada sog'lom bola tarbiyasi bolalami ma'rifatli, ishbilarmon, tadbirkor, bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishning ma'naviy-axloqiy asoslarini to'g'ri tushuna oladigan, halol, to'g'ri, birovlar haqqiga xiyonat qilmaydigan, hayr-ehson, sahovat va muruwat kabi fazilatlaming asl ma'nosini yaxshi anglaydigan jamiyat a'zosi qilib tarbiyalashda maktabgacha ta'lim muassasalari va ota-ona awalo, o'zi, qolaversa, farzandlarmi ham o'rgatib bormog'i har biri o'z mas'uliyatini anglab etmog'i, ota-ona va tarbiyachi farzand tarbiyasida mohirona bo'hshi bugungi kun talablaridan biri hisoblanadi.

Bolalarning ta'lim-tarbiyasiga, bilim olishiga asosiy zamin yaratuvchi maskon oiladir. Bolalarda insoniylik, awalambor, oilada, ota-onalardan ibrat olgan holda shakllanadi. Ota-ona bolaga boshidan ta'lim-tarbiyani, nutqmadaniyatini, odamiylik hislatlarini qunt bilan singdirib borsalar, etuk, barkamol, sog'lom, mustaqil fikrlovchi eng asosiysi, odobli shaxs bo'lib etishadilar.

Inson hayotda bilim olishga intilishni, Vatanni sevishni, ardoqlashni, kattalami hurmat qilishni, muomala madaniyatini ota-onadan o'rganadi. Oila birinchi navbatda ta'lim-tarbiya maskani hisoblanadi. Yosh avlodga ma'naviy, axloqiy-madaniy tarbiya berishning yo'llan va vositalari xilma-xil bo'lib, bular ichida bolalarning nutqi, muomalasi alohida o'rin tutadi. Farzand ota-onaning baxti va boyligi hisoblanadi, ota-onalarning bolalami sevishi, o'z navbatida bolalarning ota-onalaridan o'rgangan, eshitgan muomalalari, so'zlashish madaniyati bolalarning ota-onalarini astoydil hurmat qilishi oila ko'rki bo'ib hisoblangan.

Ota-onaning shaxsiy namunasi bola tarbiyasining eng muhim metodlaridan biri hisoblanadi. Ota-ona o'z bolalarida mehnatsevarlik, katalarga hurmat, o'zidan kichiklarga shafqatli bo'lish va g'amxo'rlik qilish, yovuzlikka nafrat kabi ijobiy xislatlarni shakllantirishga harakat qilganlar.

Ba'zi oilalarda ota-onalarning o'zaro kilishmovchiliklari sababli bolalar hayotda juda qiynaladilar. Bunday oilalarda bo'lib turadigan janjal-to'palonlar, xaqoratli so'zlar oilada o'sib kilayotgan farzandlarga katta ta'sir etadi. Bolalarda ota-onasiga bo'lgan hurmat yo'qoladi. Bola yurish turish va o'zaro munosabat qoidalari, yoshlarning ota-ona va kattalar oldidagi burchi, mehnati, kasb-kori va ularning inson hayotidagi roli haqidagi dastlabki tushuncha va tasavurlarni oilada oladilar, odob hamda ma'naviy hayot oilada o'yg'onadi. Shuning uchun ota-onaning jamiyat oldidagi eng katta va birmahallan vazifasi farzandlarning qobiliyatlari va qiziqishlariga e'tibor bergan holda ularga to'g'ri ta'lim-tarbiya berishlaridir.

Bugungi kunda farzandlarining ehtiyoj va intilishlari asosida yuksak darajada tavlīm-tarbiya berayotgan oilalar juda ko'p.

Bola har qadamda, har daqiqada kattalardan ta'sirlanadi, o'rganadi, eshitgan ko'rganlarini takrorlaydilar, Ota-onalaridan mulokotga kirish madaniyatini o'rganadilar, bu narga keyinchalik ularning hayoti mazmunini begilaydi. Ota-onalar bolalariga nutqmadaniyatiga muvofiqnamani qanday gapirish mumkin, namani aytmalik kerakligini yaxshi biladilar.

Nutq madaniyati inson ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Nutqmadaniyati bu awalo fikrlash madaniyatidir.

Har bir oila umumjamiyat talablari asosida faoliyat yuritadi. Jamiyat taraqqiyotining rivoji esa uning bag'rida mavjud boigan oilalarning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy qiyofasining shakllanganlik darajasiga bevosita bog'liqdir.

Oila bola uchun eng muhim tarbiyaviy muhit bo'lib, bu muhitda shaxs kamoloti eng muhim hisoblangan hulq-atvor, iroda, xarakter va dunyoqarash shakllanadi.

Oilaviy munosabatlar farzandlarning aqliy, ruhiy kamolotini ta'minlabgina qolmasdan, ota-onalarda o'ziiga xos faollikni ham yuzaga keltiradi. Oilada qaror topgan sog'lom ma'naviy-ruhiy muhit farzandlarning etuk, barkamol bo'lib voyaga etishishlari uchun beqiyos ahamiyatga egadir. Ota-onalar o'z ijtimoiy burchini bajarar ekanlar, farzandlarning mehnatga, uni tashkil etuvchilarga nisbatan mehr-muhabbat, hurmat tuyg'usini shakllantirish, ularni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlash, turli ko'rinishdagi munosabaitlarini me'yorlarga og'ishmay rioya etish, sog'lom turmush tarzini yaratish, ko'zda tutiladi. Oila jismoniy va psixologik jihatdan sog'lom, ma'naviy barkamol, ijtimoiy mehnat hamda oilaviy hayotga tayyor, nutqmadaniyatni shakllangan, so'zga boy shaxsni o'sib ulg'aytirib beradi. Ota-onalar bolalarining etuk, barkamol va sog'lom o'sishlarida ularning kundalik hayotiy rejimiga amal qilishlari nihoyatda muhimdir.

Oilada uyushtirilayotgan suhbatlar alohida diqqatga sazovordir. Odob-axloq mavzusida uyushtirilgan muloqotlar farzandlarning til vo'ntalarini mustaqil tarzda qilashlariga erishish zarurligini ko'rsatadi. Bunday oilaviy suhbatlar

farzandlarning kundalik faoliyatida, sayru sayohatlarda samarali natija berishi shubhasizdir.

Hozirgi zamon talablariga muvofiq oilada bolalar ona tilini, adabiy talaffuz me'yorlariga binoan barcha tovush va so'zlamni aniqva tiniqtalaffuz etib, so'z boyligini rivojlantirmog'i lozim. Bolalar shaxsini shakllantirish, nutqini rivojlantirish borasida yo'l qo'yiladigan kamchiliklar hali-hanuz oilalarda etarli darajada emas. Ota-onalarning bolalarga beparvoliklari, so'zlashganda nutqmadaniyatiga ahamiyat bermasliklari oilada bola nutqining buzilishiga olib kelmoqda. Oilada bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi birgalikda uyushtiriladigan o'yinlarda, sayrlarda yuqori darajada shakllanadi. Bolalarning nutqmadaniyatini shakllantirishda oiladagi katta-kichiklar, tmgdoshlari bilan qilinadigan muomalalari ko'proq o'ynaydi Farzandlarning o'z harakatlari va xulqini boshqara bilishi diqqat, fikr va xotira sifatini oshirishga ta'sir ko'rsatadi. Oilada bolalarning yaqin qarindoshlari bilan hamkorlikdagi va mustaqil faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq kundalik mashg'ulotlarni bajarishi ularning fikrlash faolligini rivojlantirishga jadal ta'sir ko'rsatishi kuzatildi. Shu bilan birga, oila va maktabgacha ta'lim tashkiloti hamkorligini yo'lga qo'yish orqali rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni muntazam tashkil etishda uzviylik tamoyiliga amal qilish o'zining ijobiy samarasini berdi.

Xulosa qilganda, oilada biror-bir yutuqqa erishish tarbiyaga bog'liq. Shuning uchun ham oilada tarbiya, madaniy xulq-atvor odatlarini shakllantirishga muayyan darajada e'tibor berish, ularda yaxshilik, kamtarlik, adolatlilik, vijdonlilik to'g'risidagi axloqiy tasavurlarini tarkib toptirish va shu xildagi sifatning didiga nisbatan salbiy munosabatni tarbiyalash kerak.

Oilada farzandlar nutqmadaniyatini shakllantirish, mamlakatimiz ravnaqiga hissa qo'shadigan, barkamol avlodni voyaga etkazishda o'z samarasini berishi shubhasizdir

3. Ota-onalar burchagi va ko'rgazma tashkil etish. Ota-onalar burchagi ularni tarbiyaga oid yangiliklar va pedagogik masalalar bilan tanishtirish maqsadida tashkil etiladi. Ularga kitoblar, jumallar, rasmlar, bolalarning ishlari, bolalar ovqatining xillari, bolalarning uyidagi va oiladagi kun tartibi, ota-onalar uchun eslatmalar, e'lonlar joylashtiriladi. Burchak vaqti-vaqti bilan tarbiya vazifasiga qarab o'zgartirib turiladi.

Pedagogik bilimlarni targ'ib qilish bo'yicha tashkil etiladigan ko'rgazmalar ko'pincha ota-onalar konferensiyalari, majlislari, konsultatsiyalar oldidan tashkil etiladi. Unda xalq ta'limi to'g'risidagi qonun va qarorlar, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmoqlari va undagi tarbiyalanuvchilar sonining o'sishini ko'rsatuvchi diagrammalar, bolalar bilan olib boriladigan ta'lim - tarbiya jarayonlari, bolalar hayotini aks ettiruvchi tasvirlar, kitob va o'yinchoqlar, bolalarning ishlari o'rin oladi. Ota-onalar burchagi oila bilan olib boriladigan ishning ko'rgazmali usuli, uning did bilan bezatilishiga alohida e'tibor berilishi kerak. Bundan tashqari, ota-onalarga tarbiya to'g'risidagi filmlar namoyish etiladi, bular ko'pincha ota-onalarni qiziqtiradigan bahslar boshlanishiga sababchi bo'ladi.

Ota-onalar uchun ochiq eshiklar kunining tashkil etilishi ham maktabgacha

ta'lim muassasalari ishida muhim o'rin egallaydi. Bunday kur larda ota-onalarga bolalarning mashg'ulotlari, mehnat, o'yin faoliyatlari, sayrlar va bolalarning jamoada o'zlarini qanday tutushlari va shunga o'xshashlar ko'satiladi.

Ota-onalar qo'mitasi. Ota-onalar qo'mitasi «Maktabgacha ta'lim muassat asining Ustavi»ga binoan mudiraga yordam berish uchun tuziladi, U ota-onalarning umumiy majlisida bir yil muddatga saylanadi. Bi qo'mitaga har bir yosh guruh ota-onalaridan 1-2 vakil saylanadi. Qo'mitaning asosiy vazifasi mudiraga maktabgacha ta'lim muassasasining xo'jalik va ta'lim-tarbiya ishlarida yordam berish, qo'mita a'zolari, ota-onalar majlisi va kechalarni tayyorlash, o'tkazish va boshqa ishlarda tarbiyachilarga ko'maklashishdir.

Ota-onalar qo'mitasi bolalarning ota-onalari bilan tanishadi, bolalarni tayyorlash bo'yicha ular bilan ish olib boradi. Qo'mita a'zolari har ikki oyda bir marta yig'ilish o'tkazadi. Ota-onalar qo'mitasi mudiraning ish rejalari va ishning ahvoli to'g'risidagi o'zlarini qiziqtimvchi ba'zi masalalar haqidagi ma'ruza va hisobotni eshitishga haqlidir.

Ota-onalar qo'mitasining faoliyati haqidagi hujjatlar maktabgacha ta'lim muassasasida saqlanadi.

Munozara shaklidagi ota-onalar bilan o'tkaziladigan pedagogik kengash.

Maqsad: Ota-onalarga bolalarining maktabning ilk bosqichiga moslashuvini silliqlik bilan o'tishida yordam berish. Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning vaziyatlarini aniqlash.

Ishtirokchilar:

- maktabgacha ta'lim muassasasi metodisti;
- katta guruh tarbiyachilari;
- maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarining ota-onalari;

I-sinf o'quvchilarining ota-onalari.

O'zbek oilasining o'ziga xos, betakrorligi - nutq etiket qoidalarignutq etiket qoidalarignutq etiket qoidalarigka intilish kabilarning barhayotligidadir.

Bolalarning ta'lim-tarbiyasiga, bilim olishiga asosiy zamin yaratuvchi maskon oiladir. Bolalarda insoniylik, avvalambor, oilada, ota-onalardan ibrat olgan holda shakllanadi. Ota-ona bolaga boshidan ta'lim-tarbiyani, nutq madaniyatini, odamiylik hislatlarini qunt bilan singdirib borsalar, yetuk, barkamol, sog'lom, mustaqil fikrlovchi, eng asosiysi, odobli shaxs bo'lib yetishadilar.

Inson hayotda bilim olishga intilishni, Vatanni sevishtni, ardoqlashni, kattalarni hurmat qilishni, muomala madaniyatini ota-onadan o'rganadi. Oila birinchi navbatda ta'lim-tarbiya maskani hisoblanadi. Yosh avlodga ma'naviy, axloqiy-madaniy tarbiya berishning yo'llari va vositalari xilma-xil bo'lib, bular ichida bolalarning nutqi, muomalasi alohida o'rin tutadi. Farzand ota-onaning baxti va boyligi hisoblanadi, ota-onalarning bolalarni sevishi, o'z navbatida bolalarning ota-onalaridan o'rgangan, eshitgan muomalalari, so'zlashish madaniyati bolalarning ota-onalarini astoydil hurmat qilishi oila ko'rki bo'lib hisoblangan.

Ota-onaning shaxsiy namunasi bola tarbiyasining eng muhim metodlaridan biri hisoblangan. Ota-onalarning o'zaro bir-birlari bilan suhbatlashishi,

ovozlarining past-balandligi, sizlab gaplashishlari, bir-birlarini tinglashlari, yurish-turishlari, munosabatlarining ta'siri ostida o'sib-ulg'ayishlari shular jumlasidandir.

Ota-onaning shaxsiy namunasi bola tarbiyasining eng muhim metodlaridan biri hisoblanadi. Bolalarni yuksak axloqli va odobli qilib tarbiyalash qadim zamonlardananoq, barcha xalqlarning orzusi, istagi bo'lib kelgan. Ota-ona o'z bolalarida mehnatsevarlik, kattalarga hurmat, o'zidan kichiklarga shafqatli bo'lish va g'amxo'rlik qilish, yovuzlikka nafrat kabi ijobiy xislatlarni shakllantirishga harakat qilganlar.

Ba'zi oilalarda ota-onalarning o'zaro kilishmovchiliklari sababli bolalar hayotda juda qiynaladilar. Bunday oilalarda bo'lib turadigan janjal-to'palonlar, xaqoratli so'zlar oilada o'sib kilayotgan farzandlarga katta ta'sir etadi. Bolalarda ota-onasiga bo'lgan hurmat yo'qoladi. Bola yurish turish va o'zaro munosabat qoidalari, yoshlarning ota-ona va kattalar oldidagi burchi, mehnati, kasb-kori va ularning inson hayotidagi roli haqidagi dastlabki tushuncha va tasavvurlarni oilada oladilar, odob hamda ma'naviy hayot oilada uyg'onadi. Shuning uchun ota-onaning jamiyat oldidagi eng katta va birinchi vazifasi farzandlarning qobiliyatleri va qiziqishlariga e'tibor bergan holda ularga to'g'ri ta'lim-tarbiya berishlaridir.

2. Ota-onalar va maktabgacha ta'lim muassasalari hamkorligida bolalarni tarbiyalash. Bugungi kunda farzandlarining ehtiyoj va intilishlari asosida yuksak darajada ta'lim-tarbiya berayotgan oilalar juda ko'p.

Bola har qadamda, har daqiqada kattalardan ta'sirlanadi, o'rganadi, eshitgan ko'rganlarini takrorlaydilar. Ota-onalaridan muloqotga kirish madaniyatini o'rganadilar, bu narga keyinchalik ularning hayoti mazmunini begilaydi. Ota-onalar bolalariga nutq madaniyatiga muvofiq nimani qanday gapirish mumkin, nimani aytmaslik kerakligini yaxshi biladilar.

Nutq madaniyati inson ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Nutq madaniyati bu avvalo fikrlash madaniyatidir.

Ota-onalar avvalambor bolalarining nutq madaniyatini nazorat qilib borishlari, bolalari nutqiga jiddiy e'tibor berishlari, muloqotda nutq etiket qoidalariiga rioya qilishlari, bola nutqini takomillashtirishni to'g'ri yo'lga qo'yishlari kerak.

Har bir oila umumjamiyat talablari asosida faoliyat yuritadi. Jamiyat taraqqiyotining rivoji esa uning bag'rida mavjud bo'lgan oilalarning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy qiyofasining shakllanganlik darajasiga bevosita bog'liqdir.

Oila bola uchun eng muhim tarbiyaviy muhit bo'lib, bu muhitda shaxs kamolotida eng muhim hisoblangan hulq-atvor, iroda, xarakter va dunyoqarash shakllanadi.

Oilaviy munosabatlar farzandlarning aqliy, ruhiy kamolotini ta'minlabgina qolmasdan, ota-onalarda o'ziga xos faollikni ham yuzaga keltiradi. Oilada qaror

topgan sog'lom ma'naviy-ruhiy muhit farzandlarning yetuk, barkamol bo'lib voyaga yetishishlari uchun beqiyos ahamiyatga egadir.

Ota-onalar o'z ijtimoiy burchini bajarar ekanlar, farzandlarning mehnatga, uni tashkil etuvchilarga nisbatan mehr-muhabbat, hurmat tuyg'usini shakllantirish, ularni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlash, turli ko'rinishdagi munosabatlarini me'yorlarga og'ishmay rioya etish, sog'lom turmush tarzini yaratish, ko'zda tutiladi.

Oila jismoniy va psixologik jihatdan sog'lom, ma'naviy barkamol, ijtimoiy mehnat hamda oilaviy hayotga tayyor, nutq madaniyati shakllangan, so'zga boy shaxsni o'sib ulg'aytirib beradi. Ota-onalar bolalarining yetuk, barkamol va sog'lom o'sishlarida ularning kundalik hayotiy rejimiga amal qilishlari nihoyatda muhimdir.

Oilada uyushtirilayotgan suhbatlar alohida diqqatga sazovordir. Odob-axloq mavzusida uyushtirilgan muloqotlar farzandlarning til vositalarini mustaqil tarzda qo'llashlariga erishish zarurligini ko'rsatadi. Bunday oilaviy suhbatlar farzandlarning kundalik faoliyatida, sayru sayohatlarda samarali natija berishi shubhasizdir.

Hozirgi zamon talablariga muvofiq oilada bolalar ona tilini, adabiy talaffuz me'yorlariga binoan barcha tovush va so'zlarni aniq va tiniq talaffuz etib, so'z boyligini rivojlantirmog'i lozim. Bolalar shaxsini shakllantirish, nutqini rivojlantirish borasida yo'l qo'yiladigan kamchiliklar hali-hanuz oilalarda yetarli darajada emas. Ota-onalarning bolalarga beparvoliklari, so'zlashganda nutq madaniyatiga ahamiyat bermasliklari oilada bola nutqining buzilishiga olib kelmoqda.

Oilada bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi birgalikda uyushtiriladigan o'yinlarda, sayrlarda yuqori darajada shakllanadi. Bolalarning nutq madaniyatini shakllantirishda oiladagi katta-kichiklar, tengdoshlari bilan qilinadigan muomalalari ko'proq rol o'ynaydi.

Farzandlarning o'z harakatlari va xulqini boshqara bilishi diqqat, fikr va xotira sifatini oshirishga ta'sir ko'rsatadi.

Oila va oilada bola tarbiyasi doimo dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan va bundan buyon ham shunday bo'lib qoladi. Tarbiya ishi qanchalik erta boshlansa, hosil ham shuncha erta ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ota-onalar va ta'lim muassasalari tarbiyachilari hamda pedagoglarning vazifasi yosh avlodni aqlan yetuk, jismonan sog'lom, axloqan pok, barkamol inson qilib tarbiyalashdan iboratdir. Sog'lom bola avvalo sog'lom va mustahkam oilada dunyoga kelishi, muqaddas dargoxda o'sib, ulg'ayib, tarbiyalanib voyaga yetishi hammaga ma'lum. Oilada farzand tarbiyasida qo'yilgan har bir xato va kamchilik insonning

kelajagiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi va aksincha to'g'ri va sog'lom bola tarbiyasi kelajak poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Bola tarbiyasi bilan shug'ullangan oilalarning bolalari ta'lim muassasasida o'z imkoniyatlarini mashg'ulot jarayonida qiynalmasdan ko'rsata oladilar. Oila va talim muassasalarining uzluksizligi bolani nafaqat jismoniy va aqliy jihatdan rivojlantiradi, balki uni ma'naviy shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oila va ta'lim muassasalari tomonidan bolalarga berilayotgan ta'lim-tarbiya, pandu nasihatlari haqiqat yo'lida xizmat qilishga da'vat etishidan iborat bo'lishi lozimdir.

Oila va maktabgacha ta'lim muassasalarining eng dolzarb vazifalaridan biri sog'lom bola tarbiyasi ekan, demak maktabgacha ta'lim muassasalarida hozirgi zamon talablariga mos ravishda, har tomonlama mukammal tarzda singdirilgan bilim, tarbiya yosh go'dak qalbida, ongida muxrlanib qoladi. Bolalarni jismonan barkamol etib tarbiyalash, yetuk, yuqori ahloqli shaxsni shakllantirishning hamma tarkibiy qismlari, ya'ni aqliy tarbiya, ahloqiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, jismoniy tarbiya va nafosat tarbiyasiga xos bo'lsa, oilada ota-onalarimizning zimmasida sog'lom nasl, sog'lom bola tarbiyasi mas'uliyati, bolalarni sharqona uslubda tarbiyalash, milliy qadriyatlarimizni kundalik hayotga tatbiq etish, yoshlar qalbida Vatanga muhabbat ruxida tarbiyalash, imonu e'tiqod, insofu diyonat haqida ma'lumotlarni to'liq bilish bilan birga bolalardagi mehr oqibat, kattalarga bo'lgan hurmat kabi xislatlarni shakllantirish vazifalari turibdi.

3. Ota-onalar bilan treninglar o'tkazish usullari. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ota-onalar uchun treninglar, munozaralar, testlar, topshiriqlar, savol nomalar, interfaol metodlar vaqti- vaqti bilan o'tkazilib turilsa, ayniqsa, maktab yoshidagi 6-7 yoshli bolalarni maktabga tayyorgarligini aniqlashda ota-onalarning ishtirokida olib boriladigan har bir mashg'ulotlar farzandlarining nimaga qodir ekanligini anglab olishlariga yaqindan yordam beradi va bolalarni maktabga tayyorlashda oila a'zolarining mas'uliyati oshardi.

Ta'lim muassasalarida ota-onalar va tarbiyachilar bilan o'tkaziladigan har bir munozaralar bolalarni maktabning ilk bosqichiga qadam qo'yishlarini silliqlik bilan o'tishida yordam beradi hamda sog'lom bola va mustahkam sog'lom muhit sharoitini yaratishga imkon beradi.

Treninglar maktabgacha ta'lim muassasa uslubchisi, maktabgacha tayyorlov gurux tarbiyachisi va tarbiyalanuvchilari hamda ularning ota-onalari, boshlang'ich sinif o'qituvchilari ishtirokida o'tkazilishi bola rivojlanishida to'g'ri tashxis qo'yishga yordam beradi.

Ota-onalarga: «Sizing bolangiz yaqinda yetti yoshga to'ladi. Uning hayotida yangi tartibli, rejaga asoslangan ta'lim boshlanib, u bolangizni har tomonlama sog'lom, tetik, mustaqil shaxs sifatida voyaga yetishida zamin yaratish bosqichlariga aylanadi» deb murojat etiladi. Maktab ostonasiga

birinchi qadamini qo‘yar ekan sizning bolangiz hayotida o‘chmas, esda qoluvchi damlar boshlanadi, deb savolnomalar tarqatiladi va yozma ravishda javob berilishini iltimos qilinadi.

1. Sizning bolangizda maktabda o‘qishga moyillik bormi?.
2. Sizningcha bola maktabga tayyorgarlikni oilada oladimi?..
3. Maktabda muvaffaqiyatli o‘qib ketishi uchun nima zarur?.
4. Jismoniy sog‘lom bo‘lishi uchun nimalarga e‘tibor qaratilishi lozim?.
5. Shaxsan sizning bolangiz maktabgacha ta‘lim muassasasidan so‘ng maktab sharoitiga moslashishi uchun nimalarga etibor qaratar edingiz?..
6. Maktabgacha ta‘lim muassasalari va maktab ta‘limi o‘rtasidagi farqlarni bolangiz ongiga singdira olasizmi?.

7. Maktab hayotidagi qonun-qoidalarni bilishi va unga amal qilishiga yordam bera olasizmi?..

8. Maktabgacha ta‘lim muassalaridan qanday talab va istaklaringiz bor? kabi savollarga javoblar olingandan so‘ng munozarani olib borish uchun ota-onalarga topshiriqlar beriladi:

- ota-onalarning maktab bo‘lag‘asidagi tashvishlari qay darajada ekanligini aniqlash,

- maktabga bolalarni har tomonlama tayyorlash uchun ota-onalarni qiziqtirgan kitoblarning mavjudligi,

- bolani sog‘lom muhitda tengdoshlari bilan o‘rtoqlashishga ko‘maklashishi.

- o‘qish va sanashni bilish darajalarini aniqlashga yordam berish.

- bolalarni intizomli, tartibli, chidamli va mustaqil fikirlashga undash.

Ota-onalar topshiriqlar yuzasidan o‘zaro munozara qilganlaridan so‘ng ularning fikr va mulohazalarini tinglash hamda maktabgacha ta‘lim muassasalari tarbiyachilari va boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchilariga bolalarni maktab ta‘limiga tayyorlashda ularni sog‘lomligiga katta e‘tibor qaratish, jismonan va aqlan rivojlantirish mas‘uliyatini yuklash, muassasalar bilan hamkorlikda ish olib borish vazifalarini bajarishdan iboratligi tushuntiriladi hamda ta‘limning keyingi turi - boshlang‘ich sinflarda muvaffaqiyatli ta‘lim olishga yo‘naltiriladi. Xususan, mustahkam oilada sog‘lom bola tarbiyasi bolalarni ma‘rifatli, ishbilarmon, tadbirkor, bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitiga o‘tishning ma‘naviy-axloqiy asoslarini to‘g‘ri tushuna oladigan, halol, to‘g‘ri, birovlar haqqiga xiyonat qilmaydigan, hayr-ehson, sahovat va muruvvat kabi fazilatlarining asl ma‘nosini yaxshi anglaydigan jamiyat a‘zosi qilib tarbiyalashda maktabgacha ta‘lim muassasalari va ota-ona avvalo, o‘zi, qolaversa, farzandlarini ham o‘rgatib bormog‘i, har biri o‘z mas‘uliyatini anglab yetmog‘i, ota-ona va tarbiyachi farzand tarbiyasida mohirona bo‘lishi bugungi kun talablaridan biri hisoblanadi.

Ota-onalarga topshiriq.

Muloqotni, munozarani vujudga keltirish uchun ota-onalarga ko'p uchraydigan jummalarni tavsiya qilish mumkin. Ularni o'qib ko'ring va ular bolalarga qanday ta'sir etishini izohlab bering.

«Maktabga borsang, o'shanda ko'rasan.»

«Bilasanmi, sen a'lochi bo'lsang biz seni juda yaxshi ko'ramiz»

«Sen shunday o'qiki, sen uchun biz qizarmaylik»

Natijasi:

Bu jumalarning hammasi bolada o'ziga bo'lgan ishonchni, maktabga borishga xohishini so'ndiradi.

Boshqacha qilib aytganda, ota-onalarning o'z-o'zlariga bergan bahosi bolasiga berilgan bahodan ustun bo'ladi. Shuni esda tutingki, bolalarni o'zi bajara olmaydigan topshiriqlar bilan band qilib qo'ymang. Bu ularni yolg'on gapirishiga olib keladi. «Agar diktantda xato qilsang ko'rasan» kabi. Bu jazolashga taqlid hisoblanadi. Jazolangan bolada ota-onasiga nisbatan dushmanlik paydo bo'lishiga olib keladi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Farzand tarbiyasida oila va MTTning ahamiyati qanday?
2. Bolani tarbiyasi va ta'lim olishida oila va MTT jamoasi hamfikrlikda qanday ishlarni amalga oshirishi kerak?
3. Sizningcha bola tarbiyasiga ko'proq kim mas'ul, ota-onalarni yoki tariyachilar?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.

2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019

3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.:“O'qituvchi”, 1988.

4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: “O'qituvchi”, 1995.

5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.

6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: “O'qituvchi”, 2008.

7.Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.

8.Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003

9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

19-§: BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHDA OTA-ONALARNING O'RNI

REJA:

1. Bolalarning nutq madaniyatining oshishida oilaning o'rni
2. Ota-onalar va maktabgacha ta'lim tashkilotlari hamkorligi to'g'rsidagi bilimlarni shakllantirish
3. Ota-onalarda farzandlarini maktabga tayyorlashdagi mas'uliyatini oshirish

1. Bolalarning nutq madaniyatining oshishida oilaning o'rni. Maktabga umumiy va maxsus tayyorgarlik ko'rishga jiddiy talablar qo'yilgan, shuning uchun bolani maktabga doimiy ravishda tayyorlash kerak. Tayyorgarlik o'z-o'zidan, avtomatik tarzda paydo bo'ladi. Faqat maqsadga yo'naltirilgan va uzoq muddatga mo'ljallangan tarbiya jarayoni bolani maktabga yaxshi tayyorlanishiga olib keladi. Bolani qachon va qancha tayyorlash kerakligi haqida kattalar orasida turli fikrlar mavjud. Ko'pchilik ota-ona va tarbiyachilar 3 yoshdan boshlab, 1-sinfga bir yil qolgungacha tayyorlashni kuchaytirish kerak deb hisoblashadi. Ammo boshqalar faqat maktabdan oldingi bir yil davomida tayyorgarlik qilish kerak deb aytishadi. Ba'zi ota-onalar bola bog'chaga borishi bilan maktabga tayyorgarlik boshlanadi, deb o'ylashadi.

Maktab hayotiga bolani kim tayyorlashi kerak? MTT tarbiyachilari bolani maktabga tayyorlash butun bog'cha davrida amalga oshishi kerakligini tushunishadi va dastur talablariga binoan uni amalga oshirishadi. Lekin aynan maktabga borishdan avval ular tayyorgarlikka alohida diqqat e'tiborini qaratishadi: talaffuzdagi kamchiliklarni bartaraf etishadi, bilimlarni bir sistemaga solishadi, qo'llarning mayda harakatini rivojlantirishadi va hokazo. Lekin, oila - bola tug'ilishidan keyin yashaydigan birinchi ijtimoiy muhit. Oilada bola o'zining birinchi ijtimoiy tajriba va malakalarini orttiradi, ota-ona va kattalar namunalari orqali tarbiyalanadi, oilaviy rishtalarni tushunib yetadi va qadrlaydi. Shuning uchun bolani maktabga tayyorlashda oila hal qiluvchi, muhim ahamiyatga ega.

Ota-onalarning ko'pchiligi bolani maktabga tayyorlashda bog'cha bilan oilaning hamkorligi zarur deb hisoblashadi. Ba'zi ota-onalar esa bolani maktabga tayyorlashda javobgarlikni bog'chaga yuklashadi, ba'zilari esa butun javobgarlikni o'z bo'yniga olishadi.

Y.A. Kamenskiy o'zining «Onalar maktabi» kitobining maktabga tayyorlash bobida yozishicha, barcha insonlar bajaradigan ishlar, ma'lum bir tayyorgarlikni talab qiladi. Ota-onalar shuni o'ylab, o'z bolalarini maktabga tayyorlashadi. Maktabga har tomonlama tayyorgarlikdan tashqari, Kamenskiy ota-onalar uchun quyidagi vazifalarni ko'rsatadi:

1. Bolalarda maktabga borganda, o'z tengdoshlari bilan o'qigan vao'ynaganda xursandchilik hissini tug'dirish.
2. Bolalarga maktabdagi ta'limning mohiyatini tushuntirish, ularni maktabdagi faoliyat turlari bilan tanishtirish.

3. Bolalarda bo'lajak o'qituvchilarga nisbatan hurmat va ishonchni shakllantirish.

Hozirda ota-onalar bolalarni maktabga qanday tayyorlashmoqda. Ota-onalarning ko'pchiligi maktabda yaxshi o'qishning shartlaridan biri shaxsning umumiy rivojlanishi deb hisoblashadi. Ammo, bolaning aqliy rivojlanishi eng asosiysi deb bilishadi, shuning uchun mashg'ulotlarda bilim, nutq, tafakkur va xotirani rivojlantirishga harakat qiladilar. Keyingi o'ringa bolaning o'qish va yozish malakalarini rivojlantirishni qo'yishadi, yodlatishadi, suhbatlashishadi, birgalikda mantiqiy o'yinlar o'yinashadi. Gohida mehnat, sport, ashula yoki raqs bilan shug'ullanirishadi. Xulosa qilib aytganda, bolani maktabga tayyorlashda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari bilan ota-onalarning hamkorlikda ish yuritishi ijobiy natija beradi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mazmuni

Pedagogik topshiriqlarning sanab o'tilgan mazkur turlari ota-onalarning ijtimoiy ishlarining barcha turlarini qamrab olmaydi. Ota-onalarga ular nima bilan shug'ullanishni xohlayotganliklari bo'yicha savol bilan murojaat qilish va anketa to'ldirishni taklif etish mumkin.

Pedagogik maslahat asosida ota-onalarning savollariga javob berish asosiy o'rin egallaydi. Maslahatning pedagogik-psixologik shartlari o'zida tarbiychi va psixologning ota-onalarning tashabbuslariga ijobiy munosabati, oilaga yordam ko'rsatishga tayyor turish, ota-onalarda paydo bo'lgan savollar bo'yicha aniq tavsifi va maslahatlar berishni aks ettiradi.

2. Ota-onalar va maktabgacha ta'lim tashkilotlari hamkorligi to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish. Maktabgacha ta'lim muassasasida ota-onalar bilan ishlash bo'yicha yillik reja tuziladi. Bu reja pedagogik kengashda muhokama qilinadi. Rejada umumiy va guruh majlislar, ota-onalar uchun ochiq eshik kunlari, suhbat va maslahatlar, otaliq tashkilotlarida ko'rgazmalar tashkil etish va konsertlar qo'yib berish, shuningdek bu tadbirlarni o'tkazish vaqtlari va unga ma'sul bo'lgan shaxslar belgilanadi. Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mavzulari va mazmuni tarbiychi-uslubistning rejasida va tarbiychining kalendar rejasida aks etadi. Ota-onalar bilan ishlash bo'yicha juda ko'p ishlarni tarbiychi-pedagog amalga oshiradi, chunki u bola tarbiyasida yuz berayotgan o'zgarishlarni hammaidan ko'proq ko'radi va bolalar hayoti bilan yaqindan tanish bo'ladi. U ota-onalarga bolalar tarbiyasida nimalarga ko'proq e'tibor berish kerakligi, ularni maktab ta'limiga tayyorlash, sog'lig'ini saqlash, ovqati va kun tartibini to'g'ri tashkil etish va boshqalar sohasida tavsiyalar berib boradi.

Tarbiychilarning ota-onalar bilan olib boradigan ishlari shakli va uslublarini tavsiflashdan oldin ularning o'zaro birgalikdagi faoliyati va oila bilan aloqalarni yo'lga qo'yish usullarining ba'zi psixologik-pedagogik ta'sirlariga to'xtalib o'tish lozim.

Birinchi qoida. Maktabgacha ta'lim muassasasi va tarbiychilarning oila va jamoatchilik bilan olib boradigan ishlari asosida ota-onalarning obro'sini oshirish va mustahkamlashga yo'naltirilgan harakat va tadbirlar turishi kerak. Ota-onalar

bilan maslahatlashganda, hech vaqt "qili-shingiz kerak". "majbursiz" kabi jumalarni ishlatmaslik ma'qul. Chunki ko'pchilik ota-onalar o'z majburiyatlarini yaxshi biladilar, faqat amaliyotda ular ana shu bilganlarini qanday amalga oshirish muammosiga duch kelishlari mumkin. Tarbiyachi va ota-onalarning o'zaro munosabatlarining yagonato'g'ri shakli-bu o'zaro hurmat. Qachonki, nazorat shaklida tajriba almashish, maslahat va birgalikda muvaffaqiyat, yagona qaror shakllantirilsa, ikkala tomon uchun ham qoniqish hosil qiladi. Bunday munosabatlarning qimmatini shundaki, tarbiyachilarda ham, ota-onalarda ham shaxsiy javobgarlik hissin, talabchanlik, fuqarolik burchini rivojlantiradi.

Ota-onalarning ish joylariga "Rivojlanish xaritasi", "Ochiq jurnal" kabilarni olib borish kutilgan natijalarni bermaydi. Ota-onalar bilan suhbatda "qora ro'yxatdagi ma'lumoflardan foydalanish ham yaxshi foy-da bermaydi, chunki birinchidan, ota-onalarda bolalaridan norozilik paydo bo'ladi, ikkinchidan ta'lim muassasasiganisbatanularda salbiy munosabat shakllanadi. Keyin ota-onalar ta'lim muassasasiga borgisi kelmasligi, ular bolalari haqida yomon fikr aytganliklari uchun ko'ngli tortmasligini aytib arz qiladi. Ba'zan bunday holat oilada ota-onalarning munosabatlari yomonlashuviga ham olib keladi. Oxir-oqibat bolada ta'lim muassasasiga nisbatan ham, tarbiyachilarga nisbatan ham salbiy munosabat hosil bo'ladi. Tarbiyachi tarbiyaviy ish shakli va uslublarini tanlashda qabul qilingan qaror va talab bolalar ko'z oldida ota-onaning obro'sini mustahkamlash va oshirishga imkon berishini hisobga olishi kerak. Ota-onalarning tarbiyalovchi imkoniyatlariga ishonish, ularning pedagogik madaniyati darajasi va tarbiyalashdagi faolligini oshirish. Ko'pchilik ota-onalar psixologik jihatdan barcha talab-larni qabul qilishga tayyor bo'lishsa ham, biroq shunday ota-onalar borki, bolalarni tarbiyalashga mas'uliyat bilan yondashish va bu jarayonni chuqur tushunishga doir yetarlicha ma'lumotga va pedagogik tayyorgarlikka ega emas.

Pedagogik takt, oila hayotiga nojo'ya aralashishga yo'l qo'yilmasligi. Tarbiyachi - rasmiy shaxs, biroq u o'z faoliyatida oila hayotining maxfry tomonlariga, "boshqalar"dan sir saqlanadigan tomonlariga ham daxldor bo'ladi. Yaxshi tarbiyachi oila uchun begona bo'lmaydi, ota-onalar yordam qidirganlarida ularning bu vaziyatdan chiqishlariga ishonadi, maslahat beradi. Oila qanday bo'lishi, ota-onalar tarbiyachilar bilan qanday bo'lishlariga qaramasdan, tarbiyachi hamma vaqt uddaburon, yordamga tayyor bo'lishi kerak. fPa haqidagi hamma narsaga yaxshi tomondan e'tibor qaratishi, tarbiyada ota-onalarga yordam ko'rsatishi kerak.

Tortinchi qoida. Oilaviy muammolarni hal qilishga doir qaror qabul qilishda ko'tarinki run va kayfiyat, bolaning ijobiy sifatleri, oila tarbiyasining kuchli tomonlari, shaxsni muvaffaqiyatli rivojlantirishga tayanish. Tarbiyalanuvchining xarakterini shakllanishi qiyinchiliklarsiz, qarama-qarshiliklarsiz kechmaydi. Agar bu jarayon shaxs rivojlanishi qonuniyatining namoyon bo'lishi sifatida idrok etilsa, u holda mazkur qiyinchilik, qarama-qarshilik, kutilmagan natijalar tarbiyachining saro-simaga tushib qolishiga olib kelmaydi. Hammamizga yaxshi ma'lumki, yuzaga kelgan pedagogik vazifalarni hal etishning o'nlab usullari mavjud, biroq ulardan faqat biri mazkur aniq vaziyat uchun to'g'ri bo'lib chiqadi. Ana shuning

uchun ham maktabgacha pedagogikaga tayyor ko'rsatma sifatida emas, shaxsga samarali ta'sir etishning umumiy qonuniyatlari haqidagi fan sifatida qarash kerak.

Maktabgacha ta'lim muassasasi va oila o'rtasida hamkorlik o'rnatish-da mudira, pedagoglar jamoasi va ota-onalar birgalikda faol ishtirok etishlari lozim. Shundaygina bola tarbiyasida kutilgan natijalarga erishish mumkin. Ota-onalar bilan ishlashda quyidagi alohida ish shakllaridan foydalaniladi: suhbatlar, maslahatlar, oilalarga borish, ayrim ota-onalarni bog'chaga taklif etish, alohida esdaliklar va ko'chma papkalardan foydalanish.

Bolaning uyiga borishdan ko'zlangan maqsad-oila sharoiti, bolaning oiladagi xulqi, qiziqishlari, ota-onasi va oila a'zolari bilan tanishish, shu-ningdek ota-onalarni bola tarbiyasining samarali usullari bilan tanishtirish va oilaning bola tarbiyasidagi ijobiy tajribalarini o'rganib, ommalash-tirishdir. Tarbiyachi bolaning uyiga tekshiruvchi sifatida emas, balki do'st, bola tarbiyasidek murakkab ishda yordam beruvchi sifatida borishi, oila a'zolari bilan nazokat va xushmuomalalik bilan munosabatda bo'lishi kerak. Tarbiyachi har bir oilaga har gal borishidan avval o'z oldiga aniq maqsad qo'yishi, qaysi mavzuda suhbatlashishini oldindan belgilab olishi lozim. Ota-onalarga beriladigan savollar puxta o'ylangan bo'lishi kerak.

3.Ota-onalarda farzandlarini maktabga tayyorlashdagi mas'uliyatini oshirish. Suhbat shunday tuzilishi kerakki, tarbiyachi bilan ota-ona bir-birlarini yaxshi tushunishlari, ular o'rtasida ishonchli aloqa o'rnatilishi dardor. Oilaga borishdan oldin tarbiyachi shu oila to'g'risida (ota-onalarning fe'l-atvori, oilaviy munosabatlar, bolaning rivojlanish darajasi) to'g'risida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lishi kerak. Tarbiyachi ota-onalar hurmati va ishonchini qozonmoq uchun avval ota-onalarga bolaning ijobiy fazilatlarini to'g'risida fikr, mulohazalarini bilib oladi va bolaning uyidagi hayotini qanday tashkil etish kerakligi, unga nimalarni o'qib va hikoya qilib berish mumkinligi, bolaning kun tartibi, uni oila mehnatida qatnashtirish, kattalarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi ta'lim-tarbiya ishlari mazmuni va usullari bo'yicha tavsiyalar beradi.

Albatta, tarbiyachining oila bilan olib boradigan ishida bolaning yoshi, imkoniyatlari, o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Tarbiyachining ota-onalarga beradigan tavsiya va maslahatlari ishonarli bo'lishi uchun ota-onalar yoki oilaning boshqa a'zolari mak-tabgacha ta'lim muassasasiga taklif qilinadi. Bunda ota-onalar bolaning navbatchilik vazifasini qanday bajarayotganini yoki sayrga chiqishdan avval u qanday kiyinayotganini ko'radilar va bolalarining uquv va imkoniyatlari ga ishonch hosil qiladilar.

Oilaga borishning maqsad va mazmuni tarbiyachining rejasi va hiso-botida, kundalik daftarida aks ettirilishi kerak. Tarbiyachi har bir bolaning oilasiga yiligi kamida 2 marta borishi kerak.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mazmuni rang-barang boiib, unda ayrim masalalar birgalikda muhokama qilinishi taqozo etadi. Masalan:

- bolalami tarbiyalashda oilaning roli, ota-onalarning vazifasi to'g'ri-sidagi qonunlar, bolalami maktabga tayyorlash haqida;
- maktabgacha tarbiya muassasalarining yillik ish rejasi to'g'risida;

• ota-onalar jamoatchiligining ishi haqidagi masalalar shular jumla-sidandir.

Bu masalalarni jamoa bo'lib muhokama qilish uchun ota-onalarning guruhi va umumiy majlisleri, maslahatlar, konferensiyalar, ota-onalar kechalari kabi ish shakllari jamoa ish shakllariga kiradi.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bolalar bilan ishlashning bunday shakllari ularning tizimli o'rganishga to'liq tayyorligini ta'minlamaydi: kelajakdagi birinchi sinf o'quvchilari tasodifiy rivojlanish darajasi, aloqa darajasi, umumiy tezlikda ishlashga qodir emasligi, kattalar va boshqalar. Ba'zi ta'lim muassasalari bolani "Diplom" yoki "Sertifikat" ni tugatgandan so'ng berishadi. Ushbu "hujjat" bolaga va uning ota-onasiga maktabdagi muvaffaqiyat kafolatlanganiga ishonch hosil qilish imkonini beradi. Ko'pincha, bolalar bog'chasidan tashqarida turli xil tayyorgarlik tuzilmalarida mashg'ulotlar bu o'ziga xos "murabbiylik" bo'lib, u bola shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlamaydi, balki faqat maktabga yaxshi tayyorgarlik xayoliyligini yaratadi. Bundan tashqari, bunday tayyorgarlik haddan tashqari stress tufayli bolaning sog'lig'ining yomonlashishiga olib kelishi va uning o'qishga bo'lgan salbiy munosabatini keltirib chiqarishi mumkin.

Maktabgacha ta'lim muassasalariga bormaydigan maktabgacha yoshdagi bolalarning 39,5% faqat oilaviy muhitda tarbiyalanadi. Ularning maktabga tayyorgarligi asosan ularning ota-onalari yoki boshqa katta yoshli oila a'zolari tomonidan amalga oshiriladi. Ovqatlanish, uxlash, qattiqlashish, kasalliklarning oldini olish, yaxshiroq parvarish qilish va sog'likni muhofaza qilish uchun individual sharoitlar yaratish imkoniyati, maktabga tayyorgarlikning individual tizimi va boshqalar kabi tortishuvsiz afzalliklar bilan bir qatorda bu yo'l ham bir qator kamchiliklarga ega. Avvalo, bu bolalar jamoasida shaxslararo aloqaning etishmasligi. Maktabgacha ta'lim muassasasida o'qigan bola tez va osonlik bilan yangi maktab jamoasiga qo'shiladi, chunki uning kommunikativ tayyorgarligi bolalar jamoasidan tashqarida tarbiyalangan bolaga qaraganda ancha yuqori. Bundan tashqari, katta yoshdagi oila a'zolari ko'pincha bolani o'qish, yozish, hisoblashni o'rgatish bo'yicha maxsus tayyorgarlikka ega emaslar, shuningdek, etarli darajada psixologik va pedagogik tayyorgarlikka ega emaslar va qabul qilish bosqichida bolaga qo'yiladigan talablar tizimida yomon yo'naltirilgan. birinchi sinf. Natijada, ko'plab ota-onalar aprel oyida o'z farzandini birinchi sinfga yozdirish uchun maktabga olib kelganida, u o'qish, yozishni noto'g'ri o'rgatishganini, she'rlarni yoddan bilmasligini, bilmasligini bilib hayron bo'lishadi. bolalar qo'shiqlari va u maxsus qo'shiqlarni ishlab chiqmagan, eng oddiy taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish qobiliyatlari, yuqori tashvish qayd etilgan, u qalamni qanday tutishni bilmaydi, nozik vosita mahoratiga ega emas va hokazo.

Maktabga tayyorlik muammosini o'rganish doirasida Rossiya Ta'lim akademiyasining Ijtimoiy ish pedagogikasi instituti xodimlari so'rov o'tkazdilar, unda boshlang'ich sinf o'qituvchilari, maktab direktorlari, tarbiyachilar, maktabgacha ta'lim muassasalari rahbarlari va boshqalar. bu masalada vakolatli deb hisoblangan mutaxassislar ekspert sifatida qatnashdilar.

Ulardan odatiy belgilar ("+" - "Ha", "+ -" - "Yo'q" degan ma'noda ", - + -" Ha "dan ko'proq", "- -" - "Yo'q"), maktabgacha yoshdagi bolaning turli xil

sharoitlarda umumiy va maxsus tayyorgarligini rivojlantirishda muvaffaqiyat darajasini baholash: maktabgacha ta'lim muassasasi (maktabgacha ta'lim muassasasi), boshqa ta'lim muassasalari, oila.

Kutilganidek, ko'pchilik mutaxassislar bolani maktabgacha tarbiya sharoitida maktabga tayyorlashni afzal ko'rishdi. Barcha respondentlarning fikriga ko'ra, jismoniy, shaxsiy va intellektual tayyorgarlikni shakllantirish bolaning umumiy psixologik tayyorgarligining tarkibiy qismlari sifatida bolalar bog'chasi devorlarida muvaffaqiyatli bo'ladi. Bu erda sog'liqni saqlash va mustahkamlashga, bolaning har tomonlama umumiy aqliy va jismoniy rivojlanishiga katta e'tibor beriladi. Buning uchun ochiq havoda o'yinlar tashkil etiladi, jismoniy tarbiya, ritm, suzish va boshqalar o'tkaziladi, qattiqlashuv elementlari kun tartibiga kiritilgan. Ko'pgina bolalar bog'chalarida kun musiqa ostida ertalabki mashqlar bilan boshlanadi. Bularning barchasi bolada yaxshi holatni shakllantirishga yordam beradi, vaxta mahoratini rivojlantiradi, harakatlarni muvofiqlashtirishni yaxshilaydi va jismoniy ish faoliyatini oshiradi.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bolalar bog'chasida bola o'zining aqliy va aqliy rivojlanishi uchun maqbul sharoitda: bu to'g'ri tashkil etilgan kun tartibi va tengdoshlar va kattalar (o'qituvchilar) bilan ko'plab aloqalar va tayyorgarlik guruhlarida maxsus tashkil etilgan darslar. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bolaning jismoniy tayyorgarligini shakllantirish boshqa sport muassasalarida yaxshi yo'lga qo'yilishi mumkin, u erda bola har xil sport seksiyalari va to'garaklariga borishi kerak. Biroq, hamma ota-onalar ham farzandini bunday mashg'ulotlarga olib borish imkoniyatiga ega emas: Shu bilan birga, mutaxassislarning yarmidan ko'pi, oilada ham bolaning maktabga jismoniy tayyorgarligini shakllantirish imkoniyati mavjud deb hisoblaydi. Biroq, respondentlarning 40% gacha bolani maktabga tayyorlashning oilaviy shakli sharoitida yuqori sifatli jismoniy tarbiya shubhali yoki mumkin emas deb hisoblashadi.

Bolaning maktabga shaxsiy tayyorgarligi uning hayotiy munosabatlarining uchta asosiy yo'nalishini qamrab oladi: atrofdagi kattalar bilan, tengdoshlari bilan, bolaning o'ziga bo'lgan munosabati. Maktabgacha yoshdagi bolada ijtimoiy vakolatlarni shakllantirish uchun maktabgacha ta'lim muassasasi sharoitlari afzalroq ekanligi aniq, chunki u erda bolalar bolalar jamoasi va kattalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish mumkin. Shu bilan birga, ko'plab respondentlar boshqa ta'lim muassasalarida ham, oilaviy sharoitlarda ham bolaning shaxsiy tayyorgarligini shakllantirish yuqori darajada bo'lishi mumkinligiga aminlar (mos ravishda 73% va 80% respondentlar).

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bolaning o'qishga intellektual tayyorgarligini shakllantirish, uning kattalar a'zolarining ma'lumot darajasi yuqori bo'lgan oilada ham, maktabgacha ta'lim muassasasida ham (93%) teng ravishda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, respondentlarning 40% i boshqa ta'lim muassasalari yordamida bolaning intellektual tayyorgarligini shakllantirish muvaffaqiyatidan shubhalanmoqda. Bu yana bir bor tasdiqlaydiki, bunday trening, mutaxassislarning fikriga ko'ra, ko'pincha "o'qitish" ning bir turi bo'lib,

maktabgacha yoshdagi bolada ilmiy bilimlarning boshlang'ich asoslarini to'liq rivojlanishini ta'minlamaydi.

Kattaroq maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlash bu o'qituvchilar va psixologlarning asosiy vazifalaridan biridir. Shu bilan birga, bolalar bog'chalarida maktabga tayyorgarlik ko'radigan dasturlarning bilimlari ko'pincha maktabning birinchi sinfida talab qilinadigan narsalardan sezilarli darajada oshib ketadi.

Qo'shimcha ta'lim o'qituvchilari bilan mashg'ulotlar, gimnaziya va litseylarda tayyorgarlik mashg'ulotlarida qatnashish, rivojlanish markazlaridagi turli "maktabga tayyorgarlik guruhlari", madaniyat uylari va hk.. Shuningdek bepul sotish bo'yicha ko'plab o'quv materiallari va qo'llanmalar mavjud. aksariyat bolalar maktabga, boshqacha qilib aytganda, "intellektual jihatdan tayyor" bo'lganliklariga. Ushbu bilim yuklari birinchi sinfga yozilish paytida intervyu olish uchun etarli (garchi, qoidalarga ko'ra, bu umuman zarur emas: bola maktabga hech qanday tekshiruvsiz va suhbatsiz qabul qilinishi kerak), ammo muammolar maktabdan boshlang.

Uzoq muddatli kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik bolalar birinchi sinfda duch keladigan qiyinchiliklar maktabga bir tomonlama tayyorgarlik ko'rishning tabiiy va mantiqiy natijasidir va ularning sabablari maktabgacha bolalikdan kelib chiqadi.

Maktabga tayyorgarlik aslida o'qish, yozish va o'nlab raqamlar bilan ishlash qobiliyati bilan chegaralanmaydi, ya'ni aslida maktabga kirishda nima tekshiriladi va bolalar bog'chasi o'qituvchilari va ota-onalari nimalarga intilishadi. Agar bola yaxshi o'qisa, yuzga hisoblasa, dunyoqarashi keng bo'lsa va 8-9 yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan mantiqiy vazifalar va boshqotirmalar bilan ishlasa ham, bu muvaffaqiyatli o'qishni kafolatlamaydi, chunki bu faqat uzing intellektual rivojlanishi va yaxshi ekanligidan dalolat beradi xotira (bu o'z-o'zidan ajoyib va u200b\u200buni o'rganishga, aniqrog'i, yangi bilimlarni o'zlashtirishga yordam beradi).

Ko'pgina birinchi sinf o'quvchilari topshiriqqa diqqatni jamlay olmaydilar, o'qituvchini qanday tinglashni bilmaydilar, xotirasi rivojlanmagan, beparvo, bezovta va tengdoshlari bilan munosabatlarda ziddiyatli. Bolani boshlang'ich maktabda o'qitish samaradorligi ko'proq harflar va raqamlarni bilish, o'qish va bilishga emas, balki xotira, diqqat, iroda, o'zini o'zi tashkil etish darajasiga, o'z harakatlarini boshqarish qobiliyatiga bog'liqdir. hisoblash qobiliyatlari.

Maktabga maktab hayotini tashkil qilishni tushunishga tayyor bo'lmagan bolalar keladi. Ular odamlar o'rtasidagi munosabatlarga yomon yo'naltirilgan, ularning ijtimoiy rollarini noaniq tarzda ifodalaydi, qachon, qanday va kim bilan gaplashishni bilmaydilar, ishbilarmonlik va do'stona muloqotni aralashtirib yuborishadi. Ba'zilar kimga itoat qilish kerakligini umuman tushunmaydilar - o'qituvchi yoki sinfdosh. Bunday bolalar uchun jamoada o'z o'rini topish, o'quv jarayoniga kirishish oson emas. Ko'pincha ular o'quv va kognitiv motivatsiyani shakllantirmaganlar: o'rganish, yangi narsalarni o'zlashtirish ular uchun muhim maqsad emas (aytmoqchi, bu birinchi sinf o'quvchilarining 90% uchun muammo).

Birinchi sinf o'quvchilari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, ular maktabdan, birinchi navbatda, "yangi do'stlar orttirish", "chiroyli xalta kiyish", "o'qituvchini rozi qilish", "kun davomida hushyor turish" imkoniyatini kutmoqdalar. , "Bolalar hali bolalar bog'chasida bo'lganida sayr qilish" ... Bolalarga "sinfdagi pardalar", "mazali bulochkalar", "yugurayotgan joyidagi o'zgarishlar", "mushukchasi muqovali daftarlar", "hamma narsa yangi" yoki endi ular "deyarli kattalar" bo'lgan xushomadgo'ylik kabi. , "Ba'zilar hali maktabga bormagan va bog'da qolgan" degan "o'z uyg'otuvchi soatiga turinglar". Ushbu javoblar shuni ko'rsatadiki, 6,5-7 yoshdagi bolalarning maktabni idrok etishi kattalar ular kutgan narsadan yiroq va mohiyatan ular hali maktabgacha yoshdagi bolalardir.

O'qituvchi, hatto maktabga katta yoki tayyorgarlik guruhlarida ham, bolalarga nima uchun maktabga borishini tushuntirishi mumkin. Buni o'yin shaklida ("Faqat maktabda nima o'ziga xosligini taxmin qiling") yoki maxfiy suhbatda qilish yaxshidir. Ota-onalar, shuningdek, bolasi bilan ushbu mavzu haqida suhbatlashishga tayyor bo'lishlari kerak. "Ota-onalar burchagida" siz chaqaloq bilan suhbatlar uchun mavzular ro'yxatini, "maktab" o'ynash stsenariylarini (o'yinchoqlar bilan va sherik bolalar bilan), munozara uchun maktab hayotidan rasmlarni joylashtirishingiz mumkin. Masalan, bitta rasmda qiz uy vazifasini bajarayotgani tasvirlangan bo'lsa, ikkinchisida tanaffus paytida ikkita o'g'il bir-birining orqasidan yugurayotgani, uchinchisida kitoblar bilan stol va o'yinchoqlar solingan quti va ular orasida sarosimaga tushgan bola tasvirlangan. Farzandlarimizdan qaysi rasm eng yaxshi ko'rishini, qaysi biri maktab o'quvchisining hayotiga o'xshashligini, hozir u nimani tanlashini - darslarni yoki o'yinchoqlarni va maktabga borayotganda nimani tanlashini so'rashimiz kerak. Doimiy suhbatlar, kognitiv qiziqishlarni rag'batlantirish, maktabga ekskursiyalar va bolalar bog'chasida va uyda ko'rganlarini muhokama qilish bolalarga o'z maktablarining kelajagini yanada haqqoniy tasavvur qilishga yordam beradi. Biroq, muvaffaqiyatli bilim olish uchun faqatgina bilim motivatsiyasi etarli emas, psixologik tayyorlik talab etiladi. Psixologik tayyorgarlikning eng oddiy sinovini o'qituvchi, psixolog yoki ota-onalarning o'zi amalga oshirishi mumkin.

Bolaning ijtimoiy va hissiy etukligi uning boshqa odamlar bilan (bolalar va kattalar) muloqot qilish, jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor qoidalariga rioya qilish, qoidalar bilan o'yin o'ynash, ularga o'zi rioya qilish va boshqa ishtirokchilar tomonidan ularga rioya qilinishini nazorat qilish. Ijtimoiy jihatdan barkamol bola odamlar bilan munosabatlarni o'rnatishi, ular bilan nizolarsiz muzokaralar olib borishi, o'z maqsadiga erishishi, hech kimni xafa qilmasdan, suhbatdoshiga yoki sherigiga biron bir narsani tan olishga qodir. Hissiy jihatdan etuk bola teginmas, tajovuzkor emas, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunadi va ularni xatti-

harakatlari hisobga olishga qodir. U o'z his-tuyg'ularini va unga sabab bo'lgan sababni qanday tushunishni, tasvirlashni biladi (masalan: "Men xafa bo'ldim, chunki hamma yo'q bo'lib ketdi va men yolg'iz qolishni yoqirtmayman"). Bunday bola bayramda beixtiyor yig'lamaydi, chunki ular unga bayroq berishni unutib qo'yishdi, lekin jimgina o'qituvchiga yaqinlashib, so'rashadi.

Maktabga kirishda bolalar o'zlarining his-tuyg'ulariga dosh berolmaydigan qiyin ahvolda tushib qolishadi. Har qanday qayg'u ularni butunlay falaj qiladi. Uzoq vaqt davomida ba'zi bir ishlarda muvaffaqiyatsizlik kamsitilish tuyg'usiga olib keladi, zavq shiddatli quvonchga aylanadi. Shu bilan birga, atrof-muhitni (shu jumladan o'quv materialini) idrok etish qobiliyati keskin kamayadi. O'zlarining tajribalariga singib ketgan bolalar, sodir bo'layotgan narsalarga yo'naltirishga qodir emaslar, diqqatlari susayadi, mulohaza yuritish qobiliyati va mantiqiy fikrlash yo'qoladi. Ba'zan bola ahmoq, qobiliyatsiz bo'lib tuyulishi mumkin, ayniqsa stressli vaziyatda: kirish suhbatida, imtihonda, test sinovlarida va keyinroq doskada javob berishda. Xavotirli va ta'sirchan bolalar bilan bog'cha tarbiyachisi va psixologi ota-onalar bilan ittifoqda ishlashlari kerak. 6-6,5 yoshga kelib, bolani his-tuyg'ulari va tajribalarini boshqarishga o'rgatish, uni "o'zini o'zi qoniqtirish" usullari bilan tanishtirish (masalan, "o'zini ishontirish": "Hammasi yaxshi, endi hamma narsa o'tadi, men tinchlanaman, hammasi yaxshi bo'ladi ..."). Shu bilan birga, zarracha bilan "emas": "Yig'lamang", "Men asabiylashmasligim kerak" va hokazolarni shakllantirishdan saqlanish kerak.

Bolaga eng oddiy nafas olish mashqlarini (10 marta chuqur nafas olish - nafas chiqarish), "chekinish" texnikasini o'rgatish kerak (barcha qiyinchiliklarni qalin shisha, oqar suv va boshqalar to'sib qo'ygan deb tasavvur qiling). Buni faqat malakali psixolog qilishi kerak; u shuningdek ota-onalarga o'rgatadi, chunki odatda bolada ta'sirlanish mexanizmi onasi yoki otasi bilan bir xil bo'ladi va keskin vaziyatda salbiy his-tuyg'ular o'zaro yuqadi va ulardan xalos bo'lish kerak hammasi bo'lib. Ota-onalarga bolaning ta'sirchan portlashlariga qanday munosabatda bo'lish - unga yordam berish va u bilan g'azablanmaslik yoki vahima qo'zg'amaslik bo'yicha tavsiyalar beriladi. Agar bolalar bog'chasi psixologi bu borada qobiliyatsiz bo'lsa, ota-onalarga bolaning noto'g'ri, affektiv rivojlanishining xavfli oqibatlari tushuntirilishi va ularga tibbiy-ijtimoiy-psixologik markaz yoki maxsus psixologik xizmat bilan bog'lanishni maslahat berishlari kerak.

Birinchi sinfda chap qo'llar, giperaktiv va beparvo "tezkorlar", sekin "g'uvullashlar", uyatchang "g'ayriinsoniy" va yosh "tajovuzkorlar" uchun qiyin. Ular maktabga tayyorgarlik jarayonida ham, birinchi va ikkinchi sinflarda o'quv jarayonida ham alohida e'tibor talab qiladi. Bunday bolalar o'zlarining darslarini tayyorlashlari ehtimoldan yiroq emas; ular, albatta, ota-onalarining yordamiga muhtoj bo'lishadi. Shuning uchun bu erda "uzaytirish" istalmagan, bolaning

hayotini normallashtirilgan, mumkin bo'lgan yuklar va kattalar yordami bilan tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Asab tizimining organik yoki funksional buzilishlari bo'lgan, turli xil nevrozlarga chalingan bolalar (duduqlanish, enureziya, qo'rquv, obsesif holatlar) bolalar bog'chasida ham, maktabda ham doimiy ravishda shifokorlar va psixologlar nazorati ostida bo'lishi kerak. Ular uchun mashg'ulotlarning erta boshlanishi, murakkabligi oshgan dasturlar ustida ishlash qabul qilinishi mumkin emas. Agar ota-onalar hali maktabga psixologik jihatdan tayyor bo'lmagan bolani litsey yoki gimnaziyaga yuborishsa, unda tejamkor rejimni ta'minlash uchun hamma narsani qilish kerak (kichik sinf, individual yondoshish, yaxshi dam olish).

Umuman olganda, bolaning aqliy, jismoniy va hissiy rivojlanish darajasidan qat'i nazar, uning o'ziga bo'lgan ishonchini saqlab qolish va unga hissiy tasalli berish muhimdir. Baxtli bolalar yaxshiroq o'rganadilar, yangi sharoitlarga tezda moslashadilar va kattalar ular bilan osonroq.

Shunday qilib, bolani maktabga tayyorlashning asosiy usullari va usullarini ko'rib chiqib, ularning har birining muvaffaqiyat darajasini baholaydigan mutaxassislar yordamida biz quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: shubhasiz afzalliklar bilan bir qatorda, ta'riflangan uchta yo'lning har biri yuqorida, shunga qaramay, kamchiliklari bor, ya'ni takomillashtirish yoki qo'shib qo'yish kerak.

Bolani maktabgacha ta'lim muassasasida tayyorlash afzalroqdir. Bu shuni anglatadiki, har bir bola, iloji bo'lsa, ushbu ta'limni maktabgacha ta'lim muassasasida olishi kerak.

Rus adabiyoti darsiga o'lkashunoslik materiallarini kiritish (Anatoliy Garay she'riyati misolida)

Mahalliy tarixni tarixiy ta'limning elementi deb hisoblash uchun avval siz tushunchaning o'zini tushunishingiz kerak. Buyuk Sovet Entsiklopediyasi, menga o'xshab ko'rinadi ...

Qo'shimcha san'at darslarining bolalarni maktabga tayyorlashga ta'siri

Shunday qilib, bolalar bog'chasi tizimli, maqsadga muvofiq pedagogik ta'sir jarayonida bolalarni maktabga psixologik tayyorlash vazifasini bajaradi. Biroq, bolani maktabga to'liq tayyorlash maktabgacha tarbiya muassasasi va oila o'rtasidagi o'zaro aloqalar tizimida mumkin. Shu sababli, tarbiyachi o'z ishida oilaning yordamiga tayanishi kerak va ota-onalar o'zlarining harakatlarini bolalar bog'chasi ishi bilan muvofiqlashtirishi kerak, natijada umumiy natijaga erishish uchun - bolani maktabga to'liq tayyorlash, bu faqat bolalar bog'chasi va oilaning hamkorligi.

Maktabga tayyorgarlik ko'rish bola hayotining barcha sohalarini qamrab oladigan murakkab, ko'p qirrali vazifadir. Uni hal qilishda bir qator jihatlarni ta'kidlash odat tusiga kiradi. Birinchidan, kelajakda muvaffaqiyatli ta'lim faoliyati

zaminida yotadigan bola shaxsi va uning bilim jarayonlarining doimiy rivojlanishi, ikkinchidan, yozish, o'qish, sanash elementlari kabi boshlang'ich maktab ko'nikmalarini o'rgatish zarurati.

Agar maktabgacha yoshda etakchi faoliyat o'yin bo'lsa, endi ta'lim faoliyati bola hayotida shunday rol o'ynaydi. Shuning uchun maktabgacha ta'lim muassasining asosiy vazifalaridan biri bolalarni maktabga tayyorlashdir. Maktabga tayyorgarlik muammosi pedagogik va psixologik jihatlarni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan maktabga pedagogik va psixologik tayyorgarligi ajralib turadi. Maktabga psixologik-pedagogik tayyorgarlik kompleksida uchta tarkibiy qism ajratiladi: intellektual tayyorlik, shaxsiy tayyorlik va irodaviy tayyorlik. Ushbu tuzilishda maktabgacha yoshdagi bolalarning maktab ta'limi uchun intellektual tayyorgarligi, eng samarali vositalarni izlash alohida ahamiyatga ega bo'lib, uni maktabgacha ta'lim muassasining ta'lim jarayonida shakllantirish dolzarb ahamiyatga ega. Bugungi kunda bunday shakllanishning eng istiqbolli vositalaridan biri bu bolalar bog'chasi amaliyotida imkoniyatlari to'liq amalga oshirilmagan qoidalarga ega o'yinlardir.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Bolalarning nutq madaniyatining oshishida oilaning o'rni qanday?
2. Ota-onalar va maktabgacha ta'lim tashkilotlari hamkorligi to'g'risidagi fikringiz.
3. Ota-onalarda farzandlarini maktabga tayyorlashdagi mas'uliyatini qanday baholaysi va qanday oshirish yo'llarini bilasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- 1.F.R.Qodirova R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
- 2.D.R.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T.,2019
- 3.Jo'raev K va boshqalar. Kichkintoylar nutqini o'stirish. –T.:“O'qituvchi”, 1988.
- 4.Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: “O'qituvchi”, 1995.
- 5.R.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T.,1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: “O'qituvchi”, 2008.
- 7.Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
- 8.Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
- 9.Begmatova N.X., Aripov M. Multimediyaga texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012.

20-§: BOLALARINI SAVODGA O'RGATISHDA MULTIMEDIA TEKNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH METODLARI

REJA:

1. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish.
2. Media ta'limning asosiy mazmuni.
3. Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish metodlari.

Tayanch tushunchalar: texnologiya, multimedia, mediamadaniyat, Media ta'lim, progressiv pedagogik texnologiya, nutq, kreativ fikrlash, kognitiv qobiliyat, mediapedagog, operatsion zal, animatsiya effekti, videotasvirlar, grafikli tasvirlar, ma'lumot grafiklari, mikrofon, kompakt disk, matn, grafika, tovush, multimedia mahsuloti, multimediali kompyuter, multimedia dasturi, aistejr rejasi, mativatsiya, Innovatsiya, modelli tajriba-sinov, badiiy-imitatsiya.

1. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish. Multimedia atamasining lug'vayiy ma'nosi (multim-mediur yoki multi-media) ikkita so'z yig'indisidan tashkil topgan bo'lib, muiiti-ko'p, media-muhit ma'nosini anglatadi. Atama ilmiy va o'quv adabiyotlarida «ko'p vositalilik», «multimediya muhiti» «ko'p qatlamli muhit», «ma'lumot tashuvchi vosita» kabi talqin qilinib kelinmoqda.

Hozirgi davrda multimedia atamasi ko'p qirrali bo'lib, turli hil tushunchalarni ifodalashga tatbiq etib kelinmoqda. Masalan, multimedia texnologiyasi; multimedia mahsuloti; multimediali kompyuter; multimedia dasturi va boshqalar shular jumlasidandir.

«Multimedia» tushunchasining adabiyotlarda yoritilgan bir nechta ta'rifini keltiramiz: «**Multimedia – deganda turli shakldagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi**», «Multimedia – bir vaqtning o'zida turli ko'rinishdagi axborotlardan: matn, grafika, tovush va boshqalardan foydalanishni ko'zda tutgan foydalanuvchi interfeysining kontseptsiyasi», «Multimedia bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida axborotning an'anaviy va original turlari asosida o'quv materiallarini o'quvchilarga yetkazib berishning mujassamlashgan holdagi ko'rinishidir».

Multimedia bu maxsus texnologiya bo'lib, dasturiy va texnik moddiy ta'minot asosida kompyuterda bir vaqtning o'zida matnli, tasviriy axborotni tovushli va harakatli holda ifodalash imkoniyatidir. Multimedia – tasvirli ma'lumot bilan ishlashga qodir bo'lgan vosita hisoblanadi. Odatda, multimedia deganda. turli shakldagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi. Multimedia – kompyuter tizimida matn, tovush, videotasvir va turli animatsiyalarni mujassamlashtirish imkonini beruvchi zamonaviy axborotlar texnologiyasidir.

Multimedia mazmunidan kelib chiqqan holda multimedia tushunchasining quyidagi ta'rifini keltirish mumkin:

Multimedia – bir nechta axborot turlarning kompyuterda ishlov berish natijasida hosil qilingan va bita diskka jamlangan axborot yig'indisidir.

Multimedaning shakllanish bosqichlari uning asosiy texnik ta'minoti bo'lgan kompyuterning rivojlanishi bilan bog'liq. Multimediani tashkil etuvchi va ularning rivojlanish bosqichlari quyidagilardir:

Matn shaklidagi tashkil etuvchisi. Dastlab odamlar yozuvlarni toshga o'yib yozgandar, qog'oz ixtiro qilingach parranda pati, qalam va ruchkalardan foydalanib yozuv ishlarini amalga oshirganlar. Keyinchalik yozuv mashinasi ixtiro etilgach, uzoq yillar mobaynida ulardan foydalanib kelindi. Nihoyat, kompyuterlarda «Matn muharriri» dasturi o'rnatilgach, yozuv ishlari kompyuterda bajariladigan bo'ldi

1980 yildan boshlab esa kompakt disklarga yozish va undan foydalanish yo'lga qo'yildi, jumladan, 1982 yilda Polygram kompaniyasi Audio CD ni ishlab chiqdi, SONY kompaniyasi esa, o'sha yili standart yozuvlarni CD disklarga yozishni tavsiya etdi. Natijada, SD disklarda yozish texnologiyasi rivojlanib ketdi. Ayni bir paytda mikrofon yordamida nutq va musiqa yozish ham shakllandi.

Video shaklidagi tashkil etuvchilarga videotasvirlar, grafikli tasvirlar, ma'lumot grafiklari va hokozolar kiradi. Videotasvirlar dastlab magnit lentalarida yozilib, videomagnitofonlarda namoyish etila boshlandi, so'ngra videotasvirlarni yozish kompakt disklarda amalga oshirildi.

Multimedaning animatsiya samarasi. Multimediani tashkil etuchi axborot turlaridan biri - axborotlaga animatsiya samarasini berishdir. Bu multiplikatsion filmlarda rassomning chizgan qator chizmalari va rasmlarini tez (bir daqiqada 24 kadr tezlikda) namoyish etilishi asosida sodir bo'ladi. hozirgi kunda multiplikatsion filmlar kompyuterda 3D. Flash dasturi asosida yaratilmoqda. Multimedia da esa maxsus dasturlar (Power Point, Makromedia Flash, Swish, Adobe Premiere, Media Player, CD Player) orqali amalga oshiriladi.

Multimedia texnologiyasi. Dastlab ma'lum bir sohadagi texnologik jarayon mazmunini ko'rib chiqamiz. Texnologik jarayon deganda biror bir hom-ashyo, material yoki axborotni ma'lum bir asbob-uskuna, vosita, qurilmalardan foydalanib, ularga ishlov berish, hossalarni o'zgartirish va qayta ishlash natijasida yangi, sifatli mahsulot olish jarayoni tushuniladi.

Multimedia texnologiyasining bir nechta ta'riflari mavjud. Jumladan, multimedia texnologiyasi – informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, matn, grafika va animatsiya samarali asosida o'quv materiallarni tarbiyalanuvchilarga yetkazib berishning mujassamlashgan ko'rinishidagi texnologiyasidir. to'la multimedia – matn, audio, video, tasvir, grafika, jadvallar va boshqa turlarning yig'indisidan iborat. Shuni ta'kidlash kerakki, multimediali axborot shakllantirilishi uchun uning kamida uchta elementi qatnashishi shart. (nutq, tasvir va animatsiya). Masalan, radio eshittirishida beriladigan axborot yoki teleko'rsatuvlarda ko'rsatiladigan ovozsiz tasvirlar yoki tarbiyachi tomonidan an'anaviy metod (izohli-ko'rgazmali, bo'r-doska usuli) dan foydalanib o'rganiladigan materiallarning bayon etilishi multimedia texnologiyasidan foydalanish bo'la olmaydi.

Hozirgi davrda multimedia texnologiyasidan ko'p sohalarda. jumladan, moliya, iqtisodiyot, fan, ta'lim, madaniyat, ijtimoiy sohalar, maishiy sohalar, reklama, kompyuter o'yinlaridan foydalanilmoqda. Ayniqsa, banklarning operatsion zallarida, ko'rgazma va yarmarka zallarida, avtosalon, sayohat byurosi, aeroport va temir yo'l vokzallarining zallarida reklama axborotlari to'g'risida keng qo'lamda ma'lumot beriladi. Shuningdek, ishlab chiqarishda, turli muassasalarda, xizmat ko'rsatish shoxobchalarida, arxivlashtirishda va boshqa joylarda qo'llaniladi. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, media mashg'ulotlarni tayyorlash, samarali o'tkazish tarbiyachilardan turli professional layoqat va shaxsiy sifatlarini talab etadi: yuqori darajadagi kasbiy mahoratga ega bo'lish; zamonaviy metodik tayyorgarlikka ega bo'lish; bola bilan muloqotga kirishish, malakali psixologik, pedagogik bilimlarga ega bo'lish; yuksak ma'naviy, ma'rifiy madaniyatga ega bo'lish; zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini o'zlashtirib olish va internetdan foydalanish, ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiya va interfaol metodlarni joriy qilish orqali tashkil etish.

Hozirgi kunda barcha ta'lim muassasalari, shu jumladan maktabgacha ta'lim muassasalari zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalari vositalari bilan jihozlanmoqda. Bunda tarbiyachi pedagoglarning o'z mehnati faoliyatiga yangicha yondashuvni, mashg'ulot o'tish jarayonida tarbiyalanuvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish hamda ularni tushunarli va qiziqarli shaklda tashkil etishda zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalardan samarali foydalanishlari zaruriyati paydo bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonida yangi kompyuter va axborot-kommunikatsion texnologiyalar vositalarining joriy etilishi, pedagog-tarbiyachilarning axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish malaka va ko'nikmalarini shakllantirish bilan birga, ularning mashg'ulotni tashkil etish jarayonidagi maqsadi, vazifalari va tutgan o'rnini o'zgartiradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga ta'lim berishda axborot texnologiyalaridan foydalanish murakkab masala hisoblanib, ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Lekin shunga karamay, maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va ularning har tomonlama yetuk inson bo'lib rivojlanishida kompyuter texnologiyalari vositalaridan foydalanish o'zining ijobiy samarasini bermoqda.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning badiiy-musiqiy faoliyatini, matnlarni o'qish, rasmlarni ko'rish va ajrata bilish tasavvurlarini kengaytirish kompyuterli o'yin dasturlari orqali fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi uchun mo'ljallangan kompyuterli o'yin dasturlarining barchasi ham ta'lim jarayonida o'z samarasini beravermaydi. Shuning uchun ham kompyuter o'yinlarini tanlash va ulardan foydalanish uchun jiddiy yondashuv va e'tibor kerak bo'ladi.

Kompyuterli o'yin dasturlari shunday yaratilgan bo'lishi kerakki, unda bajariladigan har bir harakat bolalar tomonidan to'g'ri qabul qilinishi, bajarilishi va

tasavvur etilishi lozim. O'yin dasturidagi har bir harakatni bola tushuna olishi, uni qanday bajarish kerakligini o'ylash va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning axborot texnologiyalari bo'yicha boshlang'ich savodxonligini ham oshirish zarur, ya'ni kompyuterning umumiy tuzilishi, asosiy qurilmalari to'g'risida umumiy tushunchalarni, klaviaturadan foydalana olish malakalarini hosil qilish mumkin. Bu ishlar tarbiyalanuvchilarning kompyuter o'yinlaridan foydalana olish bo'yicha malaka va ko'nikmalari shakllanishida asosiy omil bo'lib hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida kompyuterli o'yin dasturlaridan foydalanish tarbiyalanuvchilarda bir qator ijobiy sifatlarning shakllanishi va mustahkamlanishiga imkoniyat yaratadi:

- o'z qobiliyati va iqtidorini namoyish qilish imkonini beradi;
- mustaqil harakat qilishga zamin yaratadi;
- muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- insonlar bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatadi;
- o'z-o'zini nazorat qilishni shakllantiradi;
- tarbiyalanuvchilarda obrazli tasavvur va obrazli fikrlash rivojlanadi;
- nutq, kreativ fikrlash va kognitiv qobiliyatlar rivojlanadi.

Kompyuterli o'yin dasturlaridan tashqari, maktabgacha ta'lim muassasalari uchun kompyuterli nashrlar, shu jumladan ijodiy ishlanmalar, hayoliy sayohatlar va boshqa elektron axborot resurslari yaratilmoqdaki, ulardan foydalanish bugungi kunda o'z samarasini ko'rsatmoqda.

Maktabgacha ta'lim muassasasini boshqarishda ham axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanilmokda. Buning uchun esa maktabgacha ta'lim muassasalarida elektron axborot resurslaridan samarali foydalangan holda elektron hujjat almashuvi yo'lga qo'yilgan bo'lishi lozim.

Bu faoliyatning samaradorligi tarbiyachi-pedagoglarning ta'lim- tarbiya jarayoniga shu texnologiyalarni qo'llashga doir bilim, ko'nikma va malakalari darajasi va amaliy ish tajribalariga ham bog'liq bo'ladi. boshqacha aytganda, maktabgacha ta'lim tizimida axborot - kommunikatsion yexnologiyalaridan mukammal foydalanish uchun asosiy e'tibor, eng avvalo, talab qilinadigan sharoitni yaratish hamda ta'lim-tarbiya jarayonlarida zamonaviy elektron axborot va uslubiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilishi lozim. Bugun mamlakatimiz istiqloq sharofati tufayli barcha fan sohalarini rivojlangan davlatlarda to'plangan tajribalar asosida tahlil qilish va yanada takomillashtirish imkoniyatlari mavjud. Umuminsoniy qadriyatlarni ijodiy o'rganish va xayotimizga tatbiq etish davri keldi. Milliy dasturda ta'kidlanganidek, yaqin kelajakda «kadrlar tayyorlash sohasidagi hamkorlikning xalqaro huquqiy bazasi yaratiladi, xalqaro hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari ro'yobga chiqariladi, xalqaro ta'lim tizimlari rivojlantiriladi». Eng muhimi, bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra, o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Buning natijasida shahs o'z «men»ini anglay boshlaydi va boyitadi, tashqi dunyo bilan bo'lgan aloqasida esa o'zining ijtimoiy rolini topa oladi, yaratuvchilik qobiliyati shakllanadi. Zero, o'z-o'zini rivojlantirish ustida doimo ish oli boradigan, yuksak

ma'naviyatli, har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridandir.

Multimediali kompyuter texnologiyasidan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish bir vaqtning o'zida bolalarning kompyuter savodxonligi shakllanishiga ham olib keladi. Animatsiyali ma'lumotlarning insonga ta'siri katta bo'lib, undan. MTMLari ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish bolalar diqqatini ko'proq jalb qilish xususiyatiga ega. Multimediali ta'lim bir vaqtning o'zida ham ko'rish, ham eshitish orqali bilim olish uchun samarali ekanligi hayotiy tajribada allaqachon isbotlangan. MTM tarbiyalanuvchilari monitor ekranida namoyish etiladigan materiallarni o'rgana borsalar va kompyuterdan foydalanish bo'yicha yetarlicha ko'nikma hosil qilsalar, maktabda boshlang'ich sinfda informatika fanini o'rganishga, kelajakda esa akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtida kompyuterdan foydalana olish malakasiga to'liq ega bo'ladi. Shu bilan birga, tarbiyalanuvchilarning kompyuterdan foydalanish jarayonida mantiqiy tafakkurlari rivojlanadi, bilim olishga havaslari va ishtiyoqlari ortadi, dunyoqarashlari shakllanadi. Kompyuterli didaktik o'yinlarning pedagogik jihatlaridan biri ularning ta'limiyligidir. Tarbiyalanuvchi o'yin davomida bir vaqtning o'zida ham o'yinda ishtirok etadi, ham ma'lum bir darajada ta'lim oladi. Ayrim o'yinlarda bilimlar mashqlar orqali namoyish qilinadi.

Masalan: shakllarni ustma-ust qo'yish o'yinida, birinchidan, o'yin vazifasi bo'yicha bola shakllarni ustma-ust qo'yish natijasida qanday shakl hosil bo'lishini topsa, ikkinchidan, tarbiyachining topshirig'i bo'yicha shakllar sonini sanab berishni, shakllar qanday ko'rinishda ekanligini va ularning nomlarini aytishni, ranglarni ajratib berish vazifalarini bajaradi (ta'limiy jihati). Bundan tashqari, tarbiyalanuvchi «sichqoncha»dan foydalanib kompyuterda ishlash malakasini hosil qiladi va kompyuter savodxonligini oshiradi.

Multimedia-gurkirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi:

Axborotning xilma-xil turlari: ananaviy (matn, jadvallar, bezaklar va boshqalar), original (nutq, musiqa, videofil'mlardan parchalar, telekadrlar, animatsiya va boshqalar) turlarini bir dasturiy mahsulotda integratsiyalaydi. Bunday integratsiya axborotni ro'yxatdan o'tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari: mikrofon, audio-tizimlar, optik kompakt-disklar, televizor, videomagnitofon, videokamera, elektron musiqiy asboblardan foydalanilgan holda kompyuter boshqaruvida bajariladi;

Muayyan vaqtdagi ish, o'z tabiatiga ko'ra statik bo'lgan matn va grafikadan farqli ravishda, audio va videosignallar faqat vaqtning ma'lum oralig'ida ko'rib chiqiladi. Video va audio axborotlarni kompyuterda qayta ishlash va aks ettirish uchun markaziy protsessor tez harakatchanligi, ma'lumotlarni uzatish shinasining o'tkazish qobiliyati, operativ(tezkor) va video-xotira, katta sig'imli tashqi xotira (ommaviy xotira), hajm va kompyuter kirish-chiqish kanallari bo'yicha almashuvi tezligini taxminan ikki baravar oshirilishi talab etiladi;

Multimedia vositalari asosida ta'lim-tarbiya berish hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir. Multimedia - bu informatikaning dasturiy va texnikaviy

vositalari asosida audio, video, mant, grafika va animatsiya effektlari asosida o'quv materiallarini maktabgacha yoshdagi bolalarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi ko'rinishidir.

Multimedia vositalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish quyidagi afzalliklarga ega:

A) berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati bor;

B) ta'lim-tarbiya olishning yangi sohalarini bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;

V) ta'lim-tarbiya olish vaqtining qisqarishi natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;

G) olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi.

Demak, kompyuterli didaktik o'yinlar ta'lim bilan bevosita bogliq bo'lib, ta'lim jarayonini amalga oshirishga yordam qiladi. Kompyuter va uning xotirasidagi ta'limiy o'yinlar birgalikda, multimedia texnologiyasi (kompyuterli ta'lim)ning o'yinlar bo'yicha asosiy didaktik vositasi hisoblanadi. Kompyuter xotirasidagi o'yinlardan tashqari, qo'shimcha didaktik o'yinlar tayyorlash mumkin.

2. Media ta'limning asosiy mazmuni. Respublikamizning pedagogik olim va amaliyotchilari ilmiy asoslangan hamda O'zbekistonning ijtimoiy-pedagogik sharoitga moslashgan ta'lim texnologiyalarini yaratish va ularni ta'lim-tarbiya amaliyotida qo'llashga intilmoqdalar.

Bu yerda nima uchun bugungi kunda pedagogik texnologiyalarni ilmiy-nazariy asosini yaratish va amaliyotga tatbiq etish zaruriyati tug'ildi, degan savol paydo bo'lishi mumkin. Jamiyatimizga qanchadan qancha bilimli kadrlarni va yuqori malakali olimlarni yetishtirib kelgan pedagogika uslublari mavjudki, ularning eskirib, talabga javob bermay qolgan joylarini o'zgartirib, milliy tus berib, foydalanaversa bo'lmaydimi? - degan mulohazalar ham kam emas. Pedagogik jamoatchilikning aksariyati, aynan mana shu yo'ldan bormoqda. Bu yo'l ilojisizlikdan izlab topilgan bo'lib, qisqa muddat xizmat qilishi mumkin. Mustaqillikni qo'lga kiritgan va buyuk kelajak sari intilayotgan jamiyatga bu yo'l uzoq xizmat qila olmaydi. Chunki:

- ma'lum sabablarga ko'ra jahon hamjamiyati taraqqiyotdan ortda qolib ketgan jamiyatimiz, taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan o'rin olishi uchun, aholi ta'limini jadallashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida eng ilg'or pedagogik tadbirlardan foydalanish zarurligi:

- an'anaviy o'qitish tizimi yozma va og'zaki so'zlarga tayanib ish ko'rishi tufayli «Axborotli o'qitish» sifatida tavsiflanib, o'qituvchi faoliyati birgina o'quv jarayonining tashkilotchisi sifatida emas, balki nufuzli bilimlar manbaiga aylanib qolganligi:

- fan-textika taraqqiyotininig o'rta rivojlanganligi natijasida axborotlarning keskin ko'payib borayotganligi va ularni yoshlarga bildirish uchun vaqtning chegaralanganligi:

- kishilik jamiyati o'z taraqqiyotining shu kundagi bosqichida nazariy va empirik bilimlarga asoslangan tafakkurdan tobora foydali natijaga ega bo'lgan, aniq yakunga asoslangan texnik tafakkurga o'tib borayotganligi:

- yoshlarni hayotga mukammal tayyorlash talabi ularga eng ilg'or bilim berish usuli hisoblangan ob'ektiv borliqqa majmuaviy yondoshuv tamoyilidan foydalanishni talab qilishidir.

Keyingi 10 yillar ichida yaratilgan, pedagogikaga bag'ishlangan adabiyotlarda «Pedagogik texnologiya», «Yangi pedagogik texnologiya», «Ilg'or pedagogik texnologiya», «Progressiv pedagogik texnologiya» kabi tushunchalar ko'p uchrab turgani bilan, ularning o'zbek tilidagi maromiga yetgan ta'rifi hali tuzilmagan.

Darhaqiqat, XX asr kishilik jamiyati taraqqiyoti tarixidan fan va texnika sohasida inqiloblar davri sifatida joy oldi. Ilm-fan va texnika rivojining yuksak sur'ati moddiy ishlab chiqarish jarayoni nazariy (g'oyaviy) hamda amaliy jihatdan boyitib borish bilan birga ijtimoiy munosabatlarni yangicha mazmun kasb etishini ta'minlaydi. Xizmat ko'rsatish sohalarining paydo bo'lishi, yangicha turmush tarzi kishilarni moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining ortib borishiga zamin hozirladi. Ijtimoiy ehtiyojlarining yangilanib hamda ortib borishi o'z navbatida ularni qisqa muddat va sifatli qondirilishini ta'min etuvchi faoliyatning yo'lga qo'yilishini taqozo etadi. Ijtimoiy zarurat mahsuli bo'lgan texnologiya sohasi va uning takomillashib borishi qisqa vaqt oralig'ida, kam jismoniy kuch sarflagan holda yuksak sifatli mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini beradi.

Media ta'lim nima?

Media ta'lim interfaol, bolaga individual ta'sir etadigan usul sifatida ta'lim jarayoniga jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Media ta'lim bolani mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rgatadi.

O'quv xonalari matbuot, televidenie, radio, kino, video va internet olib kirmokda. Bularning barchasi media ta'lim nomi bilan ta'lim jarayonini tashkil etishga yordam bermoqda.

Media ta'limning asosiy mazmuni mediamadaniyat (kino san'ati, badiiy televidenie va badiiy media) tilini, uning tarixini bilish, tushunishdir.

Uning pedagogik strategiyasi mediamatnlarni badiiy tahlil qila olish, uni talqin qilish asosida baho berishdan iboratdir. Xulosa o'rinda shuni aytish kerakki, media qanday shakllanadi, u haqiqatni ifodalaydimi, kimning manfaatini ko'zlaydi, uning mazmuni nimalardan iborat va bolalar uni qanday qabul qiladilar - bu savollar hozirgacha turli munozaralarni tug'dirmoqda.

Lekin shuni yodda tutish kerakki, media ta'limning markazida bola shaxsi turadi, uning qiziqish, xohish, istaklarini hisobga olish, olingan axborot asosida tanqidiy fikrlashga o'rgatish kerak.

Turli davlatlar olimlarining fikrlariga ko'ra, media ta'lim tarbiyaviy, ta'limiy ahamiyatga ega bo'lib, bolalarni o'quv-bilish jarayonida kreativ fikrlashga o'rgatadi.

Mediata'limning eng muhim vazifalaridan biri yosh avlodni tobora jadallashib borayotgan axborot oqimida, har xil axborotni olish, tushunib yetish, uning inson psixikasiga ta'sirini bilish va undan to'g'ri, maqsadli foydalanishga o'rgatishdan iborat.

Mediata'lim olingan axborotni integratsiya qilish, shu asosida shaxsiy fikrni bildirish va qayta olishga chorlaydi. O'z fikrini erkin bildirish, shaxsiy rivojlanish, turli axborot xurujlariga qarshi fikr bildirish orqali o'quvchining ijtimoiy faolligi oshadi, media axborotdan faol va to'g'ri foydalanish madaniyati shakllanadi. Shu orqali berilayotgan axborot haqida fikr yurita boshlaydi.

Shuning uchun ham mediamashg'ulotlar:

- «Badiiy-imitatsiyali» - kichik senariylar, mediamatnlar tuzish, uni interfaol usulda namoyish etish;
- Teatrlashgan vaziyat hosil qilish (mediamatn asosida ayrim epizodlarni sahnalashtirish, mediamatn jarayonini namoyish etish);
- Tasviriy-imitatsiya tayyorlash (afishalar yaratish, fotoko'rgazma, ma'lum mavzudagi asarlar rasmlarini namoyish etish) kabilarni tushunish, qo'llay olish ko'nikmasini hosil qiladi.

Yuqoridagi didaktik materiallarni tayyorlash, namoyish etish, tahlil asosida xulosa qilish, emotsional qabul qilish orqali nafis san'atni tushunishga olib keladi. Bu holat bolaning umumintellektual rivojlanishida, bilim olishi, tarbiya topishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi¹⁰.

Mediamashg'ulotlar berilayotgan axborotni qabul qilish, o'zlashtirish jarayonida ikkita yangi komponent ishtirokini ta'minlaydi.

1. Mediamashg'ulotlarda kompyuterlar universal holda qo'llanishi bilan xarakterlanadi.

2. An'anaviy texnologiyalar vositalari yoniga dasturli vositalar to'ldiruvchi bo'lib kiradi. Dasturiy ta'minot ayrim mavzularni o'qitish va o'zlashtirish uchun Mediata'lim qulay muhit yaratadi. Unda ta'lim mazmuni aniq, ravon shakllantirilgan bo'ladi, chizmalar, rasmlar, jadvallar, videofragmentlar, ovozli, animatsion ta'minot kreativ bilan namoyish etiladi.

Mediamashg'ulotlarning afzal jihati shundaki, ta'lim jarayonida bolalarning mustaqil ijod qila olish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu munosabat bilan mediamashg'ulotlar mazmunini belgilash, tashkil etishda faqatgina o'quv fani mazmuni nuqtai nazaridan yondashmasdan, balki uning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi tomonlarini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Mediamashg'ulot axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirish, ya'ni kerakli axborotni olish, uni yangi texnik vositalar yordamida qayta ishlash, amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi talab etiladi.

Media mashg'ulotlar kompyuterlashtirilgan o'quv xonalarida, multimedia proyektor yordamida o'tkaziladi. Bu mashg'ulotni tashkil etishning o'ziga yarasha sanitariya-gigiena me'yorlari. bolalarning uzluksiz ishlash me'yorlari mavjud:

Tarbiyalanuvchilar bilan ishlashni quyidagicha tashkil etish mumkin:
* videofragmentlarni frontal ko'rish;

¹⁰ Maktabgacha ta'lim muassasalari mudiralari uchun o'quv modullari 3-modul.2012 y.

* topshiriq, mashqlarni individual bajarish;
* umumiy o'quv loyihalari, modeli tajriba-sinovni amalga oshirishda kichik guruhlarda ishlash;

* media mashg'ulotlarni tashkil etishda ham o'quv jarayonining hamma komponentlari o'z aksini topishi va kompyuterdagi va kompyutersiz faoliyat almashib turishi mumkin;

* faollashtirish (o'quv materialini takrorlash, materialni birdaniga o'zlashtirish, kompyuterda yoki kompyutersiz);

* bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish, o'quv axboroti blokining mohiyatini bilib, tushunib olish va uni mustahkamlash (kompyuterda yoki uning ishtirokisiz);

* o'quv materiallarini amalda qo'llay olishini nazorat qilish (kompyuter va kompyutersiz).

Kompyuterlashgan o'quv xonalarida o'quv faoliyatining samarali kechishi uchun u yerda qo'shimcha joylashtirilgan o'quv stollaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu holat sanitariya me'yorlariga rioya etish, bolaning o'quv faoliyatini boshqa joyda tashkil etish imkoniyatini yaratadi. Bunday almashinuvlar bolani charchashdan saqlaydi. Agar tarbiyachi ko'rgazmali tasvirlardangina foydalansa, ularni kompyuter ekranida namoyish etish bilan cheklanadi.

3. Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish metodlari. Maktabgacha ta'lim o'quv tarbiya faoliyatini tashkil qilish vosita va usullarini, o'quv tarbiya jarayonida kelib chiqadigan muammolar va uni yechishni to'g'ri hal qila bilish, innovatsion texnologiya usullaridan foydalanish, qiyinchiliklarni to'g'ri yechimini topishga yo'naltiradi.

Maktabgacha ta'lim-tarbiya masalalari eng muhim asosiy pedagogik munosabatlar sabablarini aniqlaydi, uni pedagogik jarayonda o'rganadi.

Ta'lim-tarbiya masalalari, har bir millatning milliy merosiga, umumbashariy qadriyatlariga bog'langan holda maktabgacha yoshdan boshlab o'zligini anglash, erkin fikrlash, g'urur tuyg'ularini shakllantirishga qaratiladi.

Pedagog olimlarning yillar davomida ta'lim tizimida nega o'qitamiz? nimani o'qitamiz? qanday o'qitamiz? degan savollarga javob izlash bilan bir qatorda qanday qilib samarali va natijali o'qitish mumkin? degan savolga javob beradilar. Bu esa olim va amaliyotchilarni ta'lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirishga, ya'ni «O'qitishni ishlab chiqarishga oid aniq kafolatlangan natija beradigan texnologik jarayonga aylantirishga urinib ko'rish mumkin» degan fikrga olib keladi. Bunday fikrning tug'ilishi pedagogika fanida yangi pedagogik texnologiya yo'nalishini yuzaga keltiradi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim-tarbiyaviy jarayonda pedagogik texnologiyalardan foydalanishiga alohida e'tibor berilayotganligining asosiy sababi quyidagilardir:

Birinchidan, pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya pedagogni ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

To'rtinchidan, pedagogik texnologiya yangi vositalar va axborot usullarini qo'llashga asoslanganligi sababli, ularning qo'llanilishi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarini amalga oshirishni ta'minlaydi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik jarayonni to'g'ri tashkil etilishi pedagogning bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa tarbiyalanuvchilardan ko'p mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarini talab qiladi.

Har qanday pedagogik texnologiyalarning o'quv tarbiya jarayonida qo'llanilishi shaxsiy jihatdan kelib chiqqan holda tinglovchini kim o'qitayotganligi va pedagog kimni o'qitayotganiga bog'liq.

Pedagogik texnologiya asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolarga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini oshirib, ularni fikrlashga, o'z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi davrda sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlarda ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtirish va o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslarga aylanadi.

Shuning uchun ham ta'lim muassasalarining ta'lim-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o'qitish uslublari - interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning ta'limda qo'llanilishiga oid bilimlar, tajriba talaba yoki o'quvchilarning bilimli va yetuk malakaga egaligini ta'minlaydi.

Innovatsiya (inglizcha innovation) – yangilik kiritish, yangilik demakdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba yoki o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol usublardan foydalaniladi¹¹.

Ananaviy o'qitish modeli		Interfaol o'qitish metodi	
Afzalliklari	Kamchiliklari	Afzalliklari	Kamchiliklari
O'qitishning tizimliliigi	Mashg'ulotlarning bir qolipliligi, bir xilligi	O'qitish mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib kelishi	Ko'p vaqt talab etilishi

¹¹ Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun modullar T-2012 y ikkinchi nashr 126 b

O'quv materiallarini tartibli izchil berilishi	Mashg'ulot jarayonida faqat dastlabki yo'nalish beriladi, keyingi darajalar uy vazifasiga beriladi.	O'z vaqtida aloqalarning taminlanishi	Bolalarni har doim ham keraklicha nazorat qilish imkoniyatining pastligi
Ommaviy o'qitishda resurslarning oqilona harajati	Ishtirokchilarning sustligi va mustaqillikning yo'qligi	Tushunchalarni amaliyotga qollash uchun sharoit yaratish	Juda murakkab mazmundagi material o'rganilganda ham tarbiyachi rolining past bo'lishi
Tarbiyachi shaxsining doimiy emotsional tasiri	Ishtirokchilar o'zaro muloqotdan Ajratiladi, nutqiy faoliyat sust	O'qitish metodlarining turli xil ko'rinishlari taklif etilishi	
Tashkiliy puxtalik	Sust qayta bog'lanish	Mativatsiyaning yuqori darajada bo'lishi	
Ma'lum ko'nikmalarga ega bo'lgan va aniq tushunchalarni o'rgatishda foydalidir	O'rta me'yorda yondashuv	O'tilgan materialning esda yaxshi saqlab qolinishi	
Pedagog tomonidan o'qitish jarayoni va o'qitish muhitining yuqori darajada nazorat qilinishi	Bola sust ishtirokchi bo'lib qoladi	Muloqotga kirishish ko'nikmasi takomillashadi	
Vaqtdan unumli foydalanish	Bolada mativatsiya vujudga kelmaydi	O'z-o'zini baholashning o'sishi	
Aniq ilmiy bilimlarga tayanadi	Bola pedagog bilan o'zaro munosabatga kira olmaydi	Mustaqil fikrlaydigan bola shakllanadi	
	Eslab qolish darajasi hamma bolada bir xil bo'lmaganligi	Mavzuning mazmunini o'zlashtiradi, tanqidiy va	

	sababli guruh bo'yicha o'zlashtirish darajasi past bo'lishi mumkun	mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi	
	Mustaqil o'rganish va yechimlar qabul qilish uchun sharoit yaratilmaydi	Muammoni yechish ko'nikmalarining shakllanishi	

Interfaol («inter»- bu o'zaro, «akt»- harakat qilmoq)- o'zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqot tartibida bo'lishni anglatadi. Boshqacha aytganda, o'qitishning interfaol uslubiyotlari - bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil qila bilishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilinadilar, ular biladigan va o'ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol mashg'ulotlarda tarbiyachining o'rni qisman tinglovchilarning faoliyatini dars maqsadlariga yo'naltirishga olib keladi. Bu uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va tinglovchilar birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularga:

- pedagoglarning jarayonga bo'lgan qiziqishlarining doimiylikni ta'minlashi;
- mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;
- pedagoglarning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etishlari kiradi.

Mana shunday vazifalarni amalga oshirishda yangi interfaol va noan'anaviy pedagogik texnologiyalar juda qo'l kelishini tadqiqotchilar tomonidan maktabgacha ta'lim muassasalarida o'tkazilayotgan ko'pgina pedagogik tajribalarning natijalari tasdiqlamoqda.

Bola tug'ilgan kundan boshlab, uni maktabgacha bo'lgan davrda har tomonlama yetuk, barkamol etib tarbiyalash qonuniyatlarini o'rganish maktabgacha ta'lim pedagogikasining mavzuidir. U maktabgacha ta'lim muassasalari va oilaning tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi, maktabgacha ta'lim muassasasi va maktab ishidagi aloqadorlikni, bolalarni maktabda o'qishga tayyorlashni ta'minlab, ijtimoiy maktabgacha tarbiya sharoitida tarbiya va ta'lim berish ishlarining vazifalarini, tamoyillarini, mazmunini, metodlarini, shakllarini va uni tashkil etishni ishlab chiqdi. Maktabgacha ta'lim tizimida uning ajralmas qismi bo'lib shakllandi.

Maktabgacha ta'lim-tarbiyaning nazariyasi va amaliyoti maktabgacha yoshdagi bolalarga har tomonlama tarbiya berishning maqsadi, bolaning imkoniyatlari va uni ilk yoshdan boshlab tarbiyalashning roli, maktabgacha

tarbiyani hayot, zamon bilan bog'lab olib borishning zarurligi, bola shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi ahamiyatiga egaligiga asoslanadi.

Hozirgi kunda turli xil multimediali ta'lim vositalarini ishlab chiqish va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish jadal rivojlanayapti. MTMlari ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan foydalanish metodikasi ishlab chiqilmagani uchun tarbiyachi-pedagoglar multimedia vositalarini multimedia texnologiyasi sifatida qabul qilmoqdalar. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, multimedia vositalarini ishlab chiqaruvchi maxsus muassasadan tashqari, har bir MTM tarbiyachilarining o'zlari tayyorlashi mumkin bo'lgan dasturli va rolli multimedia vositalarini qo'llash mumkin.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida foydalaniladigan multimediali ta'lim vositalarini ikki turga bo'lish mumkin:

1. Monitor ekranida to'g'ridan-to'g'ri bilim berishga mo'ljallangan vositalar.
2. Ko'rgazmali qurol.

Odamzod har daqiqa sezgi a'zolari orqali axborot yig'ib fikr qilish va xayotiy muammolarni hal qilish choralarini o'ylab topib amalga oshirish bilan kun ko'radi. Insonlar qayerda bo'lmasinlar, bugungi kun zamon talabiga mos ravishda malakasini oshirib, yangi ma'lumotlar bilan bilim bazasini yangilab borishi kerakligini taqozo etmoqda.

O'rganilayotgan muammoning ilmiy amaliy ahamiyati shundan iboratki, maktabgacha yoshdagi bolalarni mashg'ulotlar jarayoniga qiziqishlarini oshirish va mavzuni mustaqil o'zlashtirish samaradorligini va ahamiyatini shakllantirish.

Informatika fanini o'qitishda multimedia tizimi haqida tushincha berish, multimedia vositalaridan foydalanib bilim olishning ahamiyati, uning yaxshi taraflarini aytib o'tish lozim.

Multimediali o'rgatuvchi dasturlar matn, grafika, video, tovush va animatsiyalarni o'zida tutadi. ya'ni kompyuterga yozilgan maxsus dasturni ishga tushiradi. Bu dasturlar asosan fanning nazariy bo'limidan, amaliy mashg'ulotlari va nazoratlardan iborat bo'lishi mumkin. Bunday dasturlar orqali olingan bilim xotirada ko'p vaqt saqlanadi va kerak bo'lganda amalda qo'llanish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyasiga asoslangan kompyuterli ta'limning asosiy maqsadlaridan birinchisi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashdan iboratdir. Shuning uchun mashg'ulot shakli, mazmuni, o'tkazish metodikasi va baholash mezonini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Ikkinchidan, ba'zi MTMlarda kompyuterlar bilan ta'minlangan bo'lsa-da, ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish metodikasi ishlab chiqilmagan. Shuning uchun, MTM sharoitida kompyuterdan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish metodikasini ishlab chiqish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, mashg'ulot mobaynida multimedia texnologiyasidan foydalanganda u yoki bu materialni o'rganishda vaqtni tejash hisobiga ta'lim mazmuni chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida an'anaviy usulda ta'lim-tarbiya berishning shakli, mazmuni va metodi ko'pgina adabiyotlarda bayon etilgan. Jumladan, ushbu

masalada P.Yusupovaning «Maktabgacha ta'lim pedagogikasi» da keng yoritib berilgan. P.Yusupova ta'lim shakli to'g'risida shunday yozadi: «Ta'lim shakli deganda, ta'lim beruvchi pedagog va bolalarning maxsus tashkil etilgan faoliyati tushuniladi va kun tartibida ma'lum bir vaqtda o'tkaziladi».

Adabiyotlarda, MTM ta'lim metodlari bo'yicha ham qator fikrlar bildirilgan. Metod - ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning maqsadli ta'lim-tarbiya vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan o'zaro bog'liq faoliyatlarning izchil usullar tizimidir.

4. Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyalarini tatbiq etish. Maktabgacha tayyorlov guruhlarini bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish, asosan uch tomonlama amalga oshiriladi.

1. Kompyuter va uning dasturlari yordamida didaktik vositalar tayyorlanadi hamda Internet va masofali ta'lim ashyolaridan foydalaniladi.

2. Kompyuter ishtirokida bevosita dialog metodi asosida bolalarga yangi material o'rgatiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, 6-7 yoshli bola kattalar kabi kompyuterda ishlashga qodir emas. Shuning uchun, MTMlarda yangi materialni o'rganishda bevosita dialog metodidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu holda kompyuter didaktik vosita manbai rolini o'ynaydi.

3. Bilvosita dialog – virtual axborot muhitida kompyuter bilan dialog asosida multimedia texnologiyasi amalga oshiriladi. Bunda material bolalar tomonidan mustaqil o'rganiladi, o'tilgan material mustaqil takrorlanadi, mashqlar mustaqil bajariladi, multimediali kompyuter o'yinlari mustaqil amalga oshiriladi va bola mashqlarni, kompyuter qo'ygan vazifalarni, o'yinlarni takror-takror bajarib, qo'yilgan mashg'ulot maqsadiga erisha oladi. Bu holda multimedia texnologiyasidan foydalanganda kompyuter ta'lim manbai rolini o'ynaydi. Maktabga tayyorlov guruhlarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanishning asosiy va yetakchi shakli mashg'ulotdir. Mashg'ulotlar «Bolajon» dasturi asosida, belgilangan rejalar asosida olib boriladi. Yangi mashg'ulotlarni o'rgatishga qaratilgan, tekshiruvchi - sinovchi, majmuaviy «sayohat» yoki «ekskursiya» va «kompyuterli o'yin» shakllariga bo'linadi.

Mashg'ulotning o'yin shakli.

Tarbiyachi-pedagog bolalarni kompyuter ro'parasiga joylashtiradi.

Kompyuter xotirasiga joylashtirilgan materiallarni monitor ekraniga chiqaradi. Bolalarning diqqati ekranga chiqqan materialga qaratiladi. Tarbiyachi va bolalar o'rtasida dialog (savol-javob) boshlanadi. Bolalar tarbiyachi (pedagog) bergan topshiriqni mustaqil bajaradi. O'rganilgan material mustahkamlanadi. Bolalarning mashg'ulot davomida olgan bilimi baholanadi. O'rganilgan material bo'yicha uyga topshiriq beriladi.

Mashg'ulot mazmuni. Multimedia texnologiyasidan foydalanib o'tkaziladigan mashg'ulotlar kompyuter texnologiyasiga asoslanadi. Shuning uchun, multimedia texnologiyasiga asoslangan mashg'ulotlarni kompyuter mashg'uloti, deb ham atash mumkin. Kompyuterli mashg'ulotlarning aksariyati birlashgan mashg'ulotlar shaklida o'tkaziladi.

Ushbu oraliq bosqichida tarbiyalanuvchilarning toliqishini hisobga olib, kompyutersiz amalga oshiriladigan mashg'ulot o'tkaziladi. Kompyutersiz o'tkaziladigan ushbu oraliq mashg'ulotlarda, mavzuga tegishli og'zaki savol-javoblar, topishoqlar, turli mazmundagi o'yinlar, amaliy tadbirlar (masalan, qaychi bilan harflar qirqish, qog'ozda yozishga o'rgatish) o'tkaziladi. Shuningdek, she'r, ashula aytiladi va jismoniy mashqlar bajariladi. Jumladan, ko'z toliqishini bartaraf etuvchi ko'z gimnastikasi - bir necha daqiqa davomida ko'zni ochib yumish, xonaning burchaklariga navbatma-navbat nazar tashlash kiradi. Oraliq bosqichdan so'ng yana 15 daqiqali asosiy mashg'ulot davom ettiriladi.

Yangi bilim berishda bevosita dialog metodidan foydalanishni maktabga tayyorlov guruhlari bolalarining yoshlari (6-7), ularning fikrlash darajalari va boshqa xususiyatlarini e'tiborga olishni taqozo etadi. Bevosita dialog metodidan foydalanilgan holda kompyuter didaktik vositalar manbai rolini o'ynaydi.

Virtual akxorot muhitida kompyuter bilan (bilvosita) dialog metodining algortmi:

1. Kompyuter bola (tarbiyalanuvchi)ga - topshiriq, savol, mashqni bajarish yoki o'yinni bajarishni buyuradi.

2. Bola (tarbiyalanuvchi) topshiriqni bajaradi.

3. Kompyuter topshiriq bajarilishining to'g'ri yoki noto'g'riligini bildiradi.

4. Noto'g'ri bo'lsa, takroriy bajartiradi.

5. Kompyuter bolaning bilimini baholaydi.

Kompyuterda ishlovchi bola mashqlarni va kompyuter qo'ygan vazifalarni, o'yinlarni takror-takror bajarib, maksadiga erisha oladi, chunki kompyuter - «bag'ri keng» va «toqatli, sabrliidir». Bola xato qilgan taqdirda ham xatoni o'zi tuzatgunga qadar hech kim unga tanbeh bermaydi. Ammo bolalar kompyuterda mustaqil ishlagan hollarda ham ularning harakatlari doimo tarbiyachi nazoratida bo'ladi.

Bevosita dialog asosida o'tkazilgan mashg'ulotda 15 daqiqa uzluksiz monitor ekraniga qaragan va bolalar kompyuterdan uzoqroq «sichqoncha» va klaviatura kabellarining uzunligi masofasida joylashgan holda bolalarning 95 foizi 15-20 daqiqadan so'ng toliqishlari yo'qolganini bildirdilar. Multimediali kompyuter texnologiyasining ta'lim-tarbiya berish metodikasini bayon qilishdan oldin uning quyidagi ikki jihatiga e'tibor berish kerak:

- 1) agar u yoki bu multimedia vositasi tarbiyalanuvchilarga bayon etib borilmasdan namoyish etilsa, u oddiy multfilm bo'lib qoladi.

- 2) agar tarbiyachi multimedia vositasini namoyish etish davomida uni tahlil etib (tushuntirib, bayon etib) borsa, ta'lim jarayonini aks ettirib, multimedia texnologiyasiga aylanadi.

Agar MTMdagi kompyuterlar soni 5-6 dan ortiq bo'lsa, mashg'ulot frontal ravishda, bitta bo'lsa, undan navbatma-navbat foydalanilgan holda o'tkaziladi. Bunday holda taklif etilgan birinchi tarbiyalanuvchi tarbiyachi tomonidan berilgan savolga to'g'ri javob bera olmasa, ikkinchisidan so'raladi. Agar MTMlarda proyektor va ekran (yoki elektron doska) bo'lsa, tarbiyachi mashgulotni «kompyuter-elektron doska» usulidan foydalanib olib boradi.

15-20 daqiqali ikkinchi bosqichdan so'ng, uchinchi bosqichda birinchi bosqichda kompyuterdan foydalanib, o'rganilgan materiallar savol-javob asosida mustahkamlanadi va tarbiyalanuvchilarning bilimlari baholanadi. Mashg'ulot oxirida ayga vazifa beriladi. Tarbiyalanuvchilarga uyga beriladigan topshiriqlar kundalik turmushda uchraydigan masalalardan bo'lishi maqsadga muvofiq.

Mashg'ulotning texnologik xaritasi. Maktabga tayyorlov guruhlarida mashg'ulotlar garchi dars shaklida o'tkazilmasa-da, tarbiyachi u yoki bu mavzu materiali bo'yicha o'ziga mashg'ulotning texnologik xaritasini tuzib olishi kerak. Xaritada mashg'ulot mavzusi, maqsadi va vazifalari, mashg'ulot mazmuni, mashg'ulotni amalga oshirish texnologiyasi, kutiladigan natijalar, kelgusi ishlar, uyga vazifalar aks etishi kerak

Multimediya vositalarini MTMdagi mashg'ulotlarda qo'llash.

Mutaxassislarning fikricha, insonning eshitish a'zolariga nisbatan ko'rish a'zolari yordamida qabul qilingan ma'lumotni besh marotaba ko'p eslab qolish mumkin. Sababi - eshitish a'zolariga nisbatan ko'rish a'zolaridan olinayotgan ma'lumotlar qayta kodlashtirilmay to'g'ridan-to'g'ri xotiraga o'tadi va saqlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan Davlat talablarida maktabga tayyorlov guruhi bolalarini savod chiqarishga tayyorlash, elementar matematik bilim berish va atrof-olamni o'rganish, ta'lim o'yinlari yo'nalishlari bo'yicha, quyidagilar qayd etilgan: nutq o'stirish bo'yicha nutq-tovush madaniyatini shakllantirish, ijodiy hikoya qilish, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, lug'atni boyitishni jadallashtirish, matematika bo'yicha son-sanoq, miqdor, shakllar, fazoviy tasavvurlar, vaqt haqida tasavvur hosil qilish. Ta'limiy o'yinlar bo'yicha rangni top (ranglarni to'g'ri ajratish), shaklini top (doira kvadrat, uchburclak va boshqa shakllar), halqalarning shakli va ranglari bo'yicha o'yinlar, tabiat bilan tanishtirish bo'yicha gulzorga ekskursiya, paxta dalasiga sayohat, kabutar singari qushlarni kuzatish, ularning hususiyatlari va farqi, havo va uning xossalari bilan tanishtirish, suv va uning hususiyatlari bilan tanishtirish kiradi.

Tarbiyalanuvchilarning bilimni baholash mezonini. Baholash ta'lim jarayonining ma'lum bosqichida o'quv maqsadlariga erishilgan darajasini oldindan belgilangan mezonlar asosida o'lchash, natijalarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat jarayondir.

Maktabga tayyorlov guruhi bolalarining bilimlarini aniqlash, beshta: ya'ni o'quv maqsadlariga asoslanganlik, haqiqiylik, haqqoniylik, ishonchlik va qulaylik kabi tamoyillariga asoslanadi. MTM tarbiyachisi bolalarning bilimni baholash jarayonida baholash tamoyillarini hisobga olishi shart. Multimediali kompyuterli ta'limda bolalarning yoshi, rivojlanish darajasi va psixologiyasini hisobga olib, o'tilgan materiallarni baholashda uchta test savoli qo'yiladi. Bu yoshdagi bolalarga beshta savol qiyin bo'lishi mumkin. Buni hisobga olgan holda testga uchta savol quyib, uch balli tizimda baholanadi.

Tarbiyalanuvchilar bilim darajalarini aniqlash mezonini quyidagicha: o'rganiladigan material turiga qarab 3 tadan 5 tagacha turli variantdagi dasturli o'yin, taqdimot, slayd, yozuv, rasm, sxema, mashqlar va chizmalar savol tariqasida kompyuter xotirasiga kiritiladi. Tarbiyalanuvchilarga to'g'ri javobni aniqlash

topshiriladi va ularning bilim darajalari test sinovi yoki kompyuter xotirasiga kiritilgan mashg'ulot mavzusiga oid amaliy topshiriqlarni bajarish orqali aniqlanadi.

Agar tarbiyalanuvchi kompyuterda berilgan variantdagi uchta topshiriqdan barchasini to'g'ri bajarsa, u holda unga «a'lo» bahoni ifodalaydigan 3 ball qo'yiladi. Agar berilgan variantdagi ikkita topshiriqni to'g'ri bajarsa, u holda «yaxshi» bahoni ifodalaydigan 2 ball qo'yiladi. Agar berilgan variantdan bitta topshiriqni to'g'ri bajarsa, u holda tarbiyalanuvchiga «qoniqarli» bahoni ifodalaydigan 1 ball qo'yiladi. Agar variantdagi topshiriqni to'g'ri bajara olmasa u holda hech qanday balla qo'yilmaydi. Bunday hollarda tarbiyachi tarbiyalanuvchi bilan qo'shimcha shug'ullanib, uning bilim darajasini aniqlash uchun qayta testga qo'yish kerak.

Mashg'ulotlarda bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan quyidagi interfaol usullardan foydalanilgan:

- Suhbat
- Ko'rgazmalilik
- Tushuntirish
- Ko'rsatish
- Kichik guruhlarda ishlash (3-4 bola bilan)
- Savol-javob
- Rag'batlantirish
- Amaliy ish
- Bilimlarni mustahkamlash uchun o'yin

Bu usullar mashg'ulotlarda almashinib kelgan holda qo'llanilgan.

Metodik qo'llanmadan maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari, ota-onalar, pedagogika institutlari va kollej talabalari ijodiy yondashgan holda foydalanishlari mumkin.

Maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi materiallar tayyorlandi:

1. Pedagogik jarayonni kuzatish sxemasi.
2. Tarbiyalanuvchilar uchun ko'rgazmali qurollar.

Multimediali kompyuterli ta'limni amalga oshirishning asosiy talablaridan biri - bolalarning kompyuter savodxonligini shakllantirish va ularni kompyuterda mustaqil ishlashini ta'minlashdan iborat. Shuning uchun, tarbiyachi (pedagog) ushbu muammoga alohida e'tibor qaratishi lozim. Kompyuterning tuzilishi va undan foydalanish ko'pgina adabiyotlarda bayon etilgan. MTMLari tarbiyalanuvchilariga kompyuterning tuzilishini va undan foydalanishni juda sodda shaklda bayon etish maqsadga muvofikdir.

Xuddi shuningdek, hozirgi zamon alifbo darsliklarida ham harflarni o'rgatishda rasmlardan foydalanish tavsiya etilgan. An'anaviy usulda, darslikdan tashqari, pedagog-tarbiyachi harflarni o'rgatishda vosita sifatida «bo'r-doska» usulidan va plakatlardan foydalanib kelmokdalar.

Bolajon dasturi asosida olamiz :

Tayyorlov guruh (6-7 yosh)

Tarbiyalanuvchilarga Alifbe nomli elektron darslikni tayyorlash.

Barcha toifadagi elektron qo‘lanmalar o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, bilim oluvchilarning mustaqil bilim olishlari hamda masofadan o‘qitishni tashkil qilish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Ushbu multimediali slaydimiz «Alifbe» deb nomlanadi. Maktabgacha ta‘lim va boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljaddangan elektron qo‘llanma sifatida foydalansa ham maqsadga muvofiq bo‘ladi. «Sichqoncha» ni «Alifbe» deb yuritilgan tugmachaga keltirib ikki marta bosiladi. So‘ng xizmat oynamizda kamalak rangda A L I F B E deb yozilgan harflar animatsiya usulida hosil bo‘ladi. Dasturning pastki qismida «Dasturga kirish» belgisi orqali multimediali slaydga kiramiz. Tabiat manzarasi ostida bolajonlar qo‘shig‘i yangraydi, va dasturning o‘rtasida uchta qismning nomlari ko‘rsatilgan:

1. Asosiy oyna.
2. Didaktik qism.
3. Qiziqarli o‘yinlar.

«Asosiy oyna» belgisini «sichqoncha» yordamida ochilsa, tabiat qo‘ynida daraxt mavjud, ushbu daraxtdan esa to‘rtburchak ramkaga solingan turli xarflar daraxtning mevasi shamoldan tebranib yerga tushgandek katakcha ichida xarflar pastga tushadi. Shuni ta‘kidlab o‘tishimiz joizki, katakchadagi har bitta harfning boshi bilan keladigan

tovush belgisini Alifbe nomli elektron darslik predmetlari ko‘rsatgan:

Masalan; «A» harfi ostida avtobus. «B» harfi ostida banan v.,x. Dasturning pastki tomonida «Bosh menyu» deb nomlangan belgi mavjud. «Sichqoncha» yordamida harflarga ko'rsatgich barmoqlarni olib borsa, harflarning talaffuzi ifodalanadi: «Ssss, Oooo, Aaaaa» va xokazolar .So'ngra topishmoqlar oynasi ochiladi bola agar to'g'ri yozsa, ekranda rag'batlantiruvchi ovoqli animatsiya paydo bo'ladi, agar noto'g'ri keltirilsa, ekranda «Noto'g'ri» degan ovoqli animatsiya hosil bo'ladi. Ko'rsatilgan xarf tog'ti yozilsa, keningi bosqich ya'ni topishmoqlar oynasi ochiladi. Bunda bola tarbiyachi yordamida topishmoqni o'qiydi va mustaqil javobni kiritadi

So'ngra didaktik qismga o'tiladi - ya'ni, didaktik qismi ochilganda, ekranda to'rtburchak qilib harflar joylashtirilgan va to'rtburchakning o'rtasida bolaning surati - o'ylanib turgan holati tasvirlangan .

Alifbe nomli elektron darslik.

To'rtburchak ramkaga solingan xarflarning bittasi «sichqoncha» yordamida ikki marta bosilsa, oyna ochiladi va bu oynadagi xarflarni bolalar tarbiyachi yordamida takrorlaydi. «Bosh menyu» ga qaytsak, dasturning uchinchi «Qiziqarli o'yinlar» deb nomlangan qismiga kiriladi. Ekraning chap qismida ramkada hayvonning surati, o'ng qismidagi ramkada esa, hayvon haqida ma'lumot berib o'tilgan. dasturning chap bo'limiga kirganda yog'och doskada mevaning shakli berilgan, doskaning atrofida , daraxtning atrofida turli mevalarning surati mavjud. «Sichqoncha» orqali mevaning shaklini mo'ljallab bola kerakli mevani ochsa, meva uchi borib doskadagi mevaning kolipiga joylashadi (3-rasm).

O'yin shu tariqa davom ettiriladi. To'g'ri topilgan mevaning evaziga rag'batlantiruvchi smayliklar hosil bo'ladi. Multimediali slaydimiz ana shulardan iborat.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tayyorlov guruhlarida bolalarni savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish mashg'ulotlarning

samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, bolaning xotiraga olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi:

- maktabgacha ta'lim-tarbiya ishlarini samarali, davlat ta'lim standartlari asosida amalga oshirish maqsadida mutaxassislar tomonidan tuzilgan «Bolajon» tayanch dasturida savodga o'rgatishga doir mavzular bilan bola shaxsida zarur sifat va hissini tarbiyalash imkoniyati bo'ladi;

- maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari orasida bolalarni tarbiyalashda katta tajriba orttirganlari ham bor. Biroq ko'pchilik tarbiyachilar bolalarning yaxshi o'zlashtirishi, ta'lim-tarbiya ishlariga faol ishtirok etishni ta'minlashga e'tibor berib, alohida bola, uning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, munosabatlari ta'siri;

- maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanishda katta imkoniyatlarga ega;

- maktabgacha ta'lim muassasasi texnik vositalar bilan taminlash va tarbiyachilarning kompyuter bilimlarini oshirish;

- maktabgacha tayyorlov guruhlari bolalarining yoshlarini hisobga olib, yangi bilim beruvchi mashg'ulotlarda kompyuterlardan bevosita dialog metodi asosida foydalanish;

- maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanilgan holda mashg'ulotni amalga oshirish;

- mashg'ulotlarni amalga oshirishda yangi interfaol va noan'anaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarining yoshiga va ta'lim dasturiga mosligi e'tiborga olingan holda, multimedia texnologiyasi asosida tashkil etish va Maktabgacha ta'lim muassasalarining maktabga tayyorlov guruhlari o'quv rejasi asosida olib borish maqsadga muvoffiqdir.

Hozirgi ta'minot xizmati tahlili.

Og'zaki tilni rivojlantiruvchi xizmatlar Irlandiyada nutq va til terapevtlari tomonidan boshqariladi va sog'liq xizmatlari ma'muriyatlari tomonidan ta'minlanadi. Nutq va til terapevtlari nutqshvf kamchiliklari bor bolalarga baho berishadi, diagnoz qo'yishadi va davolashadi.

Ma'lumot olish va undan foydalanish odatda ochiq va erkin hisoblanadi va bular ota-onalar, birinchi yordam guruhi a'zolari, o'qituvchilar, ishchilar va xususiy sog'liqni saqlash xizmati mutahassislari tomonidan amalga oshiriladi. Tashxis qo'yish va davolash odatda klinikalardab ta'lim muassasalarida o'tkaziladi.

Har yili amaliyotchilar va o'qituvchilar o'zlarining har kungi ishlarida og'zaki til rivojlanishiga katta e'tabor qaratishadi.

Aisteyr rejasi, Kichik yoshdagi bolalar o'quv dasturi barcha yangi tug'ilgan bolalardan to 6 yoshgacha bo'lganlar uchun bo'lib, konsepsiyaga oid qilib o'qitadigan va yetti yoshdagi bolalar uchun bo'lgan keng hajmli modelni tashkil qiladi. Ingiliz boshlang'ich ta'lim maktabi ta'lim dasturida og'zaki tilga alohida urg'u beriladi. Shunga qaramasdan, bu dasturni amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch kelinmoqda va baholash tizimi va pedagoglar qo'llab-quvvatlashiga ehtiyoj

sezilmoqda. (Edited by Mary Rafferty «A brief review of approaches to oral language development» USA 2014y.)

Shunday qilib, maktabgacha tayyorlov guruhlari bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, bolaning xotiraga olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, maktabgacha tayyorlov guruhlari bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, bolaning xotiraga olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish metodikasi haqida nimalarni bilasiz?
2. Kompyuterli o'yin dasturlaridan foydalanish tarbiyalanuvchilarda qanday sifatlarning shakllanishi va mustahkamlanishiga imkoniyat yaratadi?
3. Multimedianeing asosiy belgilarini bilasizmi?
4. Multimedia vositalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning afzalliklarini bilasizmi?
5. Media ta'lim nima?
6. Media ta'limning asosiy mazmuni.
7. Maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish metodlarini ayting?
8. Maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyalarini tadbiq etish zarurati nimada?
9. Mediata'limning eng muhim vazifalarini bilasizmi?
10. Media mashg'ulotlarning afzal jihati nimada?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. F.R. Qodirova R.M. Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2010.
2. D.R. Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. – T., 2019
3. Jo'raev K va boshqalar. Kichikintoylar nutqini o'stirish. –T.: "O'qituvchi", 1988.
4. Shodieva K. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. –T.: "O'qituvchi", 1995.
5. R. Qodirova. Maktabgacha yoshdagi rusiyazon bolalarni o'zbekcha so'zlashga o'rgatish. T., 1997.
6. Shodieva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: "O'qituvchi", 2008.
7. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. -T., 1996.
8. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. -T.: Ma'naviyat, 2003
9. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish. -T., 2012.

GLOSSARIY

Bolalar lug'atidagi mahalliy shevaga oid so'zlarni adabiy so'zlar bilan almashtirish – O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan nutqimizda ishlatiladigan so'zlarga e'tibor berilganida kuchayadi. Mahalliy shevaga oid so'zlarning ko'p ishlatilishi kelgusida maktabda bolalar savodxonligini oshirishga xalal beradi. Bola lug'atning shevaga oid so'zlar hisobiga boyib borishida oilada ota-onalarning, atrofdagi kishilarning, bolalar bog'chasida esa tarbiyachining, bog'cha xodimlarining ta'siri katta. Chunki bolalar atrofdagilardan eshitgan har qanday so'zlarni o'zlashtirib borishadi, natijada bu so'zlar bola lug'atining mahsuliga aylanadi.

Bolalar lug'atini faollashtirish – tarbiyachi bolalarning lug'atini boyitiribgina qolmasdan, balki lug'atdagi so'zlardan o'rinni foydalanishga ham o'rgatib borishi, nutq orqali bayon etiladigan fikrlarini aniqroq ifoda olish ko'nikmasini hosil qildiradi olishi kerak. Bolalar lug'atini faollashtirish – bu bolalar tomonidan ma'nosini qniq tushungan holda foydalaniladigan so'zlar miqdorining ortib borishidir. Bolalarning kattalar bilan nutqiy muloqti ular lug'atini faollashtirishda qimmatli vosita bo'lib hisoblanadi.

Bolalar lug'atini faollashtirish. Tarbiyachi bolalarning lug'atini boyitiribgina qolmasdan, balki lug'atdagi so'zlardan o'rinni foydalanishga ham o'rgatib borishi, nutq orqali bayon etiladigan fikrlarini aniqroq ifoda olish ko'nikmasini hosil qildiradi olishi kerak. Bolalar lug'atini faollashtirish – bu bolalar tomonidan ma'nosini qniq tushungan holda foydalaniladigan so'zlar miqdorining ortib borishidir. Bolalarning kattalar bilan nutqiy muloqti ular lug'atini faollashtirishda qimmatli vosita bo'lib hisoblanadi.

Bolalarning har xil faoliyat turlarida lug'at ishi - bolalarni tevarak-atrof va ijtimoiy hayot hodisalari bilan tanishtirish, ularning lug'atini kengaytirish ta'lim jarayonidagina amalgam oshirilmay, balki bolalarning boshqa faoliyati turlarida ham amalgam oshiriladi. Bolalarning lug'atini boyitish va faollashtirishga maishiy faoliyatning (ovqatlanish, kiyinish hokazolar)imkoniyatlari ko'p.

Bolalarning lug'atini aniqlash va mustahkamlash - bolalar lug'atidagi so'zlarni mustahkamlashga tarbiyachi alohida e'tibor berishi zarur. Bu vazifa maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning yosh individual xususiyatlarni hisobga olgan holda amalgam oshiriladi. Bog'cha yoshidagi bola lug'atida so'zlarning mustahkam o'rinishi uchun uni ko'p marta takrorlash zarur. Bola xotirasida qiyinlik bilan mustahkamlanadigan murakkab so'zlarga quyidagilar kiradi: 1) umulashtiruvchi so'zlar: uy hayvonlari (ot, sigir, qo'y, echki, eshak); mebel (stul, stol, divan, xontaxta, javon); oyoq kiyimlar (tufli, patinka, shippak, kavush, kalish), idish-ovoqlar (likopcha, kosa va hokazolar; 2) mavhum so'zlar (jimjitlik, sarg'ish, tozalik, go'zallik); 3) sifatlarni bildiruvchi so'zlar (g'adir-budur, tip-tiniq, nordon, shaxarlik, temirdek) va hokazolar.

Bolalarning lug'atini boyitish - bolalar lug'atini boyitish deganda, biz, ularni mustaqil o'zlashtirishlari uchun qiyin bo'lgan yangi so'zlar bilan muntazam tanishtirib borishni tushunamiz. Bolalar lug'atini boyitish ishi uch yo'nalishda olib

borilishi mumkin: 1. Sekin-astalik bilan miqdori ortib boradigan buyumlar va hodisalar bilan tanishtirib boorish.2. Tevarak-atrofimizni o'rab turgan peredmetlar va hodisalarning nomini, sifatini, xususiyatlarini, ulaning o'zaro munosabatlarini bildiruvchi so'zlarni kiritish.3. Peredmetlarning belgilariga qarab farqlash va umumlashtirish asosida boshlang'ich tushunchalarni bildiruvchi so'zlarni kiritish. Lug'atni boyitish ishining uch yonalishi bo'yicha olib boriladigan ish hamma guruhlar uchun taaluqli bo'lib, farq mazmun jihatdan farq qiladi. Bola lug'atiga muomaladan chiqarilgan mahalliy shevaga oid so'zlarni kiritish yaramaydi.

Davlat va jamiyat- ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari;

Didaktik tizim - (yunoncha «systema» - yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) - ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayoning yaxlit holatini bejgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik o'yin - o'rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida bolaning bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Didaktika – yunoncha so'zdan olingan bo'lib, “o'rgatuvchi”, “ta'lim beruvchi” degan ma'nolarni anglatadi. Pedagogikaning tarmog'i hisoblanib, ta'lim nazariyasi bilan shug'ullanadi.

Diksiya – sof, aniq, ravshan nutqni, tovush talaffuzidir. Yaxshi diksiyani hosil qilish uchun artikulasiya apparati a'zolarining harakatlarini (takomillashtirish va mustahkamlash kerak (lablarni sust hara- katlanishini, tilning kam harakatchanligini va hozakolarni bartaraf etish), to'g'ri nafas olish va chiqarishga ahamiyat berish lozim. Buning uchun pastki jag', til, lablar harakatini rivojlantiruvchi maxsus mashqlarni bajarish kcrak, "tarbiyachi bu mashqlarnii oyna oldida o'tirib bajaradi.

Diksiya – tovush va so'zlarni to'g'ri talaffuz etish.

Diksiya-tovush va so'zlarni to'g'ri talaffuz etish.

Dunyoqarash - shaxsning tafakkur tarzi va yo'nalishini aks ettiruvchi qarashlar, e'tiqod hamda fikr-o'yilar tizimi.

E'tiqod - shaxs amal qiladigan bilim, tamoyil va ideallarning haqqoniyligiga qalban va asosli ishonch bilan bog'langan, uning atrof-muhitga hamda o'zining xatti-harakatlariga bo'lgan subyektiv faoliyati.

Ekologik faoliyat - ekologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar majmui.

Ekologik madaniyat - bolaning ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik ong - tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi.

Ekologik ta'lim - bolaga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzluksiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo'naltirilgan ta'limiy jarayon.

Ekologik tarbiya - bolalarga dastlabki ekologik bilimlarni berish, ularning mavjud ekologik bilimlarini boyitish, ularda tabiat va atrof- muhit muhofazasini

tashkil etish ko'nikma va malakalami shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon.

Estetik tarbiya - bolalami tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go'zalligini idrok etish, to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish va hayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Fan - yuqori malakali mutaxassislar tayyorlov chi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi;

Faol tinglash – diqqatni jamlashni, tushunishni, eslab qolishni, baholashni va javob berishni o'z ichiga oladi. Faol tinglash usulidan foydalanish samaraliroq ekanligi takror-takror aytilmoqda. Faol tinglash usulidan tarbiyachining foydalanishi uning pedagog sifatidagi mavqeyini oshiradi. Sababi u vaziyatni, mashg'ulotdagi suhbatning mazmunini va muloqotdagi bolajonlarning hissiy holatini hisobga oladi. Xuddi shunday bolalarning ham faol tinglash usulidan foydalanishi uning kelajakda har qanday kasbni egallashida va qolaversa umuman hayoti davomida uni shaxs sifatidagi fazilatlarini yaxshilaydi. Eshitish- eshitish va ko'rish stimullarini yo'naltirilgan qabul qilish va ularga ma'no berish jarayoni.

Faoliyat - 1) ongli maqsadga ko'ra boshqariladigan kishining ichki (ruhiy), tashqi (jismoniy) faolligi; 2) atrof-muhitni kishilar tomonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etish.

Faoliyat - shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik. Ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi.

Fikr - Biror narsa, hodisa yoki kimsa haqida o'y, xayol.

Fikrlash – bu haqiqatni aks ettirishning aqliy jarayoni, inson ijodining eng yuqori shakli. Fikrlash esa o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Zanjir kabi bog'liqlikni tashkil qilgan bu davomiylikning keyingi bosqichi esa fikrlashni nutqqa ko'chirishni taqazo etadi. Endi fikrlagan odam uni nutqqa ko'chirish uchun muloqotga kirishishi kerak bo'ladi. Taassufki, muloqotga kirishish ham osonlik bilan sodir bo'lmaydi. Ko'rib chiqqanimizdek, avvalo tinglashni, tinglagan ma'lumotni ongda muhokama qilib fikrlashni, paydo bo'lgan fikrni yetkazib berish uchun esa muloqotga kirishishni maktabgacha bo'lgan vaqtdan boshlashimiz kerak.

Idrok - aniq maqsadga yo'naltirilgan anglash jarayoni.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha adapto - moslashish) - anomal bolalar individual yoki guruhli xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiylashuv - ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Individ (lotincha «individuum» bo'linmas, yagona, alohida degan ma'nolarni anglatadi) - xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Individuallik - shaxsning o'ziga xos xususiyatlari.

Iqtisodiy tarbiya - bolalarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oila budjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy

boyliklami asrash, ko'paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to'g'ri tashkil etish va hokozolar)ni tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Ishlab chiqarish - kadrlarga bo'lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilaydigan asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jihatdan ta'minlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Izohlash - tarbiyalanuvchiga hissiy-og'zaki ta'sir etish usuli.

Jamoa - (louncha «kollektivus» so'zining tajjimasini bo'lib, yig'ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, gumh kabi ma'nolarni anglatadi) - bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan gumh.

Jamoa an'analari - jamoa a'zolari tomonidan birdek qo'llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odat.

Jismoniy tarbiya - bolalarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mu'dofaasiga tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli - shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish kabi tarkibiy qismlarning o'zaro hamkorligi, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik asosida «yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tayyorlash Milliy tizimi» mohiyatini aks ettiruvchi andoza, loyiha. Uning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Ko'nikma - olingan bilimlarga asoslanib qo'yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig'indisi.

Ko'rgazmali metodlar —predmet, hodisa yokijarayonlar mohiyatini tabiiy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko'rsatishda qo'llaniluvchi usullar.

Korreksiya (yunoncha «correctio» - tuzatish) - pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to'liq tuzatish.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) - bolalarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Ma'lumot - ta'lim-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Madaniyat («cultura» so'zidan olingan bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish ma'nosini bildiradi) - ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy boyliklar tizimi.

Mahorat - shaxsning tajriba orqali orttirgan xususiyati. Biror sohadagi moslashuvchan ko'nikma va ijodkorlik asosida hosil bo'lgan kasbiy ko'nikmalarning yuqori darajasi, kasbiy mohirlik. Biror faoliyat sohasidagi yuqori darajada egallangan bilim, ko'nikma, malakalarni amaliyotda yuqori sifat va samaradorlik bilan qo'llash.

Maktabgacha ta'lim - bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlovchi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otuvchi, uni muntazan ta'lim olishga tayyorlovchi hamda bola olti-yetti yoshga yetguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta'lim bosqichi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi - maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ulami intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

Malaka-ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi.

Maqol - xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur ma'noli gaplar.

Maqsad - faoliyat natijasini oldindan fikran belgilash.

Maqto'v - foydali ish qilgan shaxsni, jamoani og'zaki taqdirlash.

Mashq va o'rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari - muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me'yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Materialni og'zaki bayon qilish metodlari - o'quv materialning mohiyatini ozg'aki (hikoya, tushuntirish, maktab ma'mzasi kabi shakllarda) yoritishda qo'llaniluvchi usullar.

Mazmun (ta'lim (bilim olish) mazmuni) - ta'lim jarayonida bola tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Mehnat tarbiyasi - shaxsga mehnatning mohiyatini chuqur ang-latish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foydali harakat yoki kasbiy ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Metod - yunoncha tarjimai «tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo'li» kabi ma'nolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida) - xususiy fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Monologik va dialogik nutq- dialogik va monologik nutqlar insonning muloqot shakllari hisoblanadi. Inson nutqi ko'rinishlari sifatida dialogik nutq ham, monologik nutq ham nutqning shakllanishidagi umumiy qoidalarga hamda insonlar o'rtasida amalda bo'lgan muomala etikasi va tamoyillariga bo'ysunadi. Ayni paytda, ularning har biri shakllanishdagi til xususiyati va tildan tashqarida bo'lgan omillarga munosabati bilan bir-biridan farqlanadi. Ikki kishi o'rtasidagi har qanday suhbatni dialog sifatida e'tirof etish mumkin. Ammo bu nutqning o'ziga xos xususiyatlari ana shu ikki kishi o'rtasida yuzaga kelgan suhbat jarayonida ochiladi. Shunday ekan, yuqorida ta'kidlaganidek, bu yerda ham suhbatning maqsad mavzusi, suhbatdoshlarning o'zaro munosabati, yoshi, jinsi, dunyoqarashi, bilimi, jamiyatida egallagan o'rni va mavqei dialogik nutqning mazmunini belgilaydi.

Muammoli vaziyat - hayotdagi yoki o'quv jarayonidagi vaziyat bo'lib, u mashaqqat bilan hal qilinadigan masala tufayli yuzaga keladi.

Muloqot – yunoncha soʻz boʻlib, suhbatlashuv, soʻzlashuv, shaxslararo suhbat va fikr olishuv, ogʻzaki nutq shakli ikki yoki undan ortiq shaxslarning soʻzlashuvi degan maʼnoni anglatadi. Kishilarda faoliyat jarayonida bir - birlariga nimanidir aytish istagi aynan muloqot vaqtida amalga oshiriladi. Oʻz-oʻzini anglash ongli ravishda oʻzi haqidagi gʻoyalari tizimini tushunishdir. Oʻz-oʻzini anglash insonning oʻzini hayotidan ajrata olish qobiliyatiga asoslanadi. Maktabgacha yoshdagi bolada uning oʻzi haqidagi gʻoyalarning mazmuni uning xususiyatlari, fazilatlarini, qobiliyatlari aksini oʻz ichiga oladi.

Munozara - tarbiyalanuvchilarga hissiy-ogʻzaki taʼsir koʻrsatish asosida ularda maʼnaviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yoʻnaltirilgan bahs-munozara usuli.

Nutq madaniyati – ijtimoiy madaniyatni, kishilik jamiyati madaniyatini aks ettiruvchi bir koʻzgidir. Nutq madaniyati adabiy tilning har ikki shakli – yozma va ogʻzaki shakli uchun zarurdir. . Nutq madaniyatiga eʼtibor yolgʻiz oʻqituvchilardan emas, balki har bir fuqarodan ongli ravishda oʻzlashtirish talab qilinadigan insoniy fazilatlaridan biridir. Uni egallash har bir oʻqituvchining va shaxsning madaniy saviyasi va bilimiga bogʻliq. Oʻqituvchi pedagogik mahoratida nutq madaniyati, uning nafaqat maʼnaviy va axloqiy jihatdan boyligini, balki bilimini tafakkurini, ilmiy dunyoqarashini, fikr va mushohada yuritishini belgilovchi meʼyordir.

Nutq-nutq oʻziga xos faoliyat sifatida boshqa faoliyat turlari bilan bir qatorda turmaydi, u psixologik rivojlanish jarayonida markaziy oʻrinni egallaydi.Tilni turli nuqtai-nazardan tavsiflovchi mazkur yondashuvlarni taqqoslash orqali nutqning ilmiy oʻrganish obʼyektini sifatidagi umumiy xususiyatlarini ajratish mumkin. N u t q - bu tilni ishga solish jarayonidir (I.A.Zimnyaya, V.M.Solnsev). Subʼyektning nutqiy faoliyati ichki vosita va uni amalga oshirish usullari sifatida til va nutqni oʻz ichiga oladi. N u t q - bu psixik hodisa, kishilarning shaxslararo oʻzaro muayyan hamkorligi sharoitida rivojlanadigan, individual xususiyatlarga ega boʻlgan shaxs mulkidir. U tildan farqli ravishda ijtimoiy-tarixiy sharoitlarda rivojlanadigan xalq ijtimoiy mulki hodisasidir.

Oʻzlashtirish - tushunish, oʻrganish orqali axborotning maʼno- mazmuni, undan foydalanish yoki harakatlarni bajarish tartibi toʻgʻrisida bilim va koʻnikmalar hosil boʻlishi.

Odat - kishining maʼlum eʼtiqodlar, qadriyatlar yoki axloqiy meʼyorlardan kelib chiqib, amalga oshiradigan ongli faoliyati.

Pedagogik faoliyat - taʼlim maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Pedagogik ilmiy tadqiqot metodlari - shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yoʻnalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obyektiv va subyektiv omillarni aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullari.

Pedagogik jarayon - taʼlim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va tarbiyalanuvchilarning maqsadli oʻzaro munosabatlari.

Pedagogik jarayon tamoyillari - pedagogik faoliyatni tashkil etishning asosiy talablari bo'lib, u pedagogik jarayonning yo'nalishini ko'rsatadi va uning qonuniyatlarini ochib beradi.

Pedagogik mahorat - pedagogik jarayonni bilish, uni tashkil eta olish, harakatga keltira olish (A.S.Makarenko), pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini ta'minlovchi shaxsning ish sifati va xususiyatlari sintezi. **Pedagogik mahorat** - ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'lay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik talab - turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida bola tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari.

Pedagogik texnologiya - «ishlab chiqarish» natijasi «mahsuloti» - ma'lum malakaga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlash uchun ilmiy asoslangan didaktik jarayonni amalga oshirish. ya'ni o'qitish jarayonini qo'yilgan maqsadga ko'ra izchil ketma-ketlikda turli vosita, metodlarni qo'llash orqali samarali ta'lim natijasiga erishishning ishonchlilikini ta'minlovchi, kafolatlovchi pedagogik faoliyat.

Pedagogika (yunoncha «paidagogike» bo'lib, «paidagogos» - bola, yetaklayman) - ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta'lim berishning mohiyati va muammolarini o'rganadigan fan.

Qo'g'irchoq teatri - bu syujetli «rejissyorlik» o'yining har xil turlaridir: bolalar bir vaqning o'zida oddiy o'yinchoqlar (o'yinchoqlar teatri), petrushkalar (qo'l bamoqyaariga kiyiladigan qo'g'irchoklar, suratlar qirgimlari va h.k.)ni asar qahramonlari rolini o'ynashga majbur qilganliklari holda badiiy asar matnini rollar bo'yicha so'zlaydilar. Qo'g'irchoq teatri shakli quyidagilardir: o'yinchoqlar teatri, petrushkalar teatri, «barmoqlar» teatri, soya teatri, stol teatri, flanelegraf. Bolalar nashriyotlari badiiy asarlarni sahnalashtirish uchun xalq ertaklariga siluetlar; teatr-kitoblar; panorama-kitoblar kabi turli ko'rinishdagi ko'rgazmali qo'llanmalarni chop etmoqdalar.

Rag'batlantirish - tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usuli.

Ravon nutq-bu kishilarning muloqotini va o'zaro bir-birlarini tushunishlarini ta'minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikrdir. Ravon nutqni fikrlar dunyosidan ajratib bo'lmaydi: ravon nutq bu fikrlar ravonligidir, unda bolaning mantiqiy fikrlash, o'zi qabul qilayotganlarini mulohaza qilish va ularni to'g'ri ifodalash qobiliyati aks etadi. Ravon nutqni shakllantirish, uning vazifasini o'zgartirish murakkablashib borayotgan bola faoliyati oqibati bo'lib, u bolaning atrofda qilgan bilan muloqotga kirishish sharoiti, muloqot shakliga bog'liq bo'ladi. Maktabgacha yoshda u muloqot va ta'lim jarayonida shakllanadi. Ravon nutqning shakllanishi ilk yoshdan boshlab asta-sekin ro'y beradi. Bolalar hayotining dastlabki yetti yilida atrofda qilgan kishilar bilan muloqot vositasi sifatida nutqning

paydo bo'lishi va uni rivojlantirish jarayoniga alohida e'tibor qaratish zarur. Har bir kishi hayotida ravon nutq muhim ahamiyatga ega bo'lib, u uchta asosiy vazifani bajaradi: individuallararo, ichkiindividual va umuminsoniy.

Rejalashtirish – maktabgacha ta'lim muassasasida olib boriladigan ta'lim – tarbiyaviy ishlarning asosi hisoblanadi. Bu ishni boshlashdan oldin aniq vazifa va maqsadni aniqlab olish kerak. Rejada bolalarning kundalik ishlaridan tashqari aniq ishlar: ko'ngilochar o'yinlar, kontsertlar, harakatli o'yinlar, aqliy faoliyat, ko'nikma hamda malakalarni egallashning aniq dasturi belgilanadi. Dastur talablariga ko'ra barcha ta'lim – tarbiyaviy ishlar bolalarning asosiy faoliyati turlari: hayoti, o'yini va mehnati mashg'ulotlari orqali amalga oshiriladi.

Rivojlanish - shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Shaxs - psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyat a'zosi.

Shaxsiy fazilat - shaxs tomonidan o'zining axloqiy, ruhiy va ish- chanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o'mini anglay olish xususiyati.

So'z - tilning narsahodisalar, jarayonlar va xususiyatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan eng muhim strukturma'noviy birligi; o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, borlikdagi narsalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi, leksemaning nutkda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi.

Suhbat - savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi.

Sujetli (bayoniy) hikoya – voqealarni biron-bir qahramon bilan birgalikda vaqq bo'yicha ketma-ketlikda aytishdir. Bolalarga uni odatdagi tuzilma asosida tuzishni o'rgatish zarur –dastlab qahramonning nomi aytiladi, ba'zan uning tashqi ko'rinishi tavsiflanadi, birinchi voqea bayon qilinadi, u qachon va qaerda yuz berganligi tushuntiriladi, so'ngra ikki-uch lavha keltiriladi va hikoya yakunlanadi.

Ta'lim - 1) shaxsning jismoniy va ma'naviy shakllanishining yagona jarayoni, ijtimoiy etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan, tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo'naltirilgan ijtimoiylashish jarayoni; 2) muayyan bilimlarni egallash g'oyaviy-axloqiy, qadr, malaka, ko'nikma, axloq me'yorlariga qaratilgan jamiyat a'zolarining ta'lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy mustaqil tizim; 3) o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon. **Ta'lim** - bolalarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy

ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon.

Ta'lim jarayoni - tarbiyachi va bolalar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) - ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi yetakchi g'oya. Ta'lim berishdan (olishdan) ko'zlangan muddao.

Ta'lim mazmuni - 1. o'qitish jarayonida egallash lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar ma'nosi, hajmi va xarakteri. 2. shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'lim mazmuni - davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Ta'lim metodlari - ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui.

Ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) - ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'lim shakli - ta'lim jarayonining tashkiliy tuzilmasi.

Ta'lim tizimi - yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida davlat tamoyillari asosida faoliyat yuritayotgan barcha turdagi o'quv-tarbiya muassasalari majmui.

Ta'lim va tarbiya mazmuni - shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'lim vositalari - ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obyektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioprojektor, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Tafakkur - ijtimoiy voqea-hodisalarning ongda to'laqonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli.

Tamoyil (yunoncha «principium») - biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya - 1. Bolani boqib, ta'lim berib katta qilish, voyaga yetkazish uchun qilinadigan mehnat va g'amxo'rlik. 2. Ish-hunar, odob-axloq o'rgatishga va umuman kishining g'oyaviy va ma'naviy qiyofasini shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimi. 3. Parvarish, qarov: tarbiyalab katta qilmoq, voyaga yetkazmoq, o'stirmoq, ulg'aytirmoq; ilm-hunar bermoq, odob-axloq o'rgatmoq, tarbiyalab

biror xislat-fazilatni singdirmoq; parvarish qilmoq.

Tarbiya - muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o‘stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni - pedagog va bola (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni - shaxsning shakllanishiga qo‘yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha «metodos» - yo‘l) - tarbiya maqsadiga erishish yo‘li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg‘ulari va xulqiga ta‘sir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi - pedagogikaning muhim tarkibiy qismi; tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o‘rganadi.

Tashxis - didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Tinglash - Eshitish bilan tinglash farqlanadi. Shunchaki eshitgan odam hech narsani tushunmasligi mumkin. Lekin tinglagan odam, albatta nimanidir bo‘lsa-da tushunadi. Tushunish esa insonlarni his-tuyg‘ularini ham his qila bilishdir. Insonlarni eshitish, ularni his-tuyg‘ularini his qila bilish, sukut saqlab tinglash bizningcha, faol tinglash tushunchasi yuzaga keltiradi.

To‘la ratsionalizm - odam faoliyat yuritishi uchun atroflicha ax- borotga ega va undan o‘z faoliyatida foydalanib, maksimum darajada natijaga erishadi, deb qaraladigan yo‘nalish.

Topshiriq - bolalarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida qo‘llaniladigan usul.

Tushuncha - atrof-muhitdagi hodisalar, predmetlarning muhim xususiyatlarini, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni bilish.

Tushuntirish - o‘quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish.

Umumiy pedagogika - maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta‘lim berish masalalarini o‘rganadi.

Usul- muayyan o‘quv materialini o‘zlashtirishda qo‘llanilayotgan asosiy ta‘lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta‘lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Uzluksiz ta‘lim - malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo‘lib, ta‘limning barcha turlarini, davlat ta‘lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko‘rsatish muhitini o‘z ichiga oladi;

Yosh xususiyatlari - muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar.

MAVZULAR YUZASIDAN TEST TOPSHIRIQLARI

1. **Suhbat uchun asos nima?**
  - A) Savol- javob
  - B) So'zlashuv
  - C) Savol-javobni umumlashtirish
  - D) So'z boyligini oshirish
2. **Hikoyaning mazmuniga ko'ra turlari to'g'ri berilgan javobni toping?**
  - A) Faktik va ijodiy hikoya
  - B) Xabar berish, monolog aytish
  - C) Hikoya qilish, qayta hikoya qilish
  - D) Ertaklar va hikoya
3. **Hikoyaning shakliga ko'ra turlari berilgan javobni aniqlang?**
  - A) Tasviriy va mazmunli
  - B) Aytib berish, so'zlab berish
  - C) Tasvirlash, tushuntirish
  - D) Savol berish, qayta hikoya qilish
4. **Tasviriy hikoya turlari berilgan javobni aniqlang?**
  - A) O'yinchoq, narsa, buyum, rasm, voqea-hodisani tasvirlash
  - B) So'z, gapni aytish va tasvirlash
  - C) Hikoyani aytib berish, tasvirlash
  - D) Qayta hikoya qilish va tasvirlash
5. **Mazmunli hikoya turlari berilgan javobni toping?**
  - A) Narsa, buyum, o'yinchoq, rasm, kuzatishlari asosida
  - B) Ertak asosida
  - C) She'r asosida
  - D) Multifilm asosida
6. **Bo'g'lanishli nutq va uning turlari berilgan javobni aniqlang?**
  - A) Dialogik, monologik nutq
  - B) Og'zaki suzlash
  - C) Grammatikani o'rganish
  - D) Suhbat
7. **Suhbat turlari berilgan javobni aniqlang?**
  - A) Kirish suhbat, asosiy suhbat, yakuniy suhbat
  - B) o'yinchoq haqida suhbat
  - C) meva-sabzavot haqida suhbat
  - D) Suhbat, savol-javob
8. **Nutq o'stirish metodlari berilgan javobni aniqlang?**
  - A) Og'zaki, ko'rsatmalili, amaliy

- B) Kuzatish, o'yin, noana'viy
- C) Suhbat, ertak, hikoya
- D) Doilogik, monologik, so'zlashuv

9. Og'zaki metod turlari berilgan javobni aniqlang?

- A) O'qib berish, hikoya qilish, yod aytish, suhbat
- B) Yozma, yod olish, o'yin, o'qib berish
- C) Rasm, o'yinchoq, ko'rsatmali amaliy, suhbat
- D) Suhbat, o'yin, yod aytish, amaliy

7. Ko'rsatmalilik metodi turlari to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

- A) Narsa, buyum o'yinchoq, rasm, illyustratsiya; diafil'm, mul'fil'm, kinofil'm
- B) Meva, sabzavot, gullar, illyustratsiya; diafil'm, mul'fil'm, kinofil'm
- C) Kitob, daftar, ruchka, diafil'm, mul'fil'm, kinofil'm
- D) Suxbat, sayr, ekskursiya, daftar, ruchka, diafil'm, mul'fil'm, kinofil'm

8. Amaliy metod turlari ko'rsatilgan javobni toping?

- A) Kuzatish, amaliy tajriba, mehnat mashqi
- B) Didaktik, xarakterli, rolli o'yinlar, saxnalashtirish
- C) Amaliy tajriba, buyumni kuzatish, o'yin – mashk
- D) Rolli o'yin, saxnalashtirish suhbat

9. Mashg'ulot va uning turlari to'g'ri berilgan javobni toping?

- A) O'qib berish, hikoya qilib berish, yod aytish, suhbat, an'anaviy va noan'anaviy
- B) Namuna berish, ekskursiya, o'yin sayr, suhbat, an'anaviy va noan'anaviy
- C) Harakatli o'yin, rasm ko'rish, dedaktik o'yin ekskursiya, o'yin sayr, suhbat, an'anaviy
- D) Aytib berish, sahnalashtirish mashg'uloti, suhbat, an'anaviy va noan'anaviy

10. Nutq o'stirish metodikasining vazifasi to'g'ri ifodalangan javobni toping?

- A) So'z boyligini oshirish, grammatik nutqni shakllantirish, nutqning tovush tomonini tarbiyalash; Boglanishli nutqni o'stirish, bolalarni maktabga tayyorlash, badiiy adabiyot bilan tanishtirish
- B) Tovush ustida ishlash, o'qib berish hikoya qilib berish, yod aytish. So'z boyligini oshirish, grammatik nutqni shakllantirish, nutqning tovush tomonini tarbiyalash;
- C) Narsa, buyum rasmini ko'rsatish, o'yinchoq diafil'm, kinofil'mni ko'rsatish, Boglanishli nutqni o'stirish, bolalarni maktabga tayyorlash, badiiy adabiyot bilan tanishtirish
- D) Monologik nutq, og'zaki nutqni, so'z boyligini, yozma nutqni o'stirish, Narsa, buyum rasmini ko'rsatish, o'yinchoq diafil'm, kinofil'mni ko'rsatish

11. So'z boyligini oshirish metodlarini aniqlang?

- A) Kuzatish, qiyoslash, umumlashtirish metodlari; So'z o'yin, didaktik o'yin

B) Monologik nutq, og'zaki nutqni, so'z boyligini, yozma nutqni o'stirish, badiiy adabiyot bilan tanishtirish

C) Nasa, buyum rasmini ko'rsatish, o'yinchoq diafil'm, kinofil'mni ko'rsatish

D) Sukbat, kuzatish amaliy, og'zaki metodlar

12. Nutqning grammatik tomonini shakllantirish metodlarini aniqlang?

A) Tabiiyachining namunali nutqi, o'yin-mashq, didaktik o'yin

B) Ko'rsatmalilik, hikoya qilish, o'yin

C) O'qib berish, hikoya qilib berish, yod aytish

D) Tovush ustida ishlash, o'qib berish hikoya qilib berish, yod aytish

13. Nutqning tovush tomonini tarbiyalash vazifalari to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

A) To'g'ri talaffuz, nutq tezligi, ovoz kuchi

B) Nutq a'zolarini xarakat qildirish;

C) Ertaklarni so'zlab berish

D) Tez aytishlar, She'rlarni yod olish

14. Nutqning tovush tomonini tarbiyalash metodlarini belgilang?

A) Nutq a'zolarini xarakat qildirish; Didaktik o'yin, o'yin-mashq, namuna berish

B) To'g'ri talaffuz, nutq tezligi, ovoz kuchi, o'yin-mashq, namuna berish

C) Nutqni eshitish, tinglash, ovoz kuchi, o'yin-mashq, namuna berish

D) Didaktik o'yin, o'yin-mashq, namuna berish

18. Bdalarni maktabga tayyorgarlik darajasiga qo'yilgan minimal talablar to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

A) Jismoniy, nutq va tafakkur, ma'naviy-madaniy

B) Nutq va tafakkur, maktabga tayyorlash, so'z boyligi

C) Ertak, hikoya tinglash, mazmunini tushunish, hikoya qilish

D) Maktabga tayyorlash, tajriba-sinov o'tkazish, dastur bilan ishlash

19. Bdalarni maktabga tayyorlashdagi so'z boyligining minimal me'yori berilgan javobni aniqlang?

A) 3000 ta

B) 5000 ta

C) 6000 ta

D) 2000 ta

20. Nutqning fiziologik asoslari berilgan javobni aniqlang?

A) Bosh miyadagi nutq markazlari, sezgilar

B) Ko'z, eshitish a'zolari va gap, so'z

C) So'zlashish, gaplashish, o'zaro suhbat

D) Tevarak-atrofdagilar nutqi

22. «Nutqni eshituvchining asosiy vazifasi nutqni tushunish, fikrlash va uni chuqur egallashdan iboratdir» iborasining muallifini aniqlang?

- A) Farobiy
- B) A.Fitrat
- C) Cho'lpon
- D) Gaspirinskiy

24. Nutq o'stirish metodikasi pedagogik fan sifatida qanday vazifalarni bajaradi?

- A) Ta'lim beruvchi, tarbiyalovchi, rivojlantiruvchi
- B) O'qitish, nutq o'stirish, tarbiyalash
- C) Metodlarni ishlab chiqish, qo'llash va xillash
- D) Nimani o'rgatish, qancha o'rgatish, qanday o'rgatish

25. Nutq o'stirish metodikasi fani nimani o'rgatadi?

- A) Bolalar og'zaki nutqini o'stirish, tevarak-atrof kishilar bilan nutqiy muloqotini shakllantirish, maktab ta'limiga tayyorlash
- B) Bog'lanishli nutkni o'stirish metodlarini o'rgatadi, tevarak-atrof kishilar bilan nutqiy muloqotini shakllantirish, maktab ta'limiga tayyorlash
- C) Grammatik qoidalarni o'rgatadi va og'zaki nutqini o'stirish, tevarak-atrof kishilar bilan nutqiy muloqotini shakllantirish, maktab ta'limiga tayyorlash
- D) O'qib berish, yod olish va hikoya qilib berishga o'rgatadi, tevarak-atrof kishilar bilan nutqiy muloqotini shakllantirish, maktab ta'limiga tayyorlash

29. Nutq o'stirish metodikasining ilmiy-tadqiqot metodlari to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

- A) Nazariy metod, manba bilan ishlash; Tajriba- sinov va amaliy metod
- B) Ko'rsatmalilik, hikoya qilish, o'yin; manba bilan ishlash;
- C) Tajriba- sinov va amaliy metod;
- D) Hikoya qilish, o'yin; manba bilan ishlash;

32. Maktabgacha ta'limda bolalar yosh guruhlarini necha bosqichdan iborat?

- A) 5 ta
- B) 4 ta
- C) 3 ta
- D) 2 ta

33. Ilk yosh guruhda bolalarni nutqqa o'rgatish bosqichining asosiy metodlarini aniqlang?

- A) Ovutmachiq – o'yin
- B) Ko'rsatish, o'yin
- C) Tushuntirish, suhbat
- D) Suhbat, didaktik o'yin

34. Kichik guruhda nutq o'zlashtirish bo'yicha dastur mazmuni necha qismdan iborat?

A) So'z boyligini o'zlashtirish, badiiy adabiyot bilan tanishtirish. Nutqning tovush tomonini o'zlashtirish, nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish

B) Badiiy adabiyot bilan tanishtirish, She'rni yod o'ldirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish

C) Lug'atni boyitish, nutqning tovush tomoni, nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish Nutqning tovush tomonini o'zlashtirish, nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish

D) Nutqning tovush tomoni, o'yin, tasviriyl hikoya badiiy adabiyot bilan tanishtirish, She'rni yod

35. O'rta guruhda nutq o'zlashtirish bo'yicha dastur talabi va mazmuni to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

A) Lug'atni boyitish, nutqning tovush tomoni, nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish, She'rni yod o'ldirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish

B) Bolalar lug'atini boyitish, ijodiy hikoya qilish, She'rni yodlash. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish, She'rni yod o'ldirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish

C) Suz boyligini o'zlashtirish, badiiy adabiyot bilan tanishtirish. Nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish

D) Nutqning tovush tomonini o'zlashtirish, nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish Lug'atni boyitish, nutqning tovush tomoni, nutqning grammatik tomonini o'zlashtirish.

36. Katta guruhda badiiy adabiyot bilan tanishtirish bo'limlari to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

A) O'qib berish, hikoya qilib berish, She'rni yod olish

B) Ko'rsatmalilik, hikoya qilish, o'yin

C) O'qib berish, hikoya qilib berish, yod aytish

D) Tovush ustida ishlash, o'qib berish

37. "Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim – tarbiyasiga qo'yilgan davlat talablari" qachon qabul qilingan?

A) 2000 yil

B) 1997 yil

C) 1999 yil

D) 1998 yil

44. Buyuk sarkardalar Amir Temur, Mirzo Bobur, Jaloliddin Manguberdilar bilan qaysi guruhda tanishtiriladi?

A) Tayyorlov

B) Katta

C) O'rta

D) Kichik guruh

47. Badiiy asarni o'rgatish metodlari to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

A) O'qib berish, hikoya qilib berish, yoddan aytish

B) Badiiy adabiyot bilan tanishtirish

C) Qiyoslash, solishtirish, umumlashtirish

D) Yoddan aytish, tez aytish, rasmni ko'rsatish

48. Badiiy asarni mashg'ulotdan tashqari paytda o'rgatishga doir ishlar to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

A) Qayta o'qish, xikoya qilish, kitob burchagidagi ishlar; Rasm illyustratsiyalarni qurish, suxbat

B) O'qib berish, aytib berish, o'yin

C) kitob burchagidagi ishlar

D) Rasm illyustratsiyalarni qurish, suxbat

50. Badiiy asarni sahnalashtirish turlari to'g'ri berilgan javobni toping?

A) Stol usti teatri, shirma teatri, barmoq teatri; soya teatri, qo'g'irchoq teatri, saxna teatri, o'yin dramalashtirish

B) Hikoya qilib berish, adabiy ertalik

C) Ro'li o'yinlar, didaktik o'yinlar harakatli o'yinlar

D) Raqslarni sahnalashtirish, qo'shiq kuylash, ro'li o'yinlar, didaktik o'yinlar harakatli o'yinlar

51. Nutq o'stirish metodlari to'g'ri berilgan javobni aniqlang?

A) Og'zaki metod, ko'rsatmalilik metodi, amaliy metod, o'yin

B) o'qib berish, yozma

C) Yozma, hikoya qilish, suhbat, o'yin

D) Rasm ko'rsatish, aytib berish, yod olish

52. Og'zaki metod turlari berilgan javobni aniqlang?

A) Suhbat, hikoya qilib berish yod aytish

B) Yozma, o'qib berish

C) Rasm o'yinchoq ko'rsatmali

D) Tarjiba buyumni kuzatish

53. Amaliy metod turlari ko'rsatilgan javobni toping?

A) Tajriba, buyumni kuzatish, o'yin

B) Didaktik, harakatli, rolli o'yinlar,

C) sahnalashtirish, tajriba, rasm, suhbat

D) Yoddan aytish, tez aytish, rasmni ko'rsatish

53. Nutq o'stirish usullari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

A) Nutqiy namuna, takrorlash, tushuntirish, o'yin- mashq

B) Namuna berish, harakatli o'yin, rasm

C) Takrorlash, aytib turish, kuzatish

D) Tushuntirish, tajriba, rolli o'yin

54. Maktabgacha ta'limda badiiy asarni o'rgatish vazifalarini aniqlang?

A) Badiiy asarning mazmunini, obraz xususiyati, nutkini tushunishga, uni suzlab berishga o'rgatish; She'rni yod olishga o'rgatish

B) She'rni yod olishga o'rgatish, nutkini tushunishga, uni suzlab berishga o'rgatish; She'rni yod olishga o'rgatish

C) Badiiy asarning mazmunini, obraz xususiyati, nutkini tushunishga, uni suzlab berishga o'rgatish

D) Badiiy asarni o'qishni o'rgatish, nutkini tushunishga, uni suzlab berishga o'rgatish

55. Bolada ichki nutq qachon paydo bo'ladi?

A) 3 yoshda

B) 3 yoshda

C) 4 yoshda

D) 10 yoshda

56. Bolalarni maktabga tayyorgarlik darajasi nechta yo'nalishdan iborat

A) 3 ta

B) 5 ta

C) 8 ta

D) 9 ta

57. Bolalarni maktabga tayyorgarlik darajasida minimal so'z boyligi qancha bo'ladi?

A) 3000 ta

B) 2000 ta

C) 2000 ta

D) 5000 ta

58. Bolalarni erkin muomalaga o'rgatish qanday faoliyatlar jarayonida amalga oshiriladi?

A) O'yinjarayonida, maishiyfaoliyatda, sayrvaqtida, mehnatjarayonida, tevarak atrof bilan tanishtirishva boshqa mashqlarda

B) Kino, multifilm ko'rganda

C) Atrof muhit bilan muloqotda

D) Sayr, ekskursiyalarda

59. Bolalarni diologik nutqini tarkib toptirishda qanday maxsus mashg'ulotlardan foydalaniladi?

A) Suxbatlar, suratlarni ko'rib chiqish, ta'limiy o'yin

B) Yakka tartibda

C) Taq'lim berish jarayonida

D) Ertaliklarda

60. Dialogik nutqni shakllantirish bu .....

A) Boshqalarni nutqini tinglash, tushunish, so'zlashishni quvvatlash, savol berish

B) Kino, multifilm ko'rganda

C) Atrof muhit bilan muloqotda

D) Sayr, ekskursiyalarda

61. Intonatsiya bu ....

A) Hamma ma'nodorlik vositalarini o'z ichiga qamrab olgan murakab jarayon

B) Unli va undosh tovushlarni talaffuz qilish

C) Qo'shiq kuylash qamrab olgan murakab jarayon

D) Ovoz ritmi ma'nodorlik vositalarini o'z ichiga qamrab olgan murakab jarayon

62. Kichik guruhda nutq o'stirish bo'yicha dastur mazmuni necha qismdan iborat?

A) Lug'atni boyitish, nutqningtovush tomoni, ravonnutq, badiiy adabiyot

B) Nutqningtovush tomoni, ravonnutq, badiiy adabiyot, dastur

C) Lug'atni boyitish, nutqning tovush tomoni, ravonnutq, tovush

D) Tovush tomoni, ravonnutq, badiiy adabiyot, aniqlovchi

63. Kichik guruhlarda surat ustida ishlash mashg'uloti necha qismdan iborat?

A) 3 qismdan iborat

B) 10 qismdan iborat

C) 2 qismdan iborat

D) 5 qismdan iborat

64. Lug'atni boyitishishlari necha yo'nalishda olibboriladi?

A) 3 yo'nalishda

B) 15 yo'nalishda

C) 2 yo'nalishda

D) 6 yo'nalishda

65. Dialogik nutqo'stirishning asosiy metodi bu ....?

A) Suxbat metodi

B) O'yin metodi

C) Amaliy metodi

D) Ko'rsatmali metodi

66. Ohang bu ....

A) Nutqning ritmik ohangdorligi, nutq talaffuzidagi ovozning yuqori, past o'rtacha bo'lishidir.?

- B) O'roz tempi
- C) Diktsiya
- D) Irtonatsiya

67. Monologik nutqqaysiguruhdan boshlabo'rgatiladi?

- A) O'rta guruhdan
- B) Kichik guruhdan
- C) Katta guruhdan
- D) Tayyorlovdan

68. Tayyorlov guruhida mashxur sarkardalardan kimlarni bilish kerak?

- A) A.Temur, J.Mangubedi, Z.M.Bobur
- B) CHinizxon, Mo'g'ulxon
- C) Kantug'mish
- D) Z.M.Bobur

69. Jada to'g'ri talaffuz qilish qoidasi .....?

- A) Orfoepiya
- B) Nutq
- C) Sur'at
- D) Temp

70. Bolani o'z tajribasidan hikoya tuzish qaysi guruhda boshlanadi?

- A) O'rta
- B) Katta
- C) Kichik
- D) Tayyorlov

71. "Tarbiya yo hayot, yo mamot, yo saodat, yo halokat masalasidir" degan fikrni kim bildirgan?

- A) A.Avloniy
- B) Nabieva
- C) SH.Sodiqova
- D) U. SHodieva

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Konsitutsiyasi. –T. O‘zbekiston. 2012.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ 595-sonli qonuni 2019-yil, 16-dekabr
3. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. –T.: O‘zbekiston, 2020yil, 23 sentyabr.
4. Maktabgacha ta’lim tizimi boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3955-sonli Qarori. 2018-yil 30-sentyabr
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5198-sonli Farmoni. 2017 yil 30 sentyabr.
- 6.“O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi. 2019 yil, 8 may.
- 7.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi PQ-4312–son qarori
- 8.Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning Davlat Standarti. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2020 yil 22-dekabdagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning Davlat Standartini tasdiqlash to‘g‘risida” gi 802-son qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari 2018yil, 18 iyun.
10. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Tuzuvchilar: Grosheva I.V., Evstafeva L.G., Mahmudova D.T., va boshqalar. Toshkent, 2018 yil.
11. F.R.Qodirova Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va va metodikasi. T.: “ISTIQLOL, 2006y. O‘quv qo‘llanma
- 12.D.R. Babaeva “Nutq o‘stirish metodikasi” T.: Fan va texnologiyalar 2009y. O‘quv qo‘llanma
- 13.D.R. Babaeva “Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi” T.: “Barkamol avlod fayz” 2018 y. Darslik.

14.D.R. Babava “Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi” T.: TDPU 2017 y
O‘quv qo‘llanma.

15.Q. S. SHodieva “O‘rta guruh bolalari nutqini o‘stirish“ T.:
“O‘qituvchi” 1993 y. O‘quv qo‘llanma

16.N.Kayumova. Maktabgacha pedagogika. T.: TDPU 2017 y

17. D.R. Babaeva “Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi” O‘zbekiston
Respublikasi adliya vazirligi xuzuridagi “Intellektual mulk agentligi”.-T.: 2020
y (elektron darslik).

18.F.R. Qodirova «Nutq o‘stirish metodikasi» O‘UM T.; 2012 yil.
(elektron).

19.Qodirova R.M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutqni
ivojlantirishning ruhiy omillari. - Sariog‘och. 1998 y.

20.“Bolangiz maktabga tayyormi?” metodik qo‘llanma. T., 2001y.

21. Хрестоматия по теории и методике развития речи детей
дошкольного возраста. / Сост. М.М.Алексеева, В.И.Яшина. – М., 1999 й.

22.Тихеева Э.И. Развитие речи детей. М., «Просвeдaниe», 1981.

23.Усова А.П. Русское народное творчество в детском саду.. М., 1972.

24.Флерина Э.А. Эстетическое воспитание дошкольников. М., 1961.

25.Леонтев А.А. Слова в речевой деятельности. М., 1965.

Axborot manbaalari

26. www.tdpu.uz

27. www.pedagog.uz

28. www.ziyonet.Uz

29. www.edu.uz

MUNDARIJA

КИРИШ	3
1-§. BOLALARNI NUTQINI O'STIRISH FANINING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARI	5
2-§: MAKTABGACHA KICHIK, O'RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI O'STIRISHNING VAZIFALARI	22
3-§: RAVON NUTQNI RIVOJLANTIRISH.....	31
4-§: BOLANING ILTIMOIY VA SHAXS SIFATIDA SHAKLLANISHIDA DIOLOGIK VA MONOLOGIK NUTQNING AHAMIYATI	39
5-§: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN LUG'AT ISHINI OLIB BORISHNING NAZARIY ASOSLARI	47
6-§: BOLALAR LUG'ATINI BOYITISHDA TA'LIMIIY O'YINLAR.....	55
7-§: TOVUSHLARNING TO'G'RI TALAFFUZI YUZASIDAN OLIB BORILADIGAN ISHLAR MAZMUNI.....	62
8-§: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLA NUTQNING GRAMMATIK TO'G'RILIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI.....	76
9-§: MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA AQLIY TARBIYA BERISH TEXNOLOGIYALARI.....	85
10-§: SUHBAT TURLARI VA UNING MAZMUNI.....	92
11-§: HIKOYA QILIB BERISH TURLARI VA METODLARI.....	103
12-§: O'YINCHOQ VA PREDMETLARGA QARAB HIKOYA QILISHGA O'RGATISH	110
13-§: BADIY ASARNI SAHNALASHTIRISH TURLARI VA UNI QO'YIB KO'RSATISH METODLARI	124
14-§: BOLALARNI ERTAK KITOBLARI BILAN TANISHTIRISH TEXNOLOGIYALARI.....	131
15-§: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING TEVARAK-ATROFNI BILISHIDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI	140
16-§: BOLALARNI SAVOD O'RGANISHGA TAYYORLASH.....	148
17-§: TARBIYACHI NUTQIGA QO'YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR.....	158
18-§: MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARI VA OILADA NUTQ O'STIRISH BO'YICHA METODIK ISHLAR.....	167
19-§: BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHDA OTA-ONALARNING O'RNINI	180
20-§: BOLALARINI SAVODGA O'RGATISHDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH METODLARI.....	191
GLOSSARIY	212
MAVZULAR YUZASIDAN TEST TOPSHIRIQLARI	222
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	231

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
ТЕМА 1: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ.....	5
ТЕМА 2: ПРОБЛЕМЫ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ.....	22
ТЕМА 3: РАЗВИТИЕ МЕДЛЕННОЙ РЕЧИ.....	31
ТЕМА 4: ЗНАЧЕНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ И МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ФОРМИРОВАНИИ РЕБЕНКА КАК ЛИЧНОСТИ И КАК ЛИЧНОСТИ	39
ТЕМА 5: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ С ДОШКОЛЬНИКАМИ.....	47
ТЕМА 6: ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИГРЫ ПО ОБОГАЩЕНИЮ ДЕТСКОГО СЛОВАРЯ.....	55
ТЕМА 7: СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ ПО ПРАВИЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ ГОЛОСОВ	62
ТЕМА 8: МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ПРАВИЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ.....	76
ТЕМА 9: ТЕХНОЛОГИИ ПСИХИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ.....	85
ТЕМА 10: ВИДЫ РАЗГОВОРА И ЕГО СОДЕРЖАНИЕ.....	92
ТЕМА 11: ВИДЫ И СПОСОБЫ РАССКАЗА	103
ТЕМА 12: ОБУЧЕНИЕ РАССКАЗУ С ПОМОЩЬЮ ИГРУШЕК И ПРЕДМЕТОВ.....	110
ТЕМА 13: ВИДЫ СТАДИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ И СПОСОБЫ ИСПОЛНЕНИЯ.....	124
ТЕМА 14: ТЕХНОЛОГИИ ПРИВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ К СКАЗКАМ.....	131
ТЕМА 15: ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ РЕЧИ В ЗНАНИЯХ ДОШКОЛЬНИКОВ.....	140
ТЕМА 16: ПОДГОТОВКА ДЕТЕЙ К ОБУЧЕНИЮ ГРАМОТНОСТИ.....	148
ТЕМА 17: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К УЧЕБНОЙ РЕЧИ.....	158
ТЕМА 18: МЕТОДИЧЕСКАЯ РАБОТА ПО ДОШКОЛЬНЫМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЯМ И СЕМЕЙНОМУ РЕЧЕВОМУ РОСТУ	167
ТЕМА 19: РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ПОДГОТОВКЕ ДЕТЕЙ К ШКОЛЕ.....	180
ТЕМА 20: МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ ГРАМОТНОСТИ.....	191
ГЛОССАРИЙ.....	212
ТЕСТ.....	222
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.....	231

CONTENTS

INTRODUCTION.....	3
TOPIC 1: THEORETICAL FOUNDATIONS OF CHILDREN'S SPEECH DEVELOPMENT.....	5
TOPIC 2: CHALLENGES OF PRESCHOOL CHILDREN'S SPEECHES.....	22
TOPIC 3: DEVELOPING FLUID SPEECH.....	31
TOPIC 4: THE IMPORTANCE OF DIALOGICAL AND MONOLOGICAL SPEECH IN THE FORMATION OF A CHILD AS A PERSON AND AS A PERSON	39
TOPIC 5: THEORETICAL FUNDAMENTALS OF DICTIONARY WORK WITH PRESCHOOL CHILDREN	47
TOPIC 6: EDUCATIONAL GAMES IN ENRICHING CHILDREN'S DICTIONARY	55
TOPIC 7: CONTENTS OF WORK ON THE CORRECT PRONUNCIATION OF VOICES	62
TOPIC 8: METHODOLOGY OF FORMATION OF GRAMMAR ACCURACY OF PRESCHOOL CHILDREN.....	76
TOPIC 9: MENTAL EDUCATION TECHNOLOGIES IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS.....	85
TOPIC 10: TYPES OF CONVERSATION AND ITS CONTENT.....	92
TOPIC 11: TYPES AND METHODS OF STORY.....	103
TOPIC 12: TEACHING TO STORY BY TOYS AND OBJECTS.....	110
TOPIC 13: TYPES OF STAGE OF A WORK OF ART AND METHODS OF PERFORMANCE.....	124
TOPIC 14: TECHNOLOGIES OF INTRODUCING CHILDREN TO FAIRY TALE BOOKS	131
TOPIC 15: SPEECH DEVELOPMENT TECHNOLOGY IN PRESCHOOL CHILDREN'S ENVIRONMENT	140
TOPIC 16: PREPARING CHILDREN FOR LITERACY LEARNING	148
TOPIC 17: PEDAGOGICAL REQUIREMENTS FOR EDUCATIONAL SPEECH	158
TOPIC 18: METHODICAL WORK ON PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND FAMILY SPEECH GROWTH	167
TOPIC 19: THE ROLE OF PARENTS IN PREPARING CHILDREN FOR SCHOOL.....	180
TOPIC 20: METHODS OF USING MULTIMEDIA TECHNOLOGY IN TEACHING CHILDREN TO LITERACY.....	191
GLOSSARY	212
TEST	222
REFERENCES	231

XUJAMBERDIYEVA SHAXNOZA KUPAYSINOVNA
ABDUSAMATOVA NARGIZA JAMOLIDINOVNA
ISABAYEVA ASIDA YUSUFJONOVNA

BOLALARNI NUTQINI O‘STIRISH

DARSLIK

Muharir:
Musahhah:

Ilxomjon Xalilov
Nodira Jumabayeva

Bichimi: 60x84 1/16. Hajmi: 14,7 bosma taboq.
Ofest usulida bosildi. Buyurtma – 59
Adadi: 100 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.

**Fan ziyosi nashriyoti. Toshkent shahar,
Shayxontovur tumani Navoiy ko‘chasi 30 uy.
Tasdiqnoma raqami 3918**

“FAZILAT ORGTEX SERVIS” hususiy korxonasi bosmaxonasida
chop etildi. Manzil: Namangan sh. Amir Temur ko‘chasi 97-uy.
Tel: (+998) 91-363-86-87, (+998) 97-256-87-86

